

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184224

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP- 43—50-1-71—5,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No

S294 534
S255

Accession No

P. G.

S2393

Author

Title

सत्याषाढ

श्रौतसूत्रम्

सप्तमभाष्य 1928.

This book should be returned on or before the date last marked below

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५३

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

सप्तदशाष्टादशप्रश्नात्मकः सप्तमो भागः ।

एतन्पुस्तकं

वे० शा० मं० रा० शंकरशास्त्रीमारुलकर

इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

वी. ए. इत्युपपदधाग्भिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५०

ख्रिस्ताब्दाः १९२८

(अयम् सर्वोऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः ।)

मूलबोको रूपकः पञ्चाऽऽणकाश्च (१०५)

ॐ तन्मद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्यापाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

महादेवशास्त्रिमंकलिनप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्याममेतम् ।

आ । भगवदश्वमेधे । यम । पटल

विनेययुक्ताग्निमिद्वय-
लभश्चिदानन्दमग्न मुनीन्द्रम् ।
नमामि सृष्टार्यविदे मुदाऽह
हिरण्यकेशाख्यगुरु कृपाविधम् ॥
ईरित पोडाप्रश्ने द्वादशाहविधिमया ।
एकाहादिविधिवस्तन्त्रे । अने ममदशे ह्यय ॥

अथैकाहानां कर्षोन्त्येन -

सर्वेकतूनां प्रकृतिरग्निष्टोमः ॥ १ ॥

• य एव विद्वानग्निष्टोमेन यजते, इत्याग्न्य तस्मादाहर्ज्येष्टयज्ञ इति ' (तै० सं०
७-१-१) । यस्मात्सर्वेषां देवानां मये ज्येष्ठ प्रजापति सृष्टिमाधनत्वेनाग्र एतेना-
यजत तस्माज्ज्येष्ठेनेष्टत्वात् यममिष्टत्वाच्चायमाग्निष्टोमो ज्येष्ठयज्ञ इति मूल-
प्रकृतिभूत इत्यर्थः । अग्निविषयेण यज्ञायज्ञा वा अग्न्य इति मन्त्रेण संपाद्यमानो
योऽयमेकविंशस्तोमस्तं समाप्यमानत्वाज्यमग्निष्टोम इत्युच्यते ॥ १ ॥

निकायिनां तु प्रथमः सर्वत्र ॥ २ ॥

निकायिनां तु प्रथममहस्वादयो निकायिनः । चत्वारः साहस्राश्चत्वारः साद्यम्का-
श्चत्वागे द्विगत्रा इत्येवविधा निकायिनः ॥ २ ॥

यथादिष्टं वा ॥ ३ ॥

एकाहेष्वहीनेष्वपि प्रवर्तयिष्याददानीं । यथासमाज्ञानं वा चेदकशास्त्रानामनुवा-
दकसूत्रद्वयमिति भाष्यकारमति सूत्रस्यात्रोभयावयवाश्रुतम् ॥ ३ ॥

ज्योतिर्गौगयुर्गिति त्रिकदुकाः ॥ ४ ॥

केचिदत्र विरोधे त्वेकाहाहीनसत्राणां प्रायेण च्छन्दोगब्राह्मण आम्नातत्वम् । तस्माच्छन्दोगब्राह्मणस्य तन्मूत्रमभ्यस्य तस्मिन्नाम्नातानामस्मिन्नागमनं कर्तव्यम् । यथा ऋतवे ये यजन्त इत्युक्त्वा प्रमर्षन्ति. इत्यापस्तम्बेनोक्तम् । तस्य स्वरूपं नोक्तम् । तच्छन्दोगसूत्रकारेणोक्तम् । छन्दोगसूत्रे यदाम्नातमेकाहादिविषयं तन्मवै प्रायेण सूत्रकारेणोक्तमनुक्तानि यानि तानि सम्यगव्याख्यास्याम । एवं बह्वृचशाखाया अप्यागमनं कर्तव्यम् । च्छन्दोग उपहन्यो नामेकाहोऽनेककामार्थतयाऽऽम्नातः । तत्र सूत्रकारेण भगवताऽऽयुः स्वर्गकामस्येति तत्र सर्वेषां कामानामुपमंहारं कर्तव्यः । दक्षिणा दीक्षोपसदश्चावस्युशाखाया एवोपमं हर्तव्येति भगवता कपदिनोक्तम् ।

सत्राणां मय उहमप्यनुक्तं छन्दोगबह्वृचभ्य आगमयितव्यमिति । एकाहेष्वनिरुक्त-
वेदिर्वा विकल्पेन भवितव्यम् । पक्षिभ्यामित्यादौ नियत एव महान्निः साद्यस्क उत्तर-
वेदिर्नियता सत्राहीनेषु काटको महान्निर्वा ॥ ४ ॥

प्रथमोऽग्निष्टोम उक्थ्यो वा ॥ ५ ॥

अग्निष्टोमस्य तु प्राथम्यम् । तस्मात्तदुच्येत्यजः । इति वाक्येनोक्तम् । तत्प्राथम्यव-
त्प्राथम्यमन्यस्यापि वैकल्पिकमस्ति ॥ ५ ॥

सर्वे ॥ ६ ॥

अग्निष्टोमादय इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ज्योतिषि सहस्रं ददानीति ॥ ७ ॥

विज्ञायत इति शेषः । एव भग्नान्जोऽपि ॥ ७ ॥

ज्यैतनियमाद्वृहस्पृष्टो गौभ्रीतृव्यवतः ।

आयुः स्वर्गकामस्य । अग्निष्टोमः सभ्रातृव्य-

वतः । विश्वजिदग्निष्टोमः सर्वस्तोमः सर्व-

पृष्ठयः श्रेष्ठयकामस्य । सहस्रं दक्षिणाः ।

सर्ववेदसं वा यावतीर्वा क्रतोः स्तोत्रियाः ॥ ८ ॥

अथ सर्वस्तोमेन यजेत (तै० सं० ७—१—३) इति वचनान्स्तोममनुष्ठेऽग्निविधि-
रुत्तरेयः । अग्निष्टोमे चत्वार एव स्तोमास्त्रिवृदादयः । अनिरात्रे तु त्रिणवत्रयस्त्रिंशवापि
स्तोमा विद्येते । तस्मादयं सर्वस्तोमः ।

एकाहेषु सहस्रदक्षिणायुक्तेषु नाचिकेतः । अथोच्यते संस्थापृष्ठदक्षिणा आगूर्वा-
क्येऽनुद्भूतमानामेवं विधिषु निर्दिश्यते यत्र पृष्ठयविकल्पः । यत्र यत्र पृष्ठयस्यैकानियतिः,
यत्र संस्थाविकल्पस्तत्रैकस्या संस्थाया , यत्र दक्षिणाविकल्पस्तत्रान्यतरस्य नियतिः ।
यत्र त्रयाणां समुच्चयेन नियतिस्तत्र त्रयाणां समुच्चयेन विकल्पः । यत्र त्रयाणामन्य-

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३९७

तमस्य नियतिस्तत्र त्रयाणामन्यतमस्य विकल्पः । यत्र द्वयोर्विकल्पस्तत्र द्वयोरन्यतरस्यैवं संकल्पः । ज्योतिषा त्रिकटुकेण साग्नित्येनाग्निष्टोमेन यक्ष्ये स्वर्गार्थम् । ज्योतिषा त्रिकटुकेणोक्त्येनेति वा । केचिदेकाहंषु सर्वत्र पृष्ठचसंस्था दक्षिणाश्च सर्वत्रेच्छन्ति ।

अथ वैकल्पिके च तदैव ज्योतिषा त्रिकटुकेण साग्नित्येनाग्निष्टोमेन रथंतरसाम्रा द्वादशशतदक्षिणेन यक्ष्ये । स्वर्गार्थमिति वा । ज्योतिषा त्रिकटुकेण साग्नित्येनोक्त्येन बृहत्साम्रा महस्त्रदक्षिणेन यक्ष्ये । केचिद्वायव्रीत्रिकटुकेण यक्ष्य इति । सर्वमुक्त्यवत् । कश्चिन्नाहीन इत्युक्ते नाहीनम्विकटुको गोरिति त्रिशत्रयस्यैवातवीया च । साम्निको नाचिकेतो वा ।

‘अग्न्याग्नेऽग्निष्टोमवदभ्रातृव्यवतः । आयुर्गित्यत्राऽऽमयाविनस्ताभामनुक्रमेण तस्य कर्माऽऽयुषा त्रिकटुकेणोक्त्येन रथंतरसाम्रा यक्ष्ये स्वर्गार्थमायुषा त्रिकटुकेणाग्निष्टोमेन यक्ष्ये सर्ववेदमेन वा । कश्चिन्नाहीन इत्युक्ते नाहीनो विश्वजित् सर्वपृष्ठ इति प्रतिवचनम् ॥ ८ ॥

सर्ववेदमे ज्येष्ठं पुत्रमपभज्य संविदो विपर्याचेत ॥ ९ ॥

सर्ववेदमे ज्येष्ठपुत्रस्य विभागं कृत्वा दानं महम्नादधिकम् । सर्ववेदसं समाप्य पुनः पुनः पुत्रं याद्वेतमो (नो) (चलो) विद्याद्वाऽन्यद्दमेः पुरुषेभ्यश्च ॥ ९ ॥

दक्षिणाकाले सर्वस्वं ददति ॥ १० ॥

दक्षिणाकाले प्राप्ते सहस्रं ददति, सर्ववेदसं बोभयत्राश्वतरीदानम् । ‘सर्ववेदमे वा सहस्रे वाऽवक्लृप्तः’ (तै० सं० ७-१-१) इति वचनाद्यावतीर्वास्तोत्रियास्तावतीर्दक्षिणा विश्वजितः ॥ १० ॥

यदन्यद्ब्राह्मणानां दिक्षु वित्ताद्भूमेः सेनाभ्यश्च ॥ ११ ॥

गतः ॥ ११ ॥

उत्तमां दक्षिणां नीत्वोदवसाय वा दक्षिणे-

नौदुम्बरीं प्राह्निषद्य ब्रूयाद्यन्मेऽद ऋणं

यददस्तन्सर्वं ददामीनि ॥ १२ ॥

यदुक्त्यो विश्वजिच्छास्वान्तरवचनात्तदाऽपि त्रयोऽतिग्राह्या गृह्यन्ते । विश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्याः (तै० सं० ७-१-१) इति वचनादुत्तमां दक्षिणा नीत्वोदवसाय दक्षिणेनौदुम्बरीं प्राह्निषद्य जुहुयाद्यन्मेऽद इति ॥ १२ ॥

उदवसाय गोहिर्णी वत्सच्छवीः सकर्णपुच्छाः

सम्बुगाः सम्बुगीकामवाच्यतां परिधत्त । उष्णीवे-

ण शिरो वेष्टयत आदत्त औदुम्बरं चमसम् ।

औदुम्बरीं चाभ्रिम् । ग्वादिर्गीं वैणवीं वा ।
 कल्माषीं सुषिगमसुषिगं बोंभयतः ऋणु । ताम-
 न्यमपतः ऋणु । तां वा मूलभक्षो वा फलभक्षो
 वाऽरण्ये तिस्र उदुम्बरे वमतः । खनित्रेण जीवतो
 मूलं परिगवायौदुम्बरे पात्रेऽवधायान्योन्यमग्या-
 दयतो मृन्मयेन पिवतो निषादे तिस्रो वैश्ये
 तिस्रो राजन्ये तिस्रो ब्राह्मण इत्येकेषाम् ॥ (ख० १.) ॥ १३ ॥

उदवमानीयां कृत्वा गोहिणीं वन्मच्छवीमिति पूर्वमेवाक्तम् ॥ १३ ॥

संवत्सरं द्वादशाहं वा न याचेन्न दीयमानं प्रत्याचक्षते ॥ १४ ॥

संवत्सरं द्वादशाहं वा विकल्पः ॥ १४ ॥

इन्द्रस्याभिजिदग्निष्टोमोऽनभिजितस्याभिजिन्यै ।

उभे बृहदथन्तरे भवतः । परोक्षपृष्ठे वा ॥ १५ ॥

इन्द्रस्याभिजिदग्निष्टोम इन्त्रेण दृष्ट इन्द्रस्याभिजिदग्निष्टोमेनोभयमाद्या महस्त्रदक्षिणेन
 यक्ष्ये । अनभिजितस्य स्वर्गस्याभिजयार्थं स्वर्गलोकप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । एतच्च साग्निकोऽ-
 नग्निको वा । केचिदिन्द्रस्याभिजिता यक्ष्य इति । कश्चिन्नाहीन इत्युक्ते नार्हीन इन्द्रस्या-
 भिजित् । त्रिंशत्रय ज(अशत्रयोऽ)धनरश्चोभयत्र त्रैवातर्वाया च ॥ १५ ॥

बृहत्तु हातुः पशवश्चैकादशैकयूपे ॥ १६ ॥

यूपच्छेदनकाले एक एव यूपः । अग्निकोऽप्युपशयश्च न पार्त्न्यावतः । अग्नीषोमीय-
 काले द्वाभ्यां रशनाभ्यां यूपे परिच्ययणमाग्निं गृहीत्वा विन्मस्य त्रिवृद्भ्यां परिर्वाय ।
 एकयूप एकादशिनीनाम् । उपाकरणमाग्नेयादिवारुणपर्यन्तानामुपशयं निवाय कृष्णमृ-
 गस्ते पशुरिति निर्देशः ॥ १६ ॥

महस्त्रदक्षिणा वराणां वा द्वादशशनम् ॥ १७ ॥

दक्षिणाकाले महस्त्रं ददाति । अश्वतरं च । भमाप्य त्रैवातर्वाया साग्नित्
 सौत्रामणी मैत्रावरुणी च नाचिकेतो वेति भाष्यकृतम् ॥ १७ ॥

सर्वजिताऽग्निष्टोमेन सर्वपृष्ठेन सर्वमाग्नेति

सर्वं जयति ॥ १८ ॥

प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा सर्वजिताऽग्निष्टोमेन साग्नित्वेन महाव्रतपृष्ठेन महस्त्रदक्षिणेन
 यक्ष्ये, सर्वावाप्त्यर्थमिति संकल्पः । पष्ठच्युत्तरपञ्चशतेन दक्षिणेन, इति वा सर्वजयो
 विफलमन्नादनमामर्थ्यैः सर्वपापक्षयो विफलपाप्मानं नृति । सर्वं पाप्मानं नृतीति
 छन्दोगब्राह्मणवचनम् । मार्गनपिर्मृत्तिः । कश्चिन्नाहीन इत्युक्ते नार्हीन, सर्वजित् ।

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३९९

सहस्रपदेऽंशत्रयोऽग्निश्च नियतो नाचिकेतो वेति । केचिदग्निवदौपवसथ्यन्तं महारात्रे
बृद्धेन्यादि सर्वं महाव्रतवत् । नात्र त्रयस्त्रिंशदतिग्राह्याः कितु प्राकृता एव त्रयः । न तु
प्राजापत्य, पशु । आग्नेयदद्याग एव तस्य प्रचरणमित्यादिसर्वं पूर्ववत्, याजनं प्रति
मैत्रावरुणा च ॥ १८ ॥

अन्नादश्च भवति ॥ १९ ॥

पूर्ववत्फलनिर्देश ॥ १९ ॥

तस्य महाव्रतं पृष्ठ्यमकथं शस्यते ॥ २० ॥

तस्य सर्वपृष्ठ्यस्य महाव्रतं पृष्ठ्यमकथं शस्यते प्रशंसनीत्यर्थः ॥ २० ॥

सहस्रं दक्षिणा । त्रिंशन्निर्वाऽष्टाविंशती-

नाम् ॥ २१ ॥

सहस्रदक्षिणेन पृष्ठ्युत्तराग्रतः पञ्चशतेन वा ॥ २१ ॥

चत्वारः साहस्राः ॥ २२ ॥

चत्वारः सहस्रदक्षिणा निकायिन ॥ २२ ॥

ज्योतिरग्निष्टोमो रथंतरमामा । सहस्राणां प्रथमः ।

प्राणेष्वन्नाद्ये च प्रतिनिष्ठति । गौरुक्थ्यो बृह-

न्मामा द्वितीयः । पशुषु प्रतिनिष्ठति । सर्वज्योतिर-

ग्निष्टोम उभयमामा तृतीयः । सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्व-

स्यावरुद्धये । त्रिंशत्प्रसमितोऽग्निष्टोमो रथंतर-

बृहन्मामोभयमामा वा चतुर्थः । त्रिंशत्प्रस्य फल-

मवाप्नोति । २३ ॥

ज्योतिरग्निष्टोमो रथंतरमामा प्रथमः प्राणेष्वन्नाद्ये च प्रतिनिष्ठति त्रिषु (प्रतिनिष्ठती-
ति । सर्वमायुर्गत्यर्थः । सर्वज्योतिषोऽल्ल मास्त्राऽग्निष्टोमेन (मास्त्रा) सहस्रदक्षिणेन
यध्ये । सर्वमायुष्यमवाप्नोतीति संकल्पः । केचित्सहस्रैर्यध्य इति संकल्प्य सर्वमग्नि-
ष्टोमवत् । कश्चिदार्हति इत्युक्ते नार्हति, साहस्रो ज्योतिरिति । अंशत्रयः सहस्रदक्षिणा
अत्र तस्मात्प्रथमं त्रैवातर्वाया । गौरुक्थ्यो बृहन्मामा द्वितीयः । पशुषु प्रतिनिष्ठतीति ।
सहस्रैर्यध्ये पशुमान्भूत्यासमिति नामवेयप्राप्तानां गोधर्माणामविरोधेन निकायधर्माः ।
नामवेयादुबृहत्पृष्ठनिकायादाग्निष्टोमः । शेषं पूर्ववत् । सर्वज्योतिरग्निष्टोमस्तृतीयः । सह-
स्रेण सर्वज्योतिषा यध्ये । सर्वलोकायार्थम् । शेषं पूर्ववत् ।

उभयपृष्ठतस्त्रिंशत्प्रसमितोऽग्निष्टोमश्चतुर्थस्त्रिंशत्प्रस्य फलमवाप्नोति गर्गात्रिंशत्प्रस्य यत्फ-
लं तद्वाप्नोति । प्रजापति भूमानामित्यादि वसुम्भानिति वा सहस्रेण त्रिंशत्प्रसमितेन

यक्ष्ये । उक्तानामन्यतरकामानां सर्वमग्निष्टोमवत् । एतेष्वन्युत्तरवेद्योर्विकल्पः । ताण्डिनां चत्वारः साहस्रा ज्योतिरग्निष्टोमः प्रथमः सर्वज्योतिर्द्वितीयोऽग्निष्टोमो विश्वज्योतिरुत्थयस्तृतीय उभयसामाऽतिरात्रसंमित एव चतुर्थः ॥ २३ ॥

चत्वारः साद्यस्क्राः ॥ २४ ॥

चत्वारः साद्यस्क्रा निकायिनो दीक्षाप्रभृति मद्यः क्रियन्त इति साद्यस्क्राः ॥ २४ ॥

तेषां विशेषः ॥ २५ ॥

तेषां प्रथमस्य कर्मोच्यते ॥ २५ ॥

रथंतरसामा बृहन्सामोभयसामा वा प्रथमः । तस्मिन्-

न्कामाः सोमाहारे प्राधान्ये स्पर्धायां भ्रातृव्यव-

तस्मिन्तीर्षा ॥ (ख० २) ॥ स्वर्गः पशवो वा ॥ २६ ॥

वमन्ते त्रयोदश्या प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा साद्यस्केण यक्ष्ये स्वर्गं लोकमवाप्नवानीति पशुमान्भूयामामिति वा । विद्युदमि चतुर्गन्त्रे सोमप्रवाकान्वृणीते । वर्गचतुष्टयस्य वरणार्थमृत्विजो नानादिश्ववस्थिता भवन्ति । एकः सोमप्रवाकोऽश्वचतुष्टययुक्तं रथमारुह्य तथैव द्रुतिं कृत्वा तथैवोत्तरतस्त्रिकोशं गच्छति । एकोऽश्वद्वययुक्तं रथमारुह्य प्रतीचीं दिशं प्रति कोशमात्रमेकं एकाश्वयुक्तं रथमारुह्य तथैव द्रुतिं कृत्वा दक्षिणा दिशं प्रति कोशं गच्छति । तस्मिन्तस्मिन्नावस्थिता ऋत्विजो भवन्ति । प्राच्या दिश्वध्वर्युरुत्तरगम्यां ब्रह्मा प्रश्नाद्धोता दक्षिणत उद्गाता एवं गत्वा पूर्वस्या दिश्यध्वर्युः पृच्छति । अङ्गिरसो भ्रातृव्यो यजमानस्य तं प्रति सोमप्रवाकमाह यज्ञशर्मणस्तृतीयोऽहनि सामो भविष्यति काञ्चिन्नाहीन इति पृष्ठे नाहीनः साद्यस्क्र इति महाव्रतमेवोच इति जपितवन्तं रथेऽवस्थाप्य यजमानगृहं गच्छति सोमप्रवाकोऽध्वर्युः—पन्था नामासी (मि) देवो देवमेत्विति च रथस्थ एव यजमानगृहं गत्वा पितरौ भूः, एव ब्रह्माणमानयानि उत्तरतः पश्चाद्धोतारं दक्षिणत उद्गातारम् । होत्रोद्गात्रोः स्वस्वमूत्रोक्तप्रश्नप्रतिवचनमिति भाष्यकृत् ।

तानृत्विजो वृणीते होतृप्रभृतीन् । अथ मधुपर्कः सक्षेदं नान्दीश्राद्धं विधाय सक्षेदान्तं प्रकृतिवत् ॥ २६ ॥

पूर्वेशुराग्नेयः सौम्यो बार्हस्पत्यश्च पशवः ॥ २७ ॥

पशुबन्धने यक्ष्ये । उदवसाय न विद्युत्पङ्क्तौता पश्चिष्ट्यादौ शाखाहरणादिवेदिमानकाले आदित्यं मघा (ध्ना) मीतिवत् । तत्र मध्ये दक्षिणतो यूपस्थानमिति यद्वदिह वेदिमानम् । नमःद्विः१॥ दृगुल्लवृद्धिमानदण्डस्य दशपदोत्तरवेदिगिति केचित् । अपरे तु शान्यामात्रमिति । यूपच्छेदनकाले यूपत्रयस्य (यूपत्रीन्) छेदनमुपशयस्य च भार-

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४०१

यत्याहवनीयं व्याघारयत्युत्तर्ग्वेदि यथाप्राप्तानुवादो द्व्यहकालः पशुगिति न्यायः । न सद्यस्कालः । अतः परं धारयत्याहवनीयमित्यादि ।

श्वोभूते व्याघारणप्रभृति तस्मिन्नहनि प्रोक्षणान्तं कृत्वा विरामः । सर्पि-
ष्मदशनं जायापत्योरावश्यकमिति भाष्यकृत् । रात्रौ शयनकाले हिरण्यं मुग्धे न्यस्य
(निधाय) प्रियाया (भार्याया) वोरु (गै) शेते ब्रह्मचारी भूत्वा यजमानः ।
उपधानम्यानमूरुं कृत्वा रात्रौ न मैथुनादि । ब्रह्मचारिवचनात् ।

श्वोभूतेऽग्निप्रणयनादि आज्यानि मादयित्वा युनज्मि तिस्र इति केचित् । एता
असदन्निति यूपत्रयस्योच्छ्रयणं, पशुभिरेहीत्यादि । केचिदाग्नेयं कृष्णमीधमुपाकरोति ।
श्वेतपृष्ठं बार्हस्पत्यमुपाकरोति । एकादशिनीवदिति । अग्नये त्वा जुष्टं० सोमाय त्वा
जुष्टं० बृहस्पतये त्वा जुष्टं० उपशयनीयानामाग्वुनिर्देशः सर्वमेकादशिनीवत् वपाहोमान्तं
कृत्वा शेषं पूर्ववत् । केचिद्धाता गतिगिति नव समिष्टयज्ञंपि जुहोतीति । ब्राह्मणतर्पणा-
न्तोऽयं पशुगिति भाष्यकृत् ॥ २७ ॥

तदलाभ एतासां देवतानामानुपूर्व्येणाऽऽग्नेयोऽ-
ष्टाकपालश्चरु चेतर्गै ॥ २८ ॥

अथवा — एतासां देवतानामष्टाकपालः प्रथमः पुरोडाशः, इतरैश्चरु । एवमि-
ष्टिकं पशुर्वा भवतीति भग्द्वानवैश्वानमावाहतुः ॥ २८ ॥

धारयत्याहवनीयम् ॥ २९ ॥

पाशुकवदग्रापि द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

व्याघारयत्युत्तर्ग्वेदिम् ॥ ३० ॥

आघारो यज्ञस्य शिरःस्थानीयः । प्राधान्यात् प्रायश्चाद्धा । गतमन्यत् ॥ ३० ॥

सर्पिष्मदशनम् ॥ ३१ ॥

दंपत्योः ॥ ३१ ॥

हिरण्यं मुग्धेऽन्वाभ्यान्तरौ प्रियायै भार्यायै ब्रह्म-
चारी शेते ॥ ३२ ॥

व्यारुधातम् ॥ ३२ ॥

इष्ट्या यक्ष्ये । ऋन्विजः समारूढा भवन्ति ॥ ३३ ॥

एवमिष्टिकर्म पशुकर्म वा समाप्याग्नीन्समारोप्य देवयजनम् ॥ ३३ ॥

तान्निधाय श्वोभूते सर्वदिशोऽश्वरथा सक्षीर-
हतयः सोमप्रवाका विधावन्ति ॥ ३४ ॥ तेभ्यो

यन्नवर्नातमुदीयात्तदाज्येऽवनयेत् ॥ ३५ ॥ यो
जने चतुर्युजा प्राच्यां दिशि युग्यक्रोशात्मगणे-
तगामु प्रसव्य- अथुग्निं ततः पश्चिमयेदश्वत-
री रथो वैक्वपदक्षिणं योजनादीनि वा क्रोशाभ्य-
श्वर्येन प्रदक्षिणम् ॥ ३६ ॥

व्याख्यातमिदम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

व्याख्यात उन्मर्गः ॥ ३७ ॥

ॐ देवयजनं गत्वाऽभ्यवसायादिहोत्रहोमं कृत्वा महारात्रे ब्रुवा प्रानरग्निहोत्रं
जुहोतीति चन्द्रांगवचनात् । कृत्वाऽऽज्यं पशव इत्यादि रात्रावेव संभारयजुः । अथ
सोमपारिवेषणाद्यं सप्तहोता, उदित आदिभ्यः पुनः प्रणीय स्वे दक्ष इत्युपस्थाय दीक्षणी-
याद्यभिधानान्तम् । अत्र व्रतलोपः । व्रतं कृणुतेति वाग्विस्मर्ग एवाग्निर्ज्योतिष्मत इति
प्रकृतिवत्त ज्ञानरण, न पृषा मन्त्रेति केचित्कुर्वन्ति । एष्टी स्यत्यन्तं कृत्वाऽहं तदस्मि०
आजुह्वान इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३८ ॥

त्रिवन्मः माण्डः सोमक्रयणः ॥ ३८ ॥

प्रायणीयया प्रचर्य सोमक्रयणः । त्रिवन्म, माण्डः, सोमक्रयणः । तत्र सोमक्रयप्र-
काशकानां मन्त्राणामूहो मीमामकंरभिहित । केचित्दृष्टेन तस्या आत्मा तस्या रूपमिति
तत्र दशकृत्य एव क्रतुपरम्परेन विधानादेव द्रष्टव्या । अन्ये त्वेवं मीत्वा सोमं तत आनि-
ध्यप्रचारे न तु वृत्तं कालाभावान् । तानूनप्त्रादि । न तु प्रवर्ग्यः काललोपात् ।
केचिदिच्छन्ति । या त अग्न इत्यादि मानान्तम् ॥ ३८ ॥

उपमन्मु त्रिः संमीलन् ॥ ३९ ॥

उपमन् कर्मोपमन् भवन्मानान्मु त्रिः संमीलन् । एकांनामुपमन्ममंमीलनेन त्रिग-
त्रभक्तिः ॥ ३९ ॥

संमील्य वा प्रचरेत् ॥ ४० ॥

अपि वा । पौर्वाह्णिकीनां लोप एव । पौर्वाह्-
णिक्या प्रचर्य संमील्य वेदिमानम् ॥ ४० ॥

यत्रोर्वर्ग वेदिः ॥ ४१ ॥

भवतीति शेषः । यत्रभूमिः मस्यायनि(म्ययुता) वेदिभवति तां यत्रभूमिं विमैत्वेति
मिनोति इमा नरा, कृणुतेति न भवति । पश्चादिषु खननार्थस्य वेदं कृत्वा स्तम्भयजुरादि
क्रियते । खनि प्रत्यवेद्य वसवस्त्वा० अपाग्मेत्यस्य लोपः । इमा नरा इति च
लुप्यते । देवस्य सवितुः, चतुःशिखण्डा तस्या सुपर्णाविति भवति ॥ ४१ ॥

यवानीं खल उत्तरवेदिः ॥ ४२ ॥

यवखल उत्तरवेदिस्थाने स्यात्तदनुमारेण वेदि । तत्खले वित्तायनी मेऽमीत्यादि क्रियते । एव चात्वाल्देऽश्याधनादि लुप्यते । ध्रुवोऽमि० देवेभ्यः कल्पस्वेत्यादि सर्वं भवति । न तृत्तनाभिनिवपनम् । चतु शिखण्डा । इन्द्रघोषस्त्वा० इत्यादि प्रच्छादनान्तम् । न त्वत्र व्रतप्रदानम् । सर्वत्र माद्यस्के तदानीमेवाऽऽपराहणिया प्रचर्याप्रचर्य वा पौर्वाहणिक्या । अरे त्वत् मुजागृहीत्यादिलोप । अग्निं ज्योतिष्मत इत्यादेश्च पौर्वाहणिक्या प्रचर्य तदानीमेवाऽऽपराहणिक्या प्रचर्याप्रचर्य वाऽग्निप्रणयनं व्याघारणादि क्रियते उत्तरवेदे परिग्रहश्च भवति । अग्निवत्युत्तर परिग्राहम् ॥ ४२ ॥

आरोहणे हविर्धाने ॥ ४३ ॥

आरोहणे हविर्धाने देशगमनार्थं शकट इत्यर्थः । हविर्धानप्रवर्तनाद्याग्नीध्रमण्डपसंमार्जनं प्रकृतिवद्बोध्यम् ॥ ४३ ॥

विमितं मदः ॥ ४४ ॥

परिमितं मदे व्याख्यातम् । एवंमेव कृतं भवति मद इति मग्द्वाराजः ॥ ४४ ॥

स्फयो यूपः स्फयाग्रः खलेवालीति वा ॥ ४५ ॥

स्फयो यूपो भवति । स्फष्टमन्यत् । केचिदौदुम्ब्र्यादिलोप एन्द्रमसीति संमिताभिमर्शनमौदुम्ब्र्यादिहोमश्च लुप्यते । केचित्तन्स्थानं स्याणुमिच्छन्ति ॥ ४५ ॥

अग्नीषोमीयकालेऽग्नीषोमीयमेकादशकपालं निवे-

पति । ईजानस्य गृहाद्वसन्तीवरीगृह्णानि ॥ ४६ ॥

अग्नीषोमीयपशुकालेऽग्नीषोमीयेष्टिव । प्रस्तगादिहरणं नत्वानिध्याया बर्हिः परिस्तरणादि कर्मणे वा । यज्ञपात्रमादनादि प्रचरणा । नृच पञ्चमीं प्रयूनक्त्येकादशकपालानि स्फयश्च द्वे (कृष्णाजिनदिपट्मवाग्यष्टकादीनि) पवित्रकरणं यजमानं वाचं यच्छ संविशन्ता वाग्यत पात्राणि० वानस्पत्याऽमीत्यादि । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टमित्यादि । सं ब्रह्मणः पृथ्व्यस्त्वेत्येवमन्तं कृत्वा वेदिकणादि । प्रोक्षणागमादयेत्याज्यस्य ग्रहणकाले प्रचरणमादित इत्यादि गृहीत्वा प्रैतु ब्रह्मणस्पन्तीत्यादि नत्वजमनुनयन्ति तथेध्माबर्हिषोः प्रोक्षणादि आज्यान्यभिमन्य यूपमानं सामिवेनीभ्य इत्यादि । अग्नीषोमीयेन पुरोडाशेन प्रचर्य पिता पुरीषायां संप्रेष्यति । तमह्याग ये जानस्य गृहाद्वह्न्याजिनो गृहादिन्यर्थः । तस्माच्च वसन्तीवरीगृह्णानि । अपरेण शान्त्यग्नीयमुपमादयित्वा स्विष्टकृदादिमिद्धमिष्टिं संतिष्ठते ।

संस्थितायां वा वसन्तीवरी परिहृत्य संप्रेष्यति । या यजमानस्येत्यादि पञ्चदोहार्थं शाखाद्वयाहरणमातिध्याया बर्हिस्तृणानिमुपमादयति । तान्परिधान्पाशुक इम उपसन्नह्य-

त्येवं परिस्तरणान्तम् । सवनीयवत्तदानमिवाग्नये नयेत्यादिसौमिकं कर्म । पशुपात्रसादनकाले तिस्रः पशुरशना द्वे युपशने । तथैव वषाश्रपण्यादयः । आश्विनं गृहीत्वा यूपं संमार्जनकाले खलेवाली यूपो भवति । यूपः स्थाने पूर्वमेव निहितो भवति । तदनुसारेण यूपकल्पनादि वृक्षनियमतक्षणच्छेदनाष्टास्त्री(श्री)करणश्रयणममार्जनादयो निवर्तन्ते । अपरः संस्कारश्च निवर्तते । स्फ्याकृतिर्वा लेङ्गले(लाङ्गली)पाकृतिर्वा । खलेवाली लोकप्रसिद्धैव । आश्विनग्रहणोत्तरकालं । यजमानो येन यूपान्कालेनानक्ति कालोऽपि म चपालो दत्तमित्यर्थः । दत्तं चपालभाग इति च्छन्दोगवचनात् । अद्वतमैन्द्रमभीत्यनाक्ति सुषिप्पलेति प्रतिमुञ्चति । देवस्य त्वेति लुप्यते । रशनादेशो संसृशति । खलेवाल्यं परिव्ययमाणायायानुवृहीत्यादि । द्वाभ्या परिव्ययणं न स्वरुगृहनं, येन केनचिद्यज्ञियकाष्ठेनोपवेपवत् ॥ ४३ ॥

सवनीयकाले सह पशुनालभते ॥ ४७ ॥

अत्र सवनीयकाले सह पशुनालभते प्रथममाग्नये सवनीयमुपाकरोति स्थानात् ॥ ४७ ॥

अग्नीषोमीय* सवनीयमनुबन्ध्यां च ॥ ४८ ॥

अग्नीषोमीयानुबन्धयोः प्रतिनिधिर्वक्ष्यते । न च सवनीयस्येति वाच्यम् ॥ ४८ ॥

अग्नीषोमीयस्य स्थानेऽग्नीषोमीय एकादशकपालोऽनुबन्ध्यायाः स्थाने मैत्रावरुण्याऽऽभिक्षया यजेत ॥ ४९ ॥

गतः ॥ ४९ ॥

सदश्वः श्वेनो दक्षिणा ॥ ५० ॥

बाह्लीकजातः सैन्धवोऽथ इत्यर्थः । रुक्मप्रतिमु(यु)क्त दद्यादित्याप्तमश्वः ॥ ५० ॥

तमाङ्गिरमाय भ्रातृव्याय वा दद्यात् ॥ ५१ ॥

तमश्वमाङ्गिरमायाध्वर्यवे शत्रवे वा दानं वचनात् ॥ ५१ ॥

द्वेप्यं वा ब्राह्मणं वृत्वा तम्मा अश्व*

श्वेत* रुक्मप्रतियुक्तं दद्यात् ॥ ५२ ॥

कृ(क)नोगरम्भात्पूर्वमेव भ्रातृव्यः पश्चान्मित्रभृतः । एवं भूताय भ्रातृव्यायाध्वर्यव आङ्गिरमाय दद्यात् । अश्वं दक्षिणाऽपनीय इतरेषां केचिदुद्गातुरेव दीयत इति च्छन्दोगवचनात् । मुत्येऽहनि समाप्ते क्रतौ प्रतिपूरुषमितरेषां प्रतिपूरुषमेका गोदीयते छन्दोगवचनात् । मुत्येऽहनि ऋत्विगस्यः कश्चिद्दद्यादित्येवमश्वदानं कृत्वा विषाणप्रासनं सर्वमग्नि(ग्नी)षोमवत् । प्रागस्तमयादवभृथः । अनुबन्ध्यायाः स्थाने मैत्रावरुण्याऽऽभिक्षया, उदवमानीयान्तं, अस्य क्रतोगाङ्गिरसोऽध्वर्युर्भवति ॥ ५२ ॥

संवत्सरं नोपर्युपविशेत् । न मांसमभ्रीयात् ।
न स्त्रियं नावपद्येत् । न पादाववनेनिजीत
नाञ्जीत नाभ्यञ्जीत । सा दीक्षा । यदि संव-
त्सरं नोदाश्रसीत् । द्वादशाहम् ॥ (ख०४) ॥ ५३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

संवत्सरं द्वादशाहं वा पादावनेजनादि व्रतम् ॥ तत्र श्लोकः—

एकाहेष्विति यत्समं प्राप्तस्याप्यनुवादकम् ।
केचिद्विधायकं ब्रूयुरानर्थक्यमयात्ततः ॥
बृहत्पृष्ठे कृतावेवं सहस्रं तत्र दक्षिणाः ।
इयंतस्य विद्यमानत्वात्सहस्रेणैव शिक्षति ॥
अग्निरुत्तरवेदिश्च विकल्पेन विधीयते ।
ज्योतिस्त्रिकटुकस्तवाद्या गोस्त्रिकटुक एव च ॥
आयुस्त्रिकटुकस्त्वायुर्वाक्यानामद्वयं भवेत् ।
एकाहेषु च माद्यस्त्रे नाग्निः पञ्च्योश्चिन्तिधृया ॥
एकाहेषु सहस्रेषु नाचिकेतस्तु वा भवेत् ।
नियतं केचिदिच्छन्ति सहस्रेऽध्वतरः स्मृतः ॥
त्रैधातवीययाऽऽदौ स्यादन्ते चैव ततः परम् ।
दक्षिणापृष्ठमंस्थाननिर्देशे नियमो न हि ॥
एषु त्रैधातवीया हि सर्वपृष्ठस्तु विश्वजित् ।
अत्रावश्यतरं प्रोक्तं दीयते सकलं धनम् ॥
ज्येष्ठ्यस्य च विभज्यैवं दत्त्वा धावेत्सुतं पुनः ।
उत्तमां दक्षिणां नित्वा यन्मेदस्तु जपेत्ततः ॥
संस्थाप्य रोहिणीमादि शेषमुत्तरतः परम् ।
इन्द्रस्याभिजिता यज्ञे सहस्रं तत्र दीयते ॥
एकयूपे ह्यनग्नौ च तथैकादाशिनाः स्मृताः ।
उत्तरं सर्वजित्कर्म पापस्याद (पापानाम्) पनोदकम् ॥
चयनं नियतं प्रोक्तं व्रतं वत्सरमेव च ॥ ५३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां
सप्तदशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अथ समदशमन्त्रे द्वितीयोऽपटलः ।

द्वितीयस्यैकविंशतिमाग्निष्टोममाम कृत्वाऽऽमया-
विनं याजयेदेतन्नाद्यकामं प्रजाकामं पशु-
कामं वा ॥ १ ॥

एतेनोत्तरे व्याख्याताः—द्वितीयस्य कर्म साद्यक्रेण गद्ये चिर्गरेगमुत्त्यर्थमामया-
व्यन्नादिकामी पशुकामी वा । एतेन यजेत । शेष पूर्ववत् । पञ्चदशमाग्निष्टोममाम
कृत्वा (२२—४—२) इत्यापस्तम्बः । पञ्चदशस्तोममाग्निष्टोममाम । छन्दोगानामेकविं-
शमाग्निष्टोममाम द्वितीयस्य कर्म ॥ १ ॥

तिसृभिस्त्रिसृभिर्गवर्तते ॥ २ ॥

ऋग्भिरित्यर्थः ॥ २ ॥

तृतीयस्य चतुर्थस्याष्टादशावुत्तरी पवमानौ वा ॥ ३ ॥

हीनानुजावरोऽनुक्रिया । तस्याष्टादशावुत्तरी पवमानौ चेत्यापस्तम्ब ॥ ३ ॥

परोक्षपृष्ठौ वा चतुर्गष्टादशः । पञ्चमो होतुर्गज्य-
मष्टादशावुत्तरी पवमानौ । होतुः पृष्ठं परिक्री-
श्चतुर्विंशवह्निपवमानः स्वर्गकामा भवन्ति ॥ ४ ॥

छन्दोब्राह्मणमतात् ॥ ४ ॥

हीनानुजावरोऽनुक्रिया । तस्य चतुर्विंशावुत्तरी
पवमानौ ॥ ५ ॥

हीनानुजावरोऽधिकारी । आनुजावरो व्याख्यातः । स एव हीनः दुःसुभीदार्द्रिद्र्या-
दिभीर्वा न मन्त्रिगिति कर्म नाम । यः मुन्येति च । तस्य कर्म माद्यस्केणानुक्रियया
श्वः मुत्या यक्ष्ये । आदित्यानवाप्नवानीति सकल्पः सर्वं प्रथमवत् ॥ ५ ॥

अश्वसादः सोमप्रवाकः ॥ ६ ॥

एक एवाश्वरोहः । न ग्यागेहः ॥ ६ ॥

दधिद्रुतिश्च त्रिक्रोशेऽन्ततः प्राह ॥ ७ ॥

क्षीरद्रुतिम्याने दधिद्रुतिर्भवति । त्रिक्रोशेऽन्ततो गद्युत्त्यन्तत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

स्त्रीगौः सोमक्रयणीः ॥ ८ ॥

योजने प्रथमं तत्राऽऽङ्गिरसमध्वर्युमथ क्रोशे दक्षिणतो ब्राह्मणोऽथ द्विक्रोशे पश्चिमे
भारद्वाजं होताग्मत्रोत्तरतस्त्रिक्रोशेऽन्तत उद्गाताग्मेव सोमप्रवाके तत्र तत्र गत्वा वरण

[२:५८:] महादेवशास्त्रिसंस्कृतप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ५०७

कुर्यात् । कच्चित्ताहीन इत्युक्ते नाहीन. साद्यस्क्रोऽबुक्तीत्वश्चः. श्वः मुन्येत्यश्चरूढा
ऋत्विज आग्नेयाद्यदिष्टिर्वा पशुर्वा पूर्ववत् ॥

शयनं चाशयनं च तथैव दीक्षणीयादि प्रशयणीयान्तं विधाय विरामः । श्रोभूते
सोमकयप्रभृत्युद्धवमानीयान्त छन्दोगवचनात्तस्य कयप्रभृत्युत्तराहः-स्यादिति वचनाच्चि-
(स्त्री) गौ. समकयणी प्रकृतिवत् ॥ ८ ॥

प्रक्षुण्ताग्नौ यूपः ॥ ९ ॥

स्तक्षुण्ताग्नौ यूपो भवति ॥ ९ ॥

संमीलनं वेदिर्द्विविधानेऽग्नीषोमीयो वसनीवशीर्दक्षिणा च ॥१०॥

ब्रीह्युर्विग वेदि । ब्रीहीणा खल उत्तरवेदि ॥ १० ॥

प्रथमेन समानं चात्र द्वेष्ट्यस्य वर्णम् ॥ ११ ॥

गतः ॥ ११ ॥

यद्यन्स्वाराज्येन सद्यः स्वाराज्यं गच्छति ॥ १२ ॥

यद्यन्स्वाराज्येन ज्युप्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अग्नेर्गग्निष्टोमेन सर्वमन्नाद्यमवरुन्धे ॥ १३ ॥

अन्न ददातीति ह्यन्नाद्य प्रतिवध्नातीत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रजापतेर्गैत्रिकोऽग्निष्टोमः । प्रजापतिमाप्नोति ॥१४॥

तेन प्रजापतिस्वाराज्यमाप्नोति ॥ १४ ॥

भ्रातृव्येष्मायामनुक्रियो पश्वालम्भो भोजनं हि-

रण्यान्वमनं शय्यावनयनम् । प्रथमेन समा-

नं सदः ॥ १५ ॥

गतः ॥ १५ ॥

सोमप्रवाको दधिद्रव्येतिश्च ॥ १६ ॥

व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अत्राश्विपदं परं मध्ये क्रोश ऋत्विजो विरहितौ-

भवन्ति ॥ १७ ॥

ऋत्विजोऽध्वर्यादयः ॥ १७ ॥

त एनं प्रातरुपसमेन्य प्रजापतिर्गोधूमोर्क्षगावेदि-

र्गोधूमानां खल उत्तरवेदिर्गोहणे हविर्धाने

विमितं सदः । स्फयो यूपः स्फा(स्फया) ऋः

खलेवाली वा । वडवा श्वेना दक्षिणा । ब्रह्मणे
देया । यथा प्रकृतीतरेभ्यः पण्डित्या चतुर्विंश-
शतिस्तोत्रायेण भ्रातृव्याय प्रोच्य यजेत । विश्व-
जिच्छिल्येन सर्वस्तोमेन सर्वाङ्कामानवाप्नोति
॥ १८ ॥

मुख्यं षोडशमन्तं कृत्वा पुनश्च क्रम एवमग्निष्टोममिन्द्रस्तुतं विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो
दशमाहविकारः पूर्ववन्मानादि । तैत्तिरीयाणा वल्लिः । तृतीयच्छन्दो[नु]क्रमाच्छन्दो-
वतां दशरात्रेण यक्ष्ये पुरुषं पशुमोजो विजामी(न्दानीः)नि फलनिर्देशः । अहर्विशेषः—अ-
भ्यासङ्गः षडन्तः । यत्र च्छन्दोमातिरात्रस्तत्रापि मानसम् । अभ्यासङ्ग इति कोऽर्थः ।
तृतीयसवनषट्त्रिंशस्तोत्राणां समुदायः । अर्थेतेषामभ्यासङ्गः पञ्चाहश्चत्वारः छन्दोमा
अतिरात्रपृष्ठयमहरतिरात्रो वि(विधी)यन्त । उभयपक्षे चतुर्थं षोडशीं, चत्वारश्छ-
न्दोमा इति । अपि वाऽन्येन सहातिरात्रे छन्दोमाना चतुर्थस्य नामातिदेशान्मानसप्रा-
प्तिरतिरात्रस्य स्थानात्प्राप्तिः । एवं सत्युभयत्र केचित्कुर्वन्ति । अनिरात्र एवोभयपक्षेऽ-
ग्निषोमीयपशुकलसिश्च पूर्ववत् ।

कौसुगबिन्दश्चतुर्थः—कौसुगबिन्दनातिरात्रेण यक्ष्ये । बहवो भूयादिपूर्ववत् । अह-
र्यागविशेषः—वृत्तेऽग्निष्टोमः पार्थिकस्य पूर्वव्यहविकारः, त्रयः पञ्चदश उक्थ्याः ।
उत्तरव्यहविकाराश्चतस्रः सप्तदश उक्थ्याः । छन्दोमानामविगमः । एकविंशोऽतिरात्रः ।
अत्रापि मानसमनीका पशुकलसिश्च पूर्ववत्पयस्यान्तम् ।

पौण्डरीक एकादशरात्रोऽयुतदक्षिणाऽत्र कर्म द्वादशाहवत् । शिशिर एकाष्टकाया
पौण्डरीकेण यक्ष्ये सर्वामृद्धिमवाप्नवानीति । अथवा परमेष्ठिना गच्छामीति । अथवा—
स्वर्गार्थमिति । महाग्निः काठको वौषवसथ्यान्तं द्वादशाहवत् । अग्नीषोमीये रात्रौ
वसतीवरीः पण्डित्य पयसा विशमन्तं कृत्वाऽभ्यासङ्गः षडहस्याऽऽरम्भः । अभ्यासङ्गः
षडहश्चतुष्टोत्रं षडहश्छन्दोमानामिति वाक्यधर्माः केचित्स(षड)-
हान्तः । मध्वशनादि । अथ चतुष्टोमच्छन्दोमाना पृथग्विकारोऽन्वहं महन्वाणि ददाति ।
अध्वसहस्रमुत्तमेऽन्वहं शतमाना अत्र गावः । अथ ग्रहः—ऐन्द्रवायवामः शुक्राग्र आग्रयणाऽ
एव त्रिरावृत्तिर्भवत्यह्ना दशम ऐन्द्रवायवाम इत्यादि ।

अथ कापेयानामन्वह एकैकेन व्यत्यासेनाग्रो यूपः प्राकृत एव । षषालो यूपे
भवति । त्रीष्टुतरा वेदिः त्रीहीणा ग्वल उक्ता (तरा)वेदिः । भारद्वाजो होता मवतीत्या
पस्तम्भः । आस्मिन्कताविनि शेषः । शेष पूर्ववत् ॥

विश्वजिच्छिल्पश्चतुर्थं । तस्य कर्म—साद्यस्क्रेण विश्वजिच्छिल्पेन यक्षये । सर्वस्या-
न्नाद्यस्य प्रस्वाप्रमव । गच्छेयमिति नामवेयाद्विश्वजिति विगोथेन निकायिना धर्माः । सर्व
प्रथमवत् । ऋत्विग्वरणाद्यो नार्हीनो विश्वजिच्छिल्प साद्यस्कः पथ(शव)श्च ।
तथैवादिन आदित्ये मुत्या च च्छल्दोगवचात् । अथ वा व्यह-
साद्यो(ध्यो) वा वीजाप्रमृतिप्रायणीयान्त प्रथमाह सवनीयप-
स्मिन्गणान्त द्वितीय सौम्यमुत्तमे च विश्वजिद्धर्मा सर्ववेदमदक्षिणा
विश्वजिच्छिल्प इति । शिल्पयुक्त इत्यर्थः ।
उद्वमानीयान्त त्रिवाय गौहिणी वन्ममित्यादि । ततः पादावनेननादिमाद्यस्कधर्मा
भवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अयेनेनाभिचरन्यजेत ॥ १९ ॥

इयेनादिशब्दास्तप गुणविधिरुत कमेनामवेथ वेति संशयः । अत्यन्तनिरुद्धत्वाद्गुण-
विधिर्ज्योतिष्टोमादिषु काम्यत्वाच्च नित्यमुत्पत्तिशिष्टमपि सोम बाधते । यद्वा गुणविशि-
ष्टकर्मविधानमपामि शयं कल्पनातो वर मत्वर्यलक्षणा सोमादिवत् । न च यथा वै इयेनो
निपत्येत्यादिवाक्यशेषादशितकियामामान्येन कर्मणि गौणत्वेन कर्मवचनत्वं युक्तम् ।
अत्यन्तविप्रकृष्टायां तद्गौणत्वस्य लक्षणं गुणयोगानां निगोप्यति । तद्वरं लक्ष-
णैवाऽऽश्रिता । गौणत्वं चात्यन्तायान्तरपरत्वाच्चङ्गुतिबाधः । लक्षणाया तु तद्वत्त्यपि वर्त-
मान इयेनशब्दे लोहितोष्णीपादिवदुपमर्जनार्थइयेनविधिपर एव करणीभूतेन तु
यागेन कर्णामुत्तमैकवाक्यता नान्तेरेण मत्वर्यलक्षणा लभ्यत इत्येकवाक्यत्वार्थं लक्ष-
णाश्रयणम् । तात्पर्यं तु श्रुत्यर्थ एवेति न श्रुतिबाधः । उच्यते—गुणविधौ तावत्स
एव स्तोतव्यः । तस्य चाऽऽत्मनैवोपमानमनुपपन्नमिति तद्व्यपदेशात्मकवाक्यशेषानु-
पपत्तिः । विशेषविधिस्तु गौणत्वादेवायुक्तः । न च सोमादिवत्पदान्तरस्यानन्यगतित्वं
यथा वै इयेन इति वाक्यशेषानुसाराद्गौणत्वेन नामत्वमभवान् । अवश्यं हि वाक्य-
शेषस्येदमेव प्रयोजनम्—कथं नाम इयेनशब्दस्य वचनमवेत्यत्र विज्ञायतेति । तस्मा-
न्नामवेयम् (ज० सू० १-४-९) ।

तस्य कर्म श्येनेन शशये । अत्रुमर्णार्थमिति संकल्पः । ऋत्विग्वर्णकाले ब्राह्म्यपुत्रा-
च्छस्त्रशास्त्रकुशलाननुत्तानान्वा ऋत्विजो वृणीत । व्रति(वाता)नवनीतमाप्यप्रतिनिधिः ।
सर्वेषामद्धानामाज्यसायाणां वाताया दुग्धम् । अभिवाता व्याघ्रिगता इति च्छन्दो-
गवचनात् द्रुहृतां तिम भवति ॥ १९ ॥

गथां हविर्धने ॥ २० ॥

भवत इति शेषः ॥ २० ॥

तेनैवको बाधको वा स्फयाग्नौ यूपः ॥ २१ ॥

चपालस्याने विद्यते ॥ २१ ॥

शावनस्ये अश्विपवणफलके भवतः ॥ २२ ॥

चोदनाद्भवतः ॥ २२ ॥

अग्नये रुद्रवने लोहितः पशुः ॥ २३ ॥

लोहितवर्णं पशु ॥ २३ ॥

मादयन्त्युपाश्वन्तयामा ॥ २४ ॥

हविर्याने इति शेष ॥ २४ ॥

शरमयं वहिः ॥ २५ ॥

भवतीति शेष । यत् यत्र बहिर्भवति तत्र तत्र औद्भव प्रस्तर इत्यापस्तम्ब ॥ २५ ॥

वैभीतक इध्मः ॥ २६ ॥

वैभीतक इ-मः सर्वत्र । बाणवन्तः परिषय इत्यापस्तम्ब ॥ २६ ॥

लोहितोष्णीषा लोहितवसना निर्वीता ऋत्विजः

प्रचरन्ति ॥ २७ ॥

छन्दोगवचनात्प्रधानवर्मा हिण्यमालावयजमानस्य लोहितोष्णीषादिन्त्रियम् । याग-
काले निर्वीताः कण्ठाद्यम्बितयज्ञोपवीता ऋत्विजः प्रचरेयुः ॥ २७ ॥

नवनवदक्षिणाः कर्णा वण्डाः क्रटाः ॥ २८ ॥

खण्डा काणा इत्यापस्तम्बीये विशेष ॥ २८ ॥

तां दक्षिणाकाले कण्ठैर्वितुदेयुः ॥ २९ ॥

ता लोहितोष्णीषादिकाम । वितुदेयुः पाङ्गयगुरुद्राता लोहितोष्णीषादिभि-
र्वितुदेयुः समाख्यानात् । अत्राप्यापस्तम्बीये विशेषः— इच्छन्त्येतेति कण्वरयतर-
पवमानं कुर्याद्वृहस्पृष्टम् । जीयेतेत्येतद्विपरीतम् । पगः पगवत् गच्छेन्न प्रतिनिष्ठेदिति
पूर्ववत्प्लवं च ब्रह्ममाम कुर्यात् । प्रजापतेरेकत्रिकोऽग्निष्टोमः सर्वस्य पाप्मनो निर्दिश्य
गच्छति । 'चतुर्विंशति गा दक्षिणा ददति' (आपः श्रौ० २२ ४-२९) इति ।
यदीच्छन्त्येतेति तथा रयंतरपवमानं मा-यदिने बृहस्पृष्टो भवत्येतद्वा विपरीतमाप्नोः
सर्वज्यानि जीयेतेति ज्येन आरब्धश्चेत्तदानीं विपरीतं बृहस्पवमाने रयंतरपृष्ट इति सर्व-
ज्यानि पक्षे पगः पगवत् गच्छेद्यत्र तत्रापि न प्रतिनिष्ठेदिति ज्येन आरब्धस्तदा पूर्वव-
त्तमानविधिः, रयतरपवमानं (वा) बृहस्पृष्ट इति तदा प्लवं ब्रह्ममाम कुर्यात् । इतर-
योस्तु पक्षयोः प्लवं आहूय वरमाणं सर्वज्यानिश्च । यत्र कुत्रचित्प्रतिष्ठानिवृत्तिश्च ज्येनफलं
शेषमुक्तं माद्यम्को वा ज्येन एकत्रिकम्ना, पट्माद्यम्का इति शौचिः (?) वक्षति(वक्षयति)

इति च्छन्दोगवचनात् । आपस्य साद्यश्क्र इति शबरस्वामिना व्याख्यातं जैमिनीयतृतीयाध्याये । तदा प्रथममाद्यश्क्रवच्छेदो च्छन्दे नधर्माश्च वर्तन्ते । प्रजापतेरेकत्रिकोऽग्निष्टोमो भवति । तस्य कर्म—प्रजापतेरेकत्रिकेण यक्ष्ये । सर्वपापक्षयार्थमिति सकल्पः । शेषं सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ २० ॥

त्रयो वाचस्तोमाग्नेषां द्वावाग्निष्टोमौ । सर्वस्तो-
मोऽतिरात्र उत्तमः । तस्मिन्मर्वा ऋचः सर्वाणि
सामानि सर्वाणि यजृषि प्रयुज्येरन् । ३० ॥

माश्रिकोऽनश्रिको वा अणुहत्यापनोदकं सर्वपापापनोदकमेतत्कर्म तृतीयो वाचस्तोमा निकायिनः । पूर्ववाग्निष्टोमौ सग्यतरसामानौ । प्रथमस्य कर्म । वाचस्तोमेन यक्ष्ये । सर्वभूतानामाधिपत्यार्थमिति । तस्याग्निष्टोमवत्कल्पः । नार्हानो वाचस्तोमस्तत्र विशेषः—तस्मिन्निति । सर्वा ऋचः सर्वाणि सामानि सर्वाणि यजृषि प्रयुज्यन्ते । तत्रैव समाम्नातमेकया बहिष्पवमानः मह्येण ज्यान्ययुत नियुतमर्बुदं न्यर्बुदं निस्वर्बकं समुद्रं सलिलम्—न्तमिति स्तोत्राणां संख्यामुक्त्वाऽऽह—‘तस्मिन्मर्वा ऋचः’ इति । ऋग्वेदविहिताः सर्वे (र्वा) जप्याः । यत्र यजुषो यजुर्वेदविहिताश्चाग्निश्चाकरणा जपः पस्थानात्पुमन्त्राणां सर्वे (र्वा) समुच्चयेन प्रयोक्तव्याः । केचित्—करणा विप्रयोगा यथाभागं व्यावर्तयाम् । पूषा वा बिले विप्यतु । देवा वा विभजतु । अर्यमा वा विभजतु इत्येवमादीनामपि चतुर्भिर्गन्धिमिदत्ते । अष्टामि भभर्गति, इत्येवमादीनां समुच्चयः । साम्येकया प्रथमया बहिष्पवमानं दशभिर्द्वितीयया अन्तेन तृतीयया मह्येण चतुर्थ्येव समास्नातश्छन्दोगः । तत्र चत्वारो वाचस्तोमा एव शम्भवे मतिः अनेकाभ्यर्च्यन्वृणीते । तथैव गामृगाणां तथैवोद्गातृगणान्नन्तत्वाद्देवसामयजुषामन्तत्वादादिन ऋत्विजो भवन्ति । तथा कात्यायनेन भगवतोक्तम्—‘छन्दोगोऽथ यावद्विस्मृताद्गणैः’ इति । इहानन्तवेदाध्यायिनोऽभावादस्मिन्कालेऽस्मदादीनां नाविकार इति ।

केचिदाहुः—ऋष्यधिकारत्वादस्मिन्कालेऽस्मदादीनां नाविकारः । मनुष्या विद्यमाना इत्यस्मिन्काले नाप्यधिकारोऽस्ति । तस्मात्सर्वाणि यजृषि सर्वाणि सामानि प्रयुज्यन्त इत्यर्थवादे महत्प्रयोगः । अनेका ऋचः आवपेच्छेदोदावापस्थाने (पु) स्तोमातिशंसनवद्भजुषस्तथा जपोपस्थानादयस्त्वथ सामानि पवमानेष्वावापो विट् (वा)—चस्तोमवधे (दे) व सर्वमग्निष्टोमवत् कार्यम् । द्वितीये भामिनि विशेषः—तृतीयस्य वाचस्तोमेन सर्वस्तोमेन यक्ष्ये । सर्वभूतानामाधिपत्यार्थमिति । सर्वं ज्यातिष्टोमातिरात्रादिति गुणविधिरत्वाच्च सर्वस्तोमविकारः । उक्ता वाचस्तोमधर्मा । चतुर्थः सामवेदोक्तस्याप्येवं प्रयोग इति भाष्यकृतः ॥ ३० ॥

ब्राह्म्यानां प्रवासो ब्राह्म्यस्तोमः ॥ ३१ ॥

व्याख्यास्याम इति शेषः । ब्राह्म्यं सम्कारहीनं । प्रवासोऽन्यत्र द्रौपान्तरनिवासः ।
अन्यत्र वामः प्रवास इति भाष्यकृतं ॥ ३१ ॥

त्रिवृतोऽग्निष्टोमो रथंतरामामान उक्थ्या द्विपतीः

षोडशीः सर्वेषाम् ॥ ३२ ॥

उक्थ्या रथंतरामामानु (नो) द्वितीयो वाऽग्निष्टोमो वाक्या (ब्राह्म्या) ना प्रवा-
सेभ्यः पुनरागमने ब्राह्म्यस्तोमैर्यजेतत्यर्थः । पदपोडय इति ब्राह्म्यस्तोमविशेषः । त्रीणि
पवमानानि त्रीण्यच्छावाकमामान्याज्यपृष्ठज्ञोक्तगतानि । त्रिपदपोडयः त्र्यस्तोमो
ज्येष्ठानां ब्राह्म्यानां वयमा ज्येष्ठानां वा पृथक्कर्मभिर्वा ब्राह्म्यस्तोमं कुर्यादिति स्मृत्यन्त-
रान् । तत्र पञ्चदशमसदशैकविंशन्तु (स्त्रि) ण्वज्य (न्व) यस्मिंश्च स्तोमो भवति ।
चतुःषोडशी सर्वेषां ब्राह्म्यानां मीने रवौ वा यजन्ते, इति वचनम् । एते हीयन्ते,
एते हीयन्ते गृहं ब्राह्म्या प्रवमन्ति नहि ब्रह्मचर्यं चरन्ति नहि कृषिवाणिज्यं गीतं
रन्ति । अदीक्षितवाचं वदन्ति इति च षोडशो वा एतेषां स्तोमं प्यामानं निह-
न्तुमर्हति । य एते चत्वारः षोडशा भवन्ति, तेन पाप्मनो निर्मुच्यत इति चल्दन्दोग-
ब्राह्मणम् । (अ) हीना वा, इत्यादिना य उक्तास्ते चतुःषोडशिनमुपेयुः । वाक्या-
(ब्राह्म्या) उपनयनादिमस्कारहीना अप्यन्यस्य पूर्वं समानागोत्राद्वा भार्यान्वनं परिगृही-
तवन्तस्तेषामपि अवकीर्णवद्(द)पतिका एवोपेयुः पृथक्पृथगहि यज्ञोपकरणार्थानि पात्रादीनि
च कृत्वा प्रथमयज्ञेनैव ब्राह्म्यस्तोमैर्यजेरन्निति ब्राह्म्यप्रमाणम् । दक्षिणतमिति ब्राह्म्याय
प्रतिपदं कुर्यादिति ज्योतिष्टोमे विहितं, तस्माज्ज्योतिषेष्टा ब्राह्म्यस्तोमैर्यजेरन्निति निदान-
कारमिति । ब्राह्म्या बहवः सह त्रयस्त्रिंशदिति केचिदनियतपरिमाणा इति । बहुयजमाना
अहीनभूतद्वादशाहवत्प्रयोगः— न शिशिरे दक्षिन्त इत्यादि सर्वं ज्योतिष्टोमवत् ॥ ३२ ॥

उष्णीषं प्रतोदो ज्याहोडो रथो विपथः फलका-

स्तीर्णोऽश्वोऽश्वतरश्च युग्यौ कृष्णं वामः कृष्णवलक्षे

अजिने राजनो निष्कः ॥ ३३ ॥

उष्णीषं च प्रतोदश्चेत्यादयोऽप्याहाऽऽपस्तम्बः । उष्णीषं शिरोमां वेष्टनवस्त्रम् ।
प्रतोदो ज्याहोडः कशा । रथः प्रामिद्धः । फलकास्तीर्णः फलकाभिरेवाऽऽस्तीर्णो न
कलशाभिः । केचिदधिकफलकाभिगिति । अश्वोऽश्वतरश्च युग्यौ रथान्तरवाहौ । कृष्णं
वासः । कृष्णदशमित्यर्थः । कृष्णवलक्षे अजिने आविके द्वे चर्मणी एकमेव द्वाभ्या-
माविभ्यां क्रीतं भवति । तयोश्चर्मणो पादौ सहिते कृष्णवलक्षे अजिने भवतः । कृष्ण-

२ पट्टः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाध्याख्यासमेतम् । ४१३

श्वेते इत्यर्थः । राजनो निष्को रजनेन सहितो निष्को योजितो ब्रात्यानामलंकरणार्थं
आभरणाविशेष इत्यर्थः ३३ ॥

तद्गृहपतेः ॥ ३४ ॥

गृहपतिर्यजमानः । एतत्सर्वं गृहपतेराहरेत् । एतानि द्रव्याणि गृहपतेः संभार्याणि
त्रयस्त्रिंशद्वाच(तं गाश्च)गृहपतेराहरेदिति च्छन्दोगेन स्पष्टमुक्तम् ॥ ३४ ॥

बलुकान्तानि दामतृषाणीतरेषाम् ॥ ३५ ॥

इतरेषा यजमानानां वक्ष्यन्ति बलुकान्तानि दामतृषाणीतरेषामिति भावः ॥ ३५ ॥

द्वे (द्वे) दामनी द्वे (द्वे) उपानहौ ॥ ३६ ॥

स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

द्विपञ्चितान्यजिनानि ॥ ३७ ॥

संहितं संधिः ॥ ३७ ॥

त्रयस्त्रिंशता त्रयस्त्रिंशता गृहपतिमुपसमायन्ति ॥ ३८ ॥

गवा त्रयस्त्रिंशच्चैवैकैकस्य यजमानस्य, एषा व्याख्या । बलुकान्तानि दामतृषाणि
वामांसीत्यर्थः । केचिद्बलुकान्तानीति आविकानि लोहिप्रि(तप्रा) याणि वमनानि स्युः ।
रत्नकम्बलमिव वामांसीत्यर्थः । द्वे द्वे दामनी द्वे द्वे एकैकस्य देशे स्यातामेकं वस्त्रमुभ-
यत्र दशायुक्तं भवतीत्यर्थः । एकैकस्य यजमानस्य द्वे द्वे उपानहावेकैकस्य द्विपञ्चि-
न्यजिनानि त्रीणि पृथग्यामजिनान्या व्याख्यातान्याविके द्वे चर्मणी । एकमेकं द्वाभ्यामा-
विभ्यामिति । व्याख्याता गवां त्रयस्त्रिंशच्चैवैकैकस्य बलुकप्रभृत्येतदन्तानि, इतरेषां यज-
मान(नानाम्) । (?) हनं नवेत्युपोषणं पृथक् सर्वस्यैव । दहनम् । यदि जीवेत्तदोदवमानी-
यान्तं कर्णेति ॥ ३८ ॥

ता दक्षिणा भवन्ति ॥ ३९ ॥

गतः ॥ ३९ ॥

अपि वा षट्षष्टिर्गावो दक्षिणा भवन्ति ॥ ४० ॥

अथ वा षट्षष्टिर्गा दद्यादित्यापस्तम्बसूत्रम् ॥ ४० ॥

अथो खल्वानुहृत्यैर्देवेषां संपादितं स्यात्तद्व्युत्तदि

ब्राह्मणधनमिति विज्ञायते ॥ ४१ ॥

अथ ब्राह्मण्यो यानि निचान्युरुष्णीषप्रनोदादिबलुकान्तानि च ये ब्राह्मणचार्याया-
व्रताः स्युस्तेभ्यो ब्रह्मबन्धवे परमागधाय वेति च्छन्दोगवचनात् । एवमुदवमानीयान्तम्
॥ ४१ ॥

षट्षोडशी निन्दितानाम् । द्विषोडशी कनिष्ठानाम् ।

ऊर्ध्वस्तोमो ज्येष्ठानाम् । चतुष्षोडशी सर्वेषाम् ॥ ४२ ॥

वाचः स्तोमेन यजेत । न च वसन्ते ब्राह्म्यस्तोमः । वात्यस्तोमेन चतुष्षोडशिनो यक्ष्यामह इति संकल्पः । अकाम्यार्थः प्रायश्चित्तार्थस्त्वस्मान्न फलनिर्देशः । नाहीनो ब्राह्म्यस्तोमश्चतुष्षोडशी सर्वेषा गृहपत्नीना दक्षिणतो दण्डस्यानीया । तदुक्तं भाष्यकारेण कपर्दिना-इतरेषा प्राकृत एव दण्ड उष्णीष प्रतोदो यूपः । यथा प्रतोद उष्णीषेण सह पशुनियोजनायो भवति । उष्णीषो रक्षनाभ्यानीय । पशोरुपकरणेऽममर्थत्वात्प्रतोदस्य काष्ठान्तरं समर्थ (तेन) सह मिनोति । अथवा प्रतोदाकृतियूप उष्णीषेण सह सर्वेषा यजमानाना कुर्युर्द्वादशाहवत् दक्षिणाकाल एव कुर्वन्ति । एते भवाभावा)-स्त्रयस्त्रिंशद्विगभ्यो दद्युर्गिति च्छन्दोगवचनम् ।

षट्षोडशीयेनांशमा निन्दिता वाक्या ब्राह्म्या) उपेयु । पूर्ववद्वात्यस्तोमेन षट्षोडशिनो यक्ष्ये । शेष पूर्ववत् । स्तोत्रे वा शेषः । द्विषोडशी कनिष्ठा प्रथमवद्यु(दु)पेयुः । पूर्ववद्वात्यस्तोमेन द्विषोडशिनो यक्ष्ये । शेष पूर्ववत् । उष्णीषो ज्येष्ठब्राह्म्या उपेयुः । अथैष शमनीयाना मेध्याना स्तोमा ये ज्येष्ठा इति च्छन्दोगब्राह्मणम् । प्रजननात्ते शमनीया इति च्छन्दोगसूत्रकारवचनात् । प्रजननसामर्थ्याज्येष्ठब्राह्म्या ब्राह्म्यस्तोमेनोर्ध्वस्तोमेन यक्ष्यामह इति । शेष पूर्ववद्विधाय स्मृतिचोदिनप्रायश्चित्तानि कृत्वा त्रैविध्यवृत्तिं समवतिष्ठेयुः । ऊर्ध्वमन्यै सह भोजनादयः । तत इतरेषा याजयेच्चैतान् । वाजपेयादिभिरुपनयनं कृत्वेति च्छन्दोगवचनात् । अथ नाकमदः पञ्च निकायिनस्तेषां प्रथम आतिथ्यानामत्यनिरुक्तमितरेऽग्निष्टोमा द्वितीयो नाकमदो मरुता चतुर्थो नाकमदयस्त्रिंशत्सामवेदविशेष आगमयितव्यः । न च्छन्दोगे विद्यते तस्मात्साम वेदान्तरं दृष्ट्वा पदार्थविज्ञानं कर्तव्यमिति भाष्यकारेणोक्तम् ॥ ४२ ॥

आदित्यानां प्रयतिरुक्त्यो नाकमदां प्रथमः ॥

४३ ॥ व्यावृत्तिं पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छन्ति

॥ ४४ ॥ अग्निष्टोमा इतरे अङ्गिरसां द्वितीयः ।

माध्यानां तृतीयः । मरुतां चतुर्थेनौजो वीर्य-

माप्नोति । त्रयस्त्रिंशः पञ्चम इत्येके । प्राजा-

पत्यः पञ्चमः । प्रजाकामोऽभिभवो भ्रातृव्यमाभि-

भवति(ते) । विनुच्या भ्रातृव्यं विनुदते ॥ (ख० ५) ॥ ४५ ॥

आदित्यानां नाकमदा प्रयतिना यक्ष्ये पापक्षयार्थमिति संकल्पः । द्वितीयस्याङ्गिरसा नाकमदा प्रयतिना यक्ष्ये. स्वर्गार्थं पापक्षयार्थमिति वा । निकायिना तृतीयस्य माध्याना

२ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४१५

नाकमदा (प्रयतिना) यक्ष्ये । पूर्ववत्फलम् । चतुर्थस्य मरता नाकमदा प्रयतिना यक्ष्ये, तेजस्वी भूयाम रीर्यार्यमिति वा । पञ्चमस्य नाकमदा त्रयस्त्रिंशेन प्रयतिना यक्ष्ये । प्राजापत्येन वेति स्वर्गार्यमिति । अयामिभृग्भिषुता यक्ष्ये भ्रातृव्यमभिषवार्नाति । सर्व-
मग्निष्टोमवत् । अथ विनुदत विनुदक्या यक्ष्ये, भ्रातृव्यविनुदनार्थमिति । शेषं पूर्ववत् ॥ ४२ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

चिन्तिस्नोमः प्रजननकामः ॥ ४६ ॥

चिन्तिस्नोमेन यक्ष्ये प्रजननार्यमिति संकल्प । सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ४६ ॥

गायत्रेणोक्त्येन रथंतरमाप्ता ब्राह्मणः पुंगंधा-
कामो यजेत । द्वौ गायत्रौ पूर्वे ब्राह्मणस्य ॥ ४७ ॥

गायत्रेण रथंतरमाप्ताऽग्निष्टोमेन ब्रह्मवर्चमकामो यजेत्त्यापस्तम्ब । अस्मिन्कर्मणि ब्राह्मणस्यैवाधिकारः । गायत्रावग्निष्टोमौ प्रथमयज्ञावित्यापस्तम्बीये विशेषः ॥ ४७ ॥

उत्तरः क्षत्रियस्य ॥ ४८ ॥

पूर्ववद्ब्राह्मणानम ॥ ४८ ॥

तेजो ब्रह्मवर्चसं ब्राह्मणस्य पूर्व्वेण क्षत्रियस्यो-
त्तरेणोग्रमव्ययं न तु बहुपशू भवतः ॥ ४९ ॥

बृहस्पतिमवत तस्य कर्म-विभृष्टेणाग्निष्टोमेनोभयो संकल्पः । ब्राह्मणस्य ब्रह्मवर्चसं फलम् । क्षत्रियस्य गृध्र जनपदमुग्रमायुर्यायपुरुषप्राप्त्यर्था मविचल्यु(अविचाल्यो)भवति । गृध्रनिवाभिर्नोपि चाल्पास्त्वथाऽऽयुर्नीयजनाश्च तस्यैव फलनिर्देशः । न तु बहुपशू इव भवत इति निन्दार्यवादः । ब्राह्मणक्षत्रिययोर्यजमानयोः कर्तव्या प्रथमयज्ञाविति ॥ ४९ ॥

त्रिवृताऽग्निष्टुताऽग्निष्टोमेनापूतो यजेत ॥ ५० ॥

त्रिवृ-विष्टु-विष्टोमेनापूतो यजेत ब्रह्महत्यादिदोषदुष्ट सर्वपापक्षयार्थमिति । सोमप्रवाकादि सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ५० ॥

आग्नेयः पुंगेरुचः । आग्नेयी सुब्रह्मण्या । ५१ ॥

दशकय एव । केचिद्विकारेण अशुग्शस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामग्नय एकवन्विद आ तुभ्यमग्निः प्यायतामा त्वमन्तेनाऽऽप्यायस्वत्यादि ॥ ५१ ॥

आग्नेर्याषु स्तुवन्तेऽज्ञां द्विगुण्यं च दक्षिणा ॥ ५२ ॥

अग्निर्जयोः साम्यत्वात्प्रतिनिधित्वाच्च ॥ ५२ ॥

एतमेव चतुष्टोमं कृत्वा श्रोत्रियोऽक्षहतः स्त्रीहतः

कामहतश्चरणहतो वा यजेत ॥ ५३ ॥

एतमेव चतुष्टोममिति । एतमेवाग्निषु तं चतुष्टोमं कृत्वा श्रोत्रियोऽक्षहतो ब्राह्मणो
द्युतकारः । कितव इत्यर्थः । स एतेन चतुष्टोमेनाग्निष्टुता यजेत । सर्वं पूर्ववत् । एतेन
चतुष्टोमेन स्त्रीहतो यजेत स्त्रीषु परिक्रि(स्वी)यामु मक्तः । सर्वं पूर्ववत् । कामहतोऽ-
प्येतेन चतुष्टोमेन यजेत । स्पष्टमन्यत् ॥ ५३ ॥

अश्वः श्यावा दक्षिणा ॥ ५४ ॥

गतः ॥ ५४ ॥

स ब्रह्मणे देयः ॥ ५५ ॥

सोऽश्वः ॥ ५५ ॥

यथाप्रकृतीतरेभ्यः ॥ ५६ ॥

अश्वर्वादिभ्यो दक्षिणा अग्निष्टोमवदिति भावः ॥ ५६ ॥

एतस्यैव वायव्यासु पञ्चदशमग्निष्टोमसाम कृत्वाऽऽमया-
विनं याजयेत् । अन्नाद्यकामं प्रजाकामं पशुकाम वा ॥ ५७ ॥

याजयेदित्यन्वयः सर्वत्र । एतस्यैव वायव्यास्विति कर्मान्तरापदेशः । अग्नि-
षुव(ष्टुद्ध)र्मात्मकस्तेन मेषावी यजेत । अग्निष्टुता यश्चे, चिरोगमुक्त्यर्थं सर्वं पूर्ववत् ।
अन्नाद्यकामोऽप्येतेन यजेत । अग्निष्टुता यश्चे अन्नाद्यमवाप्नवानीति । प्रजाकामः प्रजा-
मवाप्नवानीति । पशुकामः पशुनवाप्नवानीति विशेषः ॥ ५७ ॥

(एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा
ब्रह्मवर्चसकामम् ।) एतस्यैव शकरीषु वार-
वन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामम् । एतमेव
चतुष्टोमं कृत्वा ग्रामकामः । (अश्वर्वा भवन्ती-
त्येके ।) त्रिवृताऽग्निष्टुता ब्रह्मवर्चसकामः । पञ्च-
दशेनाग्निष्टुता वीर्यकामः ॥ ५८ ॥

एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेत । तस्य कर्म
पूर्ववत् । ब्रह्मवर्चसमवाप्नवानीति । प्रजाकामः प्रजामवाप्नवानीति भग्द्वाजापस्तम्बौ ।
फलनिर्देशः सर्वत्र द्रष्टव्यः । एतस्यैव चतुष्टोमं कृत्वा ग्रामकामो अश्वर्वा भवन्तीति
फलनिर्देशः । एतेष्वश्वर्वा इति केचित् । त्रिवृताऽग्निष्टुताऽन्नाद्यकामः । पञ्चदशेना-
ग्निष्टुता वीर्यकामः (आप० श्रौ० २२-६-१३) इत्यापस्तम्बः ॥ ५८ ॥

सप्तदशेनाग्निष्टुताऽग्निष्टोमेन यज्ञविभ्रष्टो यजेत ।

यस्मिन्वा यज्ञकर्तौ विभ्रश्चेत् ॥ ५९ ॥

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४१७

सप्तदशेनाग्निपुता यज्ञविभ्रष्टो यजेत । नैमित्तिकमेतत् । यस्मिन्कर्मणि विभ्रंशिते पुनः पुनः क्रिया । अथवा यस्मिन्कर्मणौ विभ्रंशितस्तु क्रतु पुनः कुर्यात् । अग्निष्टोमवत्कु-
रीदिति भाष्यकृत् । तत्र समञ्जसम् । सूत्रार्थस्तु—यज्ञविभ्रष्टः प्रमादादालस्याद्वा चेत्पुनः
नेकल्पदारम्य सर्वं कुर्यात् । छन्दोगसूत्रोप्येवम् ॥ १९ ॥

त्रिवृदवाद्यं वदतः ॥ ६० ॥

अवाद्यं पैश्वन्यादि राजगामि । त्रिवृदग्निपुत् ॥ ६० ॥

पञ्चदशीऽनिहत्यस्य निघ्नतः ॥ ६१ ॥

अनिहत्यस्य शास्त्रे योऽनिहनन्महत्वेन यातयादिन्येवमादिविशिष्टस्य पञ्चदशोऽ
मष्टुत् ॥ ६१ ॥

सप्तदशोऽनाशा(इया)न्नस्य भोजने प्राश्यैकवि-
ंशो जनं यतो गान्धारकलिङ्गमागधान्पारस्करा-
न्सौवीरान्वा ॥ ६२ ॥

सप्तदशेन ब्रह्महादेरन्नस्य भक्षितेन यजेत प्रायश्चित्तम् । एकाविंशमान यतो गान्धा-
रदिदेशान् गत्वैकविंशेनाग्निपुता यजेत । एतेन पापदेशगमननिषेधः प्रतीयते ॥ ६२ ॥

त्रिणवन्नौजस्कामः ॥ ६३ ॥

यजेतेति शेषः । ओजो बलमिन्द्रियं वीर्यमिति मन्त्रवर्णाच्च । ओजस्कामस्त्रिण-
वेनाग्निपुता, नियमोऽत्र द्रष्टव्यः ॥ ६३ ॥

पञ्चदशेन वीर्यकामः । सप्तदशेन प्रजाकामः ।
एकविंशेन प्रतिष्ठाकामः । (त्रयस्त्रिंशेन स्वर्ग-
कामः) ॥ ६४ ॥

गतः । त्रयस्त्रिंशोऽग्निष्टुत्स्वर्गकामस्य ॥ ६४ ॥

अपिषा ज्योतिष्टोम एव । अग्निष्टोमे सर्वान्कामा-
न्कामयेत् ॥ (ख० ६) ॥ ६५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथवा यदग्निष्टुत्फलमाप्नातं नैमित्तिकं तत्सर्वं प्रकृते उद्योतिष्टोम एव विकारे काम-
येत । तत्र ' प्रमेनेन ज्योतिः ' (तै० स० ७-१-१) इत्यधिकृत्य यदेतत्फल-
माप्नातं ' यं कामयेते तमेतेनाभ्यशुते ' इति त्रयोऽपि ऋग्वेदोक्त्याग्निष्टुत्-
सर्वेषां तत्सर्वं विकल्पः । सर्वेषामग्निष्टुता यक्ष्ये सर्वान्कामानवाप्नुवतीति फलनिर्देशः । गत-

मन्यत् ॥ ६९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिमुत्रव्याख्याया महादेवशास्त्रिमंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकाया समदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथ समदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

त्रिवृताऽग्निष्टोमेनानिरुक्तेनान्नाद्यकामो यजेत ॥ १ ॥

चत्वारिन्निवृतोऽग्निष्टोमा रथंतरमामानः । तेषां प्रथमेनानिरुक्तेन ग्रामकामो यजेत,
(आप० श्रौ० २२-७-१।२) इत्यापस्तम्बः । निकायिनस्त्रिवृत्तोमा अग्निष्टोम-
संस्था रथंतरमामानः । त्रिवृता यक्ष्ये ग्राममिद्धचर्थमग्निष्टुपहवेन यक्ष्ये, (यक्ष्यामहे)
इत्यादि शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

अनिरुक्तं प्रातःसवनमित्येके ॥ २ ॥

एक इति शास्त्रान्तरेकत्वं सर्वमग्निष्टोमवदित्यर्थः ॥ २ ॥

अश्वः श्वेतो दक्षिणा । स ब्रह्मणे देयः ॥ ३ ॥

व्याख्यातमेतत्सायम्क्रे । इतरेषां किञ्चिद्धानमुक्तम् ॥ ३ ॥

बृहस्पतिमवो द्वितीयः ॥ ४ ॥

द्वितीयो द्वितीययज्ञः । गतमन्यत् ॥ ४ ॥

ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसकामः पुरोधाकामो वा यजेत ।

यं वा स्थापन्यायाभिपिञ्च्युः ॥ ५ ॥

ब्राह्मणस्य यज्ञो न राजन्यैवेत्ययोः । त्रिवृता बृहस्पतिमवेन यक्ष्ये, बृहस्पतिमवा-
प्रवानि, पुरोधार्थमिति वा सकल्पः । सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ५ ॥

परिस्त्रिंशो होता भवति ॥ ६ ॥

परिस्त्रिंशतीति वचनाद्धातृवरणकाले परिस्त्रिंशो होता भवति ॥ ६ ॥

अरुणो मिर्मिरस्त्रिशुक्रः ॥ ७ ॥

अरुणो वर्णतः । अक्षिणी यः पुनः पुनरुन्मीलति स मिर्मिरः त्रिशुक्रः कर्मभिः
श्रेष्ठः । मातृतः पितृतश्च स्वयमभिजनविद्यावृत्तैर्वा । एवंभूतं होतारं वृणीत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

बृहस्पते नुपस्व न इति वार्हेगपत्यमतिग्राह्यं गृह्णाति ॥ ८ ॥

अतिग्राह्यकाले प्राकृतौ द्वौ गृहीत्वा बार्हस्पत्यमतिग्राह्यं गृह्णात्याग्नेयैन्द्रसौर्याणामन्य-
तमस्य विकारः । अपिवा समुच्चय एव न विकारः । अन्तर्निवेशः प्राकृतान्गृहीत्वा
स्थानापन्नत्वात्सौर्यविकारः । बृहस्पते नुपस्व न इत्यृचमुक्तवोपयामगृहीतोऽमि बृह-

स्पतये आजस्यने । सौर्यपक्षे तथैव — एष ते योनिरिति ॥ ८ ॥

बाह्विस्पन्त्यः पशुरुपालम्भ्यः ॥ ९ ॥

‘आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकृत्य बाह्विस्पन्त्यमुपाकरोति’ इति वचनाच्च । प्रजापतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादि । प्रजानन्त इत्यादि(षु) द्विवचनेनोहः । सर्वमेकादशिनीवदेक एव यूपः । केचित्पृथगिच्छन्ति । तदोपशयपान्नीवतौ । एकयूपपक्षे द्वे रशने इत्यादयः स्वरुद्वित्वं सर्वदात्वेन । चोदनाभावाद्गणगणधर्मा न प्रवर्तन्त इति केचित् ॥ ९ ॥

प्रातःसवने सन्नेषु नागशम्पेवेकादश दक्षिणा
व्यादिशानि ॥ १० ॥

प्रातः सवने सन्नेषु नागशम्पेवेकादश दक्षिणा गावस्तुथो वो विश्ववेदा विभजत्विनि विभज्य दानम् । दाक्षिणादिहोमो नयनादि च व्यादिशानि ॥ १० ॥

आज्येन माध्यंदिने सवनेऽग्निमन्वाग्भ्यं कृष्णा-
जिनेऽभिषिञ्चति । यथाऽग्निचिन्त्यायाः शुक्राम-
न्विनोर्वा सम्भ्रावेण ॥ ११ ॥

माध्यंदिने प्रातःसवनवद्दानमात्र दक्षिणाहोम कृत्वा प्रातःसवने दक्षिणा दत्ता इह न दीयमानास्तृतीयसवने दातव्याश्चाग्निमन्काले तीर्थेन नेयाः ॥ ११ ॥

अश्वद्वादश माध्यंदिने सवने ता उभयीरुपाक-
रोति । द्वादश तृतीयसवने ॥ १२ ॥ ता वशाया-
मुपाकरोति ॥ १३ ॥

अश्वद्वादश माध्यंदिने ददात्येकोऽश्वोऽन्या गावस्ता उभयीरुपाकरोतीति या माध्यं-
दिन आग्नेयीस्तृतीयसवनार्था[स्तामा]सर्वामामुभयोः पृथक्कृणामित्यर्थः । माहेन्द्रस्तोत्रं
प्रत्यभिषेक आज्येन । कृष्णाजिनमाग्निर्य तस्मिन्नाग्निं यजमानमभिषिञ्चति । शुक्राम-
न्विनोर्वा । सम्भ्रावेण । बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वम्बो दिव्यम्येशाये उत पार्थिवस्य । धत्तं
रयि५ स्तुवते किरथे चिद्युयं पात स्वस्तिभिः सदा न., इति सूत्रान्तर्गतमन्त्रेणातिग्राह्य-
काले बृहस्पते भ्राजस्विन्भ्राजस्वी त्वमित्यादि सुवच्छन्दमीत्यनुमन्त्रणम् । सौर्यपक्षे तृती-
यसवने सन्नेषु नागशम्पेवेकादश गावः प्रदीयन्त ॥ १२ ॥ १३ ॥

अपिवाऽष्टौ प्रातःसवन एकादश माध्यंदिने सवने
द्वादश तृतीयसवने । अश्वं तृतीयशोऽनुसवनं
दद्यादित्येकेषाम् । सर्वा माध्यंदिने सवन इत्येके
॥ १४ ॥

अपि वेति विकल्पः ॥ १४ ॥

मनसेतरयोः सवनयोर्न वा मनसा च न ॥ १५ ॥

अयं कल्पः शास्त्रान्तरस्योऽपि वेत्यापस्तम्बीये दर्शनाच्च ॥ १५ ॥

त्रिवृतोऽग्निष्टोमस्येषुं विकृ(ष्टु)र्तिं कृत्वाऽभिचरन्मुजेत ॥ १६ ॥

शेषं सर्वमग्निष्टोमवदिति न्यायाच्च । इपुस्तृतायोऽभिचारार्थः । इषुणा ह्यु (त्रि)
वृता यक्ष्ये परमर्णार्थम् । ज्येनवत् ॥ १६ ॥

तत्र विशेषः—

समानमितरच्छयेनेन ॥ १७ ॥

अक्षत् ॥ १७ ॥

त्रिवृतोऽग्निष्टोमः ॥ १८ ॥

‘अथः इयावो दक्षिणा । स ब्रह्मणे देयः’ (आप० श्रौ० २२-७-१९) इत्यादि
पूर्ववत् ॥ १८ ॥

शूनस्कर्णस्तोमः । सर्वस्वारः ॥ १९ ॥

चतुर्थः सर्वस्वार इत्यापस्तम्ब । सर्वस्वार उत्तरे वयस्यधिकारः । साद्युष्कादीनि
कर्माणि कृत्वा ज्ञातुब्रवानस्मिन्कर्मण्यधिक्रियते । त्रिवृताऽग्निष्टोमेन शूनस्कर्णस्तोमेन
सर्वस्वारेण यक्ष्य इत्यादि । शेष पूर्ववत् ॥ १९ ॥

मरणकामो यजेत यः कामयेतानामयतां स्त्रर्षं

लोकमियामिति विज्ञायते ॥ २० ॥

त्रिवृता शूनस्कर्णस्तोमेन सर्वस्वारेण यक्ष्ये । स्वर्गलोकमवाप्नवानीति संक्लृपः ।
नर्मन्दिनेः नर्मन्दिनेः दीक्षाप्रभृति यजमानस्याऽऽर्धवकाले मरणं यथा संभविष्यति तत्र यत्त्रः
कर्तव्यः । छन्दोगवचनात् । ... । न व्रताद्विनि । अत्रमन्त्रमेव
मासापवर्गदीक्षा । आग्नेये यान्मक्षान् गर्तेऽवनयेत् । सुक्तवाक आयुरादिलोपो सप्तमक्र-
मार्थत्वाच्च ॥ २० ॥

याम्यः पशुः शुक्रहरित उपालम्भ्यः ॥ २१ ॥

पशुकाळ आग्नेयं सवर्तीयं पशुमुपाकृत्य समदेवत्यं पशुं शुक्रवर्णमाहृते । यमाह
त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्येवं निगमो भवति ॥ २१ ॥

कृताशं दक्षिणा ॥ २२ ॥

गतः ॥ २२ ॥

आर्भवे स्तुयमाने दक्षिणेनौदुम्बरीमहतेन वासस
पचोदशेन प्रावृत्य दक्षिणाक्षिराः संविशन्ति

ब्राह्मणाः समापयतमेनं यज्ञमिति ॥ (ख० ७) ॥ यज्ञ-
संस्थामनु संतिष्ठते ॥ २३ ॥

आर्भवे स्तूयमाने (पवमाने) स्तूयमाने दक्षिणेनौदुस्वर्गं कृष्णाजिनमास्तीर्य दक्षिणा
शिराः पतोदशनाहनेन वाममा संवेष्ट्य ब्राह्मणा समापयतमेन यज्ञमिति प्रैषमकृत्वा
तत्रैव संतिष्ठते परिसमाप्यते ॥ २३ ॥

पृथगरणीष्वग्नीन्समाराधोत्तरनारायणेनाऽऽदित्य-
मुपस्थायारण्यमभिप्रैति । यदि ग्रामे विवसेत्पृथ-
गरणीष्वग्नीन्समाराधोत्तरनारायणेनाऽऽदित्यमुप-
स्थाय गृहेषु प्रत्यवभ्येत । यद्यनभिप्राणुयात्तान्य-
जक्रतुनाह । तेन भूरुक्थ्यो रथंतरमामा । भूति-
कामो यजेत । धेनुर्दक्षिणा ॥ २४ ॥

गतार्थः । भूतिकामो भूरुक्थ्येन यक्ष्ये भूतिमवाप्तवतीति सकल्पः । सवभूक्थ्य-
वत् ॥ २४ ॥

अक्षय्यं ह वै मुकृतं चानुर्मास्ययाजिनः ॥ २५ ॥

अक्षय्यं ह वा इति । चतुर्षु चतुर्षु मासेषु क्रियन्त इति चानुर्मास्यानि तत्प्रयुक्-
तामि वैश्वदेवार्वाणि, तैष्ठिवाह्यानुर्मास्ययार्जाः करणे यज ' (पा० सू० ३-२-८९)
इषि सूनकाळे यजेतर्षिणिः । तस्य चानुर्मास्ययाजिन मुकृतं यागजनितफलमाधनधर्मा-
पश्यत्ययमपूर्वमक्षय्यं क्षेतुमशक्यं न कदाचिदपि भोगेन क्षपयितुं शक्यते । 'अक्षय्ययो
शक्माभिः' (पा० सू० १-१-८१) इति । लि क्षये (भा० धा० २३६) इत्यस्मान्नि-
प्रातिङ्गः । न्याख्यातमन्यत् ॥

शिशिरे द्वादश दीक्षाः कृत्वा द्वादशोपमदश्च कृत्वा फाल्गुन्या पौर्णमास्या मुन्या
यथा भवति तथोपक्रमः । अथ वा चैत्र्या वा यथा स्याद्रे देवस्याहनि वै देवशुनामी-
रीये स्याताम् । प्रतिपदीत्यर्थः । उत्तरं च वारुणप्रायामिक वारुणप्रायामिकयोरुत्तरपर्वणि
प्रतिपद्युत्तरमाकमेधयानामातिगर्भं पञ्चदश्या द्वादशी (श) दीक्षाद्यविशेषेनोपक्रम-
इच्छन्दोगवचनात् । फाल्गुन्या पौर्णमास्यामिति पक्षमाश्रित्य प्रयोग — शिशिरे
षष्ठ्या प्रातरशिरोत्रं हुत्वा चानुर्मास्यैर्दक्ष्ये अक्षय्यं नै मुकृतं स्यादिति सकल्पः ।
नित्यमिदं कर्मेति भगवता मनुनोक्तम् । सोमचानुर्मास्यैर्दक्ष्ये इति सकल्प कृत्वा त्रिवृता
वक्ष्ये, विशुद्धमि० सोमप्रवाकादि सर्वमग्निचरनवदिनि भाष्यकृत् । यज्ञदत्तार्भणधानु-
र्मास्यानि भविष्यन्ति तत्रभवता इत्यादिना । चानुर्मास्यानीति सूचवचनमतिरात्रभू-
तयश्चाहर्गणा अन्यत्र चानुर्मास्यानि राजमुयाभ्याम्, इति च्छन्दोगवचनात्तस्मिन्नेवाहनि

दीक्षा द्वादशाहवदत्रापि अन्वारम्भणीलोप केचिदिच्छन्ति । द्वादशोपमदश्च कृत्वा द्वादशाहवद्युपच्छेदनकाले न युपच्छेदनम् । उत्तरवेदिकाले नोपवपति चात्वालम्य लोपः । वेदिमानं कृत्वा चतु शिम्बण्डेत्यवोऽथोत्कर कृत्वा वित्तायनीत्यादि सर्वं लुप्यते प्रच्छादनान्तं शिष्टं सर्वमहीनभूतद्वादशाहवत् । पयस्यार्यं वत्मानपाकृत्य पश्चाद्वैश्वदेव-
स्याऽऽमिक्षाया अपाकरणमग्निपोमीयस्येऽममनहनकाले आतिथ्याया प्रयुक्तान्पारिधीन्प्र-
युनक्ति । (पारिधीयात्) पशुनियोजनमममं संनहति । आतिथ्ये काले अग्निपोमियस्याऽऽ-
ज्याभिमेन्द्रणान्तं कृत्वाऽभ्यादानादि लुप्यते । यवमतीभिः प्रोक्षणं पृथित्वै त्वेति पारिधेः
सर्वा अप पृथित्वे -- तान् सन्नुत्तरं मि सप्रै । येन केनचिच्छकलेनानक्ति । न चपालः,
नियोजनकाले पारिधीं नियोजनम् । दक्षिणे पारिधीं, वपया प्रचर्य पुरोडाशमनु वैश्वान-
रपार्जन्यहविषीं निर्वपति, इति आश्वलायनोक्तं पयसो विशमनं कृत्वा वैश्वदेव्या आमि-
क्षाया दोहनं पूर्ववदुक्तम् (ततो) वत्मापाकरणं कृत्वा (त) मेवं पारिस्तरणा-
नम् ॥ २९ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमो वैश्वदेवस्य लोके ॥ २६ ॥

श्रोमन् महागन्त्रे बृद्धाऽग्नं नयेत्यादि (त्रिवृद) अष्टोमो वैश्वदेवस्य लोके वैश्व-
देवस्य स्थाने सवनीयानां निर्वापः काले सवनीयार्थानि सर्वाणि वैश्वदेवानि सर्वाणि च
पात्राणि प्रयुनक्ति । (अपरत) सवनीयकपालानि भर्तनार्थमेकं बृहत्कपालं च वैश्वदेव-
कपालानि चरुस्थाल्यौ स्फचश्च द्वद्व (परत) पार्त्राद्वयमवशिष्टानि तन्त्रेण सवनी-
यवत्प्रातर्देहपात्र वाजिनपात्र चेत्यादीनि । तन्त्रेण वानस्पत्याऽमीत्यादि वेषाय वां
सवनीयास्त्रिरूप्य वैश्वदेवहर्वाप्यनुनिर्वपति निरुप्तान्ब्रीहीनिनि शूर्पं निर्वापो भारत्यर्थः
सहेत्यर्थः । उभयार्थं निरूप्य प्रोक्षणादयः । अवहननकाले सवनीयानवहत्य ब्रीही-
नष्टया कृत्वा सम भागान्संस्तुज्य यथाभागं व्यावर्तयामिति लाजार्थान्विभजत्युभयोर्यथा-
देवतानिदंश । कनिष्ठा लाजार्था भवेयु । भृगिष्ठा वैश्वदेवार्था तानवहत्य पर्यायेण
त्रिष्फलीकरणं वैश्वदेवसवनीयार्थानां निधानं तन्त्रेण सवनीयानां पेद्यान्विभज्य वैश्व-
देवान्पेद्यान्विभजति सवनीयानामैन्द्रमपि वा वैश्वदेविकानां पृष्णान्तानि सर्वाणि कपा-
लान्युपधाय मेत्रावरुण्या दोहनम् । ततो वैश्वदेव्या दोहनम् । मदन्तीरग्निश्चर्यात् इत्यादि ।
एकस्या पात्र्या पिष्टानन्वाभ्य पिष्टानुत्पूय ब्रह्मिन्तुपुनानि । क्रमेण यवपिण्डं कृत्वा
चातुर्मास्यवद्विभज्य निर्दिश्य क्रमेणाद्वामनम् । उद्वामनकाले सवनीयानुद्वास्य वाजिनसेच-
नान्तं कृत्वा चातुर्मास्यानामुद्वामनं वाजिनमेचनान्तं क्रमेणालंकरणमित्यादि ॥ २९ ॥

६ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४२३

वैश्वदेवः पशुः । बहिस्पत्याऽनृबन्ध्या ॥ २७ ॥

भवतीति शेषः । प्रोक्षणादि कृत्वा प्रदक्षिणं परिधिं परिवीर्य वैश्वदेवं पशुमुपाकरोति ।
ऐकादशिनानुवृत्तिः । पूर्ववत्सवनीयपशोर्नियोजनं परिधौ । सवनीयानामाद्यं चातुर्मा-
स्यानासादयति । द्वयोर्वाजिनं संयुज्योत्करे मादयति । प्रचरणकाले सवनीयैः प्रचर्य
वैश्वदेवहविर्भिः प्रचरति ॥ २७ ॥

न यूपं मिन्वन्ति ॥ २८ ॥

परिधिनियमाच्च ॥ २८ ॥

नोत्तर्ग्वेदिमुपवपन्ति ॥ २९ ॥

नियमाच्च ॥ २९ ॥

परिधौ पशुं नियुञ्जन्ति । उल्मुके बहिर्हिं वा ।

उत्तरेषु विमिन्वन्ति । यूपानुत्तर्ग्वेदिमुपवपन्ति ॥ ३० ॥

प्रातःसवनीयान्वैश्वदेवहवीं ध्वन्यु निर्वपति । समानं तु भिष्टकृद्विडम् । न यूपं
मिन्वन्ति । नोत्तर्ग्वेदिमुपवपन्ति । परिधौ पशुं नियुञ्जन्ति । उल्मुके बहिर्हिं वा ।
मिन्वन्त्युत्तरेषु यूपान् । उत्तर्ग्वेदिमुपवपन्ति (आप० श्रौ० २२-८-१।८) इत्या-
पस्तम्बः । समानं तु भिष्टकृत्तन्त्रेणेत्यर्थः । वमाप्राशिन्नयोश्च तन्त्रेणोभयोरुभयो-
पयस्ययोरैकैव शाखा तन्त्रेणोत्कर्षपक्षे उत्कर्ष इति । दक्षिणाकाले पञ्चाशद्दक्षिणा
ददाति । न यूपोपस्थानम् । न परिधिप्रहरणं कृतमिति चान्वाल्कराय सर्वं लुप्यते
उपस्थानादि सर्वमग्नीषोमीयवत् । पालिकस्यातिग्राह्यस्य निवृत्तिः, त्रीणि गृह्णाति
केचित्पाक्षिकमेवेति तस्या अत्रापि परिधौ नियोजनम् । अयं देवमानयान्तं विधाया-
हन्तं वामः परिधाय चातुर्मास्यन्नान्युपेयुः । समामो वैश्वदेवः ॥ ३० ॥

ततश्चतुर्षु मासेषु वरुणप्रद्यामानां लोके त्रिग-

त्रोऽग्निष्टोम उक्थ्योऽतिगत्रः । मारुतः पशुः ।

वारुणो द्वितीयः । भैत्रावरुण्यनृबन्ध्या ॥ ३१ ॥

आषाढ्या पौर्णमास्या मुत्याग्न्मो यथा स्यात्पूर्ववद्द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदश्च
कृत्वा, एवं कालं प्रतिक्षयाऽऽग्न्म । वरुणप्रद्यामानां लोके द्विदिवस इति च्छन्दोग-
वचनात् । षष्ठ्या द्वितीयेन यथेयं, त्रिभिर्द्विग्वेगेति सर्वं च दशाहवत् । तस्मिन्नहस्येव
दीक्षणीया । यूपच्छेदनकाले एकयूपं छिनत्ति, उत्तर्ग्वेदिमुपवपन्त्यौपवस्येऽहस्यग्निवदु-
त्तरं परिग्राहं कृत्वा प्रतिप्रस्थाता शाखामाहर्गति मारुत्याः शाखाया अपि वत्सापाकर्णं,

यूपकालं यूपं भिन्वन्ति । पयसा विशमनं कृत्वा मारुत्या दोहनं सर्वनीयेष्वामार्हगृह-
णम् । प्रमुनमयं श्रेया भेनद्धमिन्त्यादि परिस्तरणान्तम् ।

भोमेने मत्तगत्रे वृद्धवाऽऽने नयेत्यादि अग्निष्टोमवत् । मत्तनीयनिर्वापकाले वैश्वदेवे-
ऽऽन्ये प्राजापि हवीषि निर्वपन्ति पूर्वस्मिन्नह्न्युत्तरस्मिन्नहनि सर्वाणि विमज्य वा
(आप० श्रौ० २७-८-११) इत्यापस्त्वम् । कपर्दिना माप्यकोरेणाप्यमुक्तं
तस्मादेव विचारं कर्तव्यम् । अस्मिन्नहनि सर्वाणि वारुणप्राधामिकानि हवीषि कर्तव्या-
नीति विमज्यास्मिन्नह्न्युत्तरस्मिन् । अथोत्तरस्मिन्नेति संशयः ।

प्रथमेऽहनि भोमेषा निर्वापः, इति केचिद्वर्णयन्ति । अथ प्राथम्यात्प्रथम-
मनिकस्योत्तरस्मिन्निर्वापकृष्णाभावात् । तस्मान्पूर्वेऽहनि विमज्य पूर्वस्मिन्नह्न्युत्तरस्मिन्नि-
मिद्वान्तम् । त्रिदशनाडापस्त्वमेव भगवता माकमेधहवीष्यपच्छिद्यास्तमिति । पुनश्च
त्रिदशनाड्युत्तरस्मिन्नेष्टिकेषु सर्वत्र पयस्या देवता इह भोमेषु पशुदेवता वैश्वदेवे वैश्वदेव-
पशु । वरुणप्रवाभद्रचेह मारुत पशु । द्वितीयस्य वारुणः । माकमेधे पयस्या नाम्नि
तस्मादभ्यः पशु शुनाभीरयि वायव्य पयः । ऐष्टिके वायव्यः पशुरिति दर्शनान्मारुतः
पशु पूर्वस्मिन्निष्टमानत्वात् । मारुतप्रप्तानि सम हवीषि पूर्वस्मिन्नेवाहनि द्वितीय
उत्तरस्मिन्नहनि वारुणस्य निमनः । वारुणपयस्यामेकश्च कायश्चोत्तरस्मिन्नहनि अपि च
प्रतिपददर्शनाच्च कायमप्युत्तरस्मिन्नहनि कथं माकमेधे व्यहे वारुणप्राधामिकेभ्यो ह्यचेह च
माकमेधे वरुणप्रवाभयोरेकपालोऽवने । अत्रिदशना च तद्वैवर्त्ये प्रतिपद्व्यं
विधीयते वरुणप्रवाभयोरेकपालोऽवने प्रतिपदि विहितं माकमेधे व्यहमेवोत्तरेऽहनि
वैश्वकर्माणि प्रतिपदि विहितं तस्मिन्कायमप्युत्तरस्मिन्नहनि कर्तव्यमेव प्रयोगः कर्तव्यः ।
अत्र प्रकृतमनुभगम् ।

सर्वनीयानां पात्रयोगकाले सर्वनीयार्यानां वारुणप्राधामिकानां च पात्राणि प्रयुनक्ति,
सर्वनीयाभिरुप्य तस्मिन् शोषं यानि वारुणप्राधामिकानि ऐन्द्राग्रपर्यन्तानि निरुप्य प्रति-
प्रस्थाता सरस्वत्य्या ततः कर्ममपात्रार्थान् । सदैव प्रोक्षणादयः प्रागधिवपनान्तं
कृत्वेन्द्रमित्रस्य पृषण्वत भोमस्य सरस्वत्या इति तण्डुलानिदमिन्द्रस्याग्नेः सवितुः
पृष्ण इन्द्रान्योर्मरुतामिति पेषणान्त्वान्नैवमविवाप । क्रमेण क्षतुर्ध्वन्तेन कपालान्युपवाय-
मैत्रावरुण्या दोहनम् । मदन्तर्गविश्रयति इत्यादिपिण्डं कृत्वा प्रथमतण्डुलाभ्यां भागं
व्यावर्त-वमिदमिन्द्रस्य हरित इन्द्रस्य पृषण्वत इत्येकं भागमिदं भोमस्य सरस्वत्या
इत्युक्तं भागमयं पृष्ठोडाशानां व्यावर्त-वमिति पुनश्च व्यावर्त-वमथ तण्डुलानां व्यावर्त-
वमिदमिन्द्रस्याग्नेः सवितुः । इदमिन्द्रान्योर्मरुतामुसंभो
मेषमध्वर्युः कर्तानि । अथ ययानामविश्रयणादिलानानेन्द्रमथ मैत्रावरुण्या दध्यान्धन-

३. पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४२५

स्य वारुणप्रघासिकानां यथाक्रमं मेघमधिश्रयति । ततो दधान्यनयनमन्तरितं सर्वेषामु-
द्घासनकाले सर्वेषां क्रमेणोद्घासनम् । द्विगात्रवदग्निष्टोममामानुमारेणेति । केचित्पशु-
काले मारुतः पशुः । विहरणादूर्ध्वं काले मार्जालीयस्य रक्षणं सवनीयपशोः वाजजिदिति
कृत्वा मार्जालीये कर्मपात्रैः प्रचारः । अकञ्जिति जपित्वा सवनमर्मात्यादिमवनीयं
प्रचर्य वारुणप्रघासिकैर्मेषान्तैः प्रचरति । समानं तु श्विष्टकृदिङ् । वैशेषिकाणां च ।
पञ्चाशद्वसिणा ददाति पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठते ।

द्वादशाहवदहीनसंतनयः । मैत्रावरुण्या वत्सापाकरणं कृत्वा तदानीमेव वारुण्याऽ-
ध्वर्युः करोति । मैत्रावरुण्या दोहनं कृत्वा वारुण्या दोहनमध्वर्युरेव । केचित्—प्रतिप्र-
स्थातैव । सवनीयस्य परिस्तरणान्तम् ।

महागात्रे बुद्ध्वा अग्ने नयेत्यादि । सवनीयनिर्वापकाले द्वे भर्जनार्थं कपाले एका-
दश कपालानि मेघ्यर्थमष्टौ वा कायार्थमेककपालं स्पृशश्च द्रवम् । शिष्टं सर्वं पूर्ववत् ।
सवनीयाभिरुप्य तस्मिन्नेवाग्नये जुष्टं प्राग्विवपनात् । यथाभागं व्यावर्तन्वमिदमिन्द्रस्य
हरिवत् इन्द्रस्य पूषण्वत् इदमिन्द्रस्य वरुणस्य कस्येन्द्राग्नीनां च क्रमेणाधिवाप कृत्वा कपा-
लान्युपवाप्य मैत्रावरुण्या दोहनं कृत्वा यथाभागं व्यावर्तन्व व्यावर्तन्वामिदं वरुणस्येदं
कस्येत्यादि प्रथममैन्द्रं सवनीयक्रमेणाधिश्रित्य मायंदोहाद्यन्तरितमिन्यादि । उद्घासन-
काले क्रमेणोद्घासनम् । नात्र मेघ्यमेषयोर्व्यतिहारः । (स्वस्या स्वस्या) पशुकाले वारुणः
पशुः । प्रचरणकाले सवनीयैः प्रचर्य ततो वारुण्या प्रचार करोति । अध्वर्युः काया-
नुब्रूहि इत्यादि, समानं श्विष्टकृदिङ् प्राशिन्नं च पञ्चाशद्वसिणा । अवभृथकाले विन्दु-
स्पृशं कृत्वा पिष्टनिःकामयोऽन्तर्गतां प्रक्षेप ।

मैत्रावरुण्यनुबन्ध्या भवति । उद्वमानीयान्तं, ततश्चातुर्मासप्रतानि भवन्तीति ।

अथवाऽऽश्वलायनमतादुत्तरेद्युरेव वारुणप्राधासिकानां सर्वेषां निर्वापः कर्मपात्राणां
च । अथैवं प्रयोगः—पूर्वस्मिन्नहनि पयस्यात्रयस्य दोहनं मैत्रावरुणस्य मारुत्या वारु-
णस्य । श्वोभूते सवनीयकाले उभयार्थानि पात्राणि प्रयुज्य सवनीयानि निरुप्य तामु-
यवामु वारुणप्रघासिकानि सर्वाणि निर्वापति कर्मपात्रार्थानि उभया(नि) निगद्योपमादनमु-
भयं निगद्य प्राग्विवापनात्कृत्वा यथाभागं व्यावर्तन्वमिदमिन्द्रस्य हरिवत् इदमिन्द्रस्य
पूषण्वत् इदं सोमस्येदं सरस्वत्या इति चर्वथान् (इदमिन्द्राग्न्याः) इदमिन्द्रस्याग्नेः
सवितुः पूष्ण इन्द्राग्न्योर्मरुतां वरुणस्येति पाष्णान्तान्क्रमेणाधिवाप । क्रमेण कपाला-
न्युपवाप्य मैत्रावरुण्या दोहनम् । (ततो मारुत्या वारुण्याश्च) । मद्गन्तीरविश्रयण पिण्डं
कृत्वा पृथक्तण्डुलान्यथाभागं व्यावर्तन्वमिदमिन्द्रस्य हरिवत् इदमिन्द्रस्य पूषण्वत् इत्येकं
वापम् । इदं सोमस्य सरस्वत्या इत्येकं भागं पुगोडाशस्य व्यावर्तन्वमथेन्द्रपुगोडाशमथ

तण्डुलान्, व्यावर्तथां व्यावर्तध्वमिति त्रिः, पुनर्व्यावर्तध्वं (या) सा मेषी पुनर्व्यावर्तथां
 वारुणकायौ । इदं सोमस्येदं सरस्वत्या इति चरुः । इदं वरुणस्येदं कस्येत्युक्तमितरेषां
 यथाक्रममधिश्चयणं घर्माः स्त(स्थ) घर्माऽमि (लाजा) इत्यैन्द्रमथ मैत्रावरुण्या दधान-
 यनमथाग्नेयमथ सौम्य चरुमथ सावित्राद्यैन्द्राग्नपर्यन्तानधिश्चित्य मेषीमधिश्चित्य
 मारुत्या दधानयनमथ कायमनन्तरि सर्वेषाम् । उद्धामनकाले सवनीयानुद्धास्य द्वयोः
 पात्रयोरुद्धरणं कृत्वा मार्जालीयस्य धारणं सवनीयस्य पशोः० अग्रे वाजजिदिति
 कृत्वा मार्जालीये कर्ममपात्रे प्रचारः । अक्रान्तिं जपित्वा भुवनममीत्यादि सवनीयैः
 प्रचर्य वारुणाद्यैः सर्वैः समानं तु स्विष्टकृदिडं वैशेषिकाणां च । दक्षिणाकाले पञ्चाशद्-
 दानीति पूर्वकल्पेन समानम् । केचित्प्रथमेऽहनि सर्वेषां निर्वापः । तदा प्रयोगोऽनन्तरोक्ते
 तुल्यः । तदाऽप्यवभृथादुदृत्योदवमानायान्तमिति । समाप्ता वरुणप्रधासाः ॥ ३१ ॥

ततश्चतुर्थे मासेषु साकमेधानां लोके त्रिरात्रोऽ-

सिष्टेऽपि उक्थ्योऽतिरात्रः ॥ ३२ ॥

अथ कानिचन्य पाणिमास्या त्रिरात्रस्य प्रथमेऽहनि सत्या यथा भवति तथा
 द्वादश दीक्षा द्वादशोपमदश्च कृत्वा तदनु आरम्भः । अथवा छन्दोगमतात्तस्य त्रिरात्र-
 स्योत्तममहः पर्वणि यथा स्यात्तथाऽऽरम्भः ।

द्वादश दीक्षा विवाय द्वादशाहवत्तस्य कर्म-अतिरात्रेण यक्ष्ये विद्युदसि० सर्वं
 द्वादशाहवत् । नाशितयनं न सावित्रः । उत्तरेदिविधानान् । प्रमिद्धमोषवसस्यान्तं
 कर्म वसनीवरीमग्नि(मि)दुत्यं पयामि विशास्मि । अस्मिन्कर्मणि यूपं मित्वन्ति, अग्नी-
 पोर्मायिकाले सवनीयपरिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादि असिष्टेऽपि । प्रातःसवनीयानां पुरोडाशानां निर्वाप-
 काले प्रातःसवनीयानां निरुप्याग्नेयऽनीकवते जुष्टं निर्वापामीति । यवपक्षे निरुप्यवेष्टु
 ब्रीहिपक्षे निरुप्यब्रीहिपु । अवहननात्पूर्वं विभागः । ब्रीहिपक्षे व्यावर्तयामिति । इतरथा
 व्यावर्तध्वमिन्द्रस्य हरिवत् इन्द्रस्य पृषण्वत् इदमिन्द्रस्याग्नेरनी-
 कवतः । शिष्टं यथोक्तम् ॥ ३२ ॥

आग्नेयः पशुर्गैन्द्राग्नो द्वितीयः । ऐकादशिता-

स्तृतीये प्राजापत्यो वा सौर्यनृबन्ध्या ॥ ३३ ॥

पशुकाले प्रातः आग्नेयः पशुः । ऐन्द्रवायताग्रः । पौष्णीकस्य प्रथममहर्विकारत्वा-
 त्तस्य व्यहस्य नृः । सवनीयैः प्रचर्याग्नेयऽनीकवते प्रचारः । माध्यन्दिने
 सवनीयैः सह मरुद्भ्यः मातपनेभ्यो निर्वापश्चरुः । मरुद्भ्यः मातपनेभ्यो जुष्टं निर्वा-

पामीति पूर्ववत्प्रचारः । सर्वमग्निष्टोमवत् । पत्नीमंयाजान्तमहीनमंततयः । रात्रौ वसनी-
बरीषु परिहृतानामु गृहमेधीयेन चरन्ति (२२-८-१६) इत्यापस्तम्बोक्तम् । अन्नना-
भ्यञ्जने च पञ्चदोहादि परिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादि उक्त्यः षोडशी न त्वहीनः । छन्दोगमताच्च प्रात-
रनुवाकमुपाकरोति तथाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—‘उत्तरम्याहन उपाकृते प्रातरनुवाके पूर्णा-
दव्येण चरन्ति’ (२२-८-१७) इति । शालामुर्वीय प्रतिप्रस्थाता पुनः सवनीयैः
पुरोडाशैः—‘क्रीडिनः प्रातःसवनीयान्’ निर्वापो भवति । ऐन्द्रं निरुप्य पूर्ववद्यव-
घ्नीहिविभागः । ऐन्द्राग्नः पशुः । सवनीयैः प्रचर्य क्रीडिनां प्रचारः । माध्यदिनसवनीयैः
सह स्वतवमो निर्वापः । मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यो जुष्टं निर्वापमि । स्वतवान्न नियतः ।
ऐन्द्रं निरुप्य स्वतवद्भ्यो मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यो हव्यः, रक्षस्व । संविशन्नामिन्यादि
सवनीयैः प्रचर्य तेन प्रचरति । तृतीयसवनीयः सह महाहविषो निर्वापः, वैश्वकर्मण-
वर्ज्यं कुतः लिङ्गदर्शनात् । वैश्वकर्मणे प्रकृतिवदिति । उत्तरगमिन्नहनि प्रतिपद्दिहितं,
तस्मादुत्तरगमिन्नहनि वैश्वकर्मणान्तं लिङ्गविशेषात् । अस्मिन्नहन्येव सर्वेषां महाहविषाम-
विशेषेण विधानाद्वैश्वकर्मणोऽप्यहन्येव निर्वापः । उभयार्थानि पात्राणि प्रयुनक्ति ।
ऐन्द्रं निरुप्य तेषु यवेष्वाग्नेयादिवैश्वदेवान्नाज्जिर्वपति । एव प्रोक्षणादयः । प्रागधियापना-
त्कृत्वा यथाभागं व्यावर्तन्वमिदमिन्द्रस्य हरित्व इदमिन्द्रस्य पृषण्वत् इदं सोमस्य सरस्वत्या
इति तण्डुलान् । इदमिन्द्रस्याग्नेः सवितुः पृष्ण इन्द्राग्न्योर्वैश्वकर्मणः पेषणान् । क्रमेण
कपालोपधानमदन्तीरधिश्रयणादिपिण्डं कृत्वा विभजति । यथाभागं व्यावर्तन्वमित्येकम-
णीयांसं पुरोडाशं विभजति । व्यावर्तन्वं स ऐन्द्रः सवनीयभूतः पुनश्च व्यावर्तन्वं स
आग्नेयो महाहविषां प्रथमः । अथ तण्डुलान् व्यावर्तन्वं स सोमस्यः । अथ पुरोडाशं व्यावर्तन्वं
स सावित्रः । अथ तण्डुलान् व्यावर्तन्वामथ पुरोडाशं व्यावर्तन्वं स पौष्णः । अथ
पुरोडाशौ व्यावर्तन्वामिन्द्राग्नवैश्वकर्मणौ । अथ निर्वापः । इदं सरस्वत्या ऐन्द्रस्येति
चर्वोः । इदमिन्द्राग्न्योर्भृदं विश्वकर्मण इति पुरोडाशयोः । अथ घर्माः स्व विश्वायुष
इत्यादि वैश्वकर्मणान्तमधिश्रयति । क्रमेणान्तरितमित्यादि । २२-८-१९ क्रमेणोद्वास-
नम् । सवनीयैः प्रचर्य एतैः प्रचरति । एककपालाभिहोमान्तं पूर्ववद्विहरणप्रभृति मार्जा-
लीयस्य धारणम् । ‘सन्नेषु नाराशस्मेषु परिश्रिते मार्जालीये पितृयज्ञेन चरन्ति’
(आप० श्रौ० २२-८-१९) इत्यापस्तम्बेनोक्तम् । वेदिवर्जमुद्धरणादयोऽपि न
भवन्ति । अस्मिन्नन्वाधानं केचिदिच्छन्ति तत्र । समूलं बर्हिर्ह्रित्यादि सर्वं प्रस्तरमेव
परिस्तरणं वा स्तीर्णं इति विधानान् । पात्रप्रयोगकाः पितृयज्ञवत् (अन्यानि वा)
प्रयुनक्ति । प्राकृताया अन्यत्र व्यापृत्याऽनुदाशीनि प्राकृतान्येव । शालामुर्वीयद-

शिणाम्नोर्हविःश्रवणम् । प्राजहितदक्षिणाम्नोरिति केचित् । ततः कृत्स्नं पितृयज्ञं कृत्वा तस्मिन्नेव काले त्र्यम्बकेश्वरित्वा पूर्ववत् । नान्वाधानं तृष्णीं प्रत्येत्याऽऽदित्येन प्रचरन्ति (आप० श्रौ० २२-८-२०) इत्यापस्तम्बः । पशुपुरोडाशवत्तस्य तन्त्रम् । हविर्गाहुतिप्रभृतीदान्ता मंततश्चममिन एतत्ते. ततासावित्यादि पत्नीसंयाम्जान्तमहः संतिष्ठ-तेऽर्हानमततयः । वसनीवरीः पार्श्वे रात्रौ पारिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्वाऽग्रे नयेत्यादि । अनिरात्रपोडाशिमान् । सवनीयकाले सवनीयानेव । पशुकाले प्राजापत्य. पशु. । एकादशिनान्निष्टोमकाले (ग्रीष्मोमीयकाले) एकादश यूपान्मिन्वन्ति । आग्रयणाग्रम् । अवभृथादुदृत्य सौर्यनृबन्ध्या । उदवसानायपूर्णहुत्य-न्तमन्वह पञ्चाशत्पञ्चाशद्दाति । ततोऽहतं वामः पारिधत्त इत्यादि । गतानि चात्तुर्मा-स्यव्रतानि साक्रमेधानि ॥ ३३ ॥

ततश्चतुर्षु मासेषु शुनासीरीयस्य लोके चतुःष्टोमोऽग्नि-
ष्टोमः । वायव्यः पशुराश्विन्यनृबन्ध्या ॥ ३४ ॥

फाल्गुन्यां पौर्णमास्या यथा मुन्या म्यादेका दीक्षा तिव्र उपसदस्तथाऽऽरम्भः । ज्योतिष्टोमन यथेय । सर्वे ज्योतिष्टोमवन् । नाग्निरुत्तर्गवेदिरेव । मिन्वन्ति यूपमौषवस-श्रयान्तम् । रात्रौ मैत्रावरुण्या दोहनं वायव्यस्य पयसो वत्सापाकरणं पञ्चदोहादि पारि-स्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्वाऽग्रे नयेत्याद्यग्निष्टोमवत् । उभयार्थानि पात्राणि प्रयुनाक्ति । सवनी-यान्निरूप्य शुनासीरीयान्निर्वपति । यवपक्षे निरुत्तयवेपु तथा व्रीहिपक्षे तथैव प्रयोगः । अवहननात्प्राग्विभागः । यथाभागं व्यावर्तन्त्वमिदं सरस्वत्या भारत्या इदमग्नेः सोमस्य सवितुः सरस्वत्याः पूष्ण इन्द्राग्न्यार्विश्वेषां देवानामिन्द्रस्य शुनासीरीयस्य सूर्यस्य । क्रमे-णावहननादि । तन्त्रेणोत्तरे निनीय तान्विभज्य शुनासीरीयान्विभजति । यथाभागं व्यावर्तन्त्वमिति सवनीयान्निर्दिश्य शुनासीरीयान्निर्दिशति । इदमग्नेः सवितुः पूष्ण इन्द्रा-ग्न्याग्निन्द्रस्य शुनासीरीयस्य सूर्यस्येति पिष्टान् । इदं सोमस्य सरस्वत्या विश्वेषां देवा-नामिति तण्डुलान् क्रमेण पेपणं क्रमेण कपालोपधानं कृत्वा मैत्रावरुण्या दोहनम् । मदन्तीरविश्रयणम् । सवनीयं पिण्डं कृत्वा तं विभजति । व्यावर्तन्त्वमाग्नेयस्तण्डुलान् व्यावर्तन्त्वमसौम्यः पुरोडाशं व्यावर्तन्त्वमसावित्रः । तण्डुलान्व्यावर्तन्त्वाम् । पुरो-डाशं व्यावर्तन्त्वमपौष्णः पुनश्च व्यावर्तन्त्वमऐन्द्राग्नौ व्यावर्तन्त्वामुत्तमौ पुरोडाशावथ निर्दिशः । तण्डुलानिदं सरस्वत्या इदं विश्वेषां देवानामिदमिन्द्रस्य शुनासीरीयस्येदं सूर्यस्येत्युत्तमौ पुरोडाशौ । वर्याः स्थ विश्वायुष इति क्रमेणाविश्रयणम् । सवनीयस्य पुरोडाशस्य शुनासीरीयाणां पुरोडाशानां च भेदेन पाकः । व्रीहियवयोः (मर्मविश्रवणे)

४ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाध्याख्यासमेतम् । ४२९

संमिश्रणे प्रमाणाभावात् । ऐन्द्रवायवाग्रं, पशुकाले वायव्यः पशुः । सक्नीयैः प्रच-
र्येतैः प्रचरति । समानमाऽवभृथात् द्वादशशतं दक्षिणा अवभृथादुत्तेजःऽऽश्विन्यनुबन्ध्या ।
उदवमानीयान्तम् । नान्तगालव्रतानि । समानानि योमचानुर्मास्य नि ॥ ३४ ॥

सर्वत्राहतं वामो वमानोऽवभृथादुत्तेज्य क्रान्ततरा-
लेषु । नानृतं वदति । न माध्वमश्नाति । न
स्त्रियमुपैति । नोपर्यास्ते । जुगुप्सेतानृतान् । प्राह-
शेते । न मध्वश्नाति । नाञ्जीत । नाभ्यञ्जीत ।
कृतौ जायामुपेयात् ॥ (ख०८) ॥ ३५ ॥

इति सत्यापादहिग्न्यकेशिमुत्रे समदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।
चातुर्मास्यवदन्तगालव्रतानि । सर्वत्राहत वमानोऽवभृथादुत्तेजि ॥ ३६ ॥
इति सत्यापादहिग्न्यकेशिमुत्रन्यास्याया महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकाया समदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

=====

अथ समदशप्रश्ने चतुर्थ पटलः ।

पञ्चाशद्वैश्वदेवस्य दक्षिणाः । शतं वरुणप्रघासेषु ।
अध्यर्धशतं माकमेधेषु । द्वादशशतं शुनामी-
रीये ॥ १ ॥

ददातीति शेषः । अन्वह पञ्चाशत्पञ्चाशद्वा दक्षिणा ददाति । द्वादशशतमुत्तमे
(आप० श्रौ० २२-९-६) इत्यापस्तम्बः । गतमन्यत् ॥ १ ॥

यथर्तुजा वा यथार्धं चातुर्मास्येषु ॥ २ ॥

एवमापस्तम्बोऽपि ॥ २ ॥

वन्सांस्तृतीयसवने सह मातृभिः ॥ ३ ॥

गतः ॥ ३ ॥

अथोपहव्यस्य च कर्मोच्यते—

उपहव्येनाग्निष्टोमेन रथं तस्मात्प्रां बृहन्माम्नोभय-
साम्ना वाऽऽमयाविनं याजयेदेतन्नाम्नाद्यकामं
प्रजाकामं पशुकामं वाऽश्वः श्यावो दक्षिणा । स
ब्रह्मणे देयः ॥ ४ ॥ यथाप्रकृतीतिरेभ्यः ॥ ५ ॥

उपहव्येनाग्निष्टोमेन रथं तस्मात्प्रां (बृहन्माम्नोभयसाम्ना वा) उपहव्येनानिरुक्तेन
यक्षे । ग्रामकाम इत्यापस्तम्बीये विशेषः । विद्युदमीत्यादि सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ४॥५॥

ऋतु(त)पेयेनाग्निष्टोमेन वृहन्साम्ना ब्राह्मणः स्वर्गकामः ॥ ६ ॥

यजेतेति शेषः । ऋतु(त)पेयस्य कर्म । ऋतुपेयेन यक्ष्ये । स्वर्गं लोकमवाप्नोतीति संकल्पः ।
ब्राह्मणग्रहणादितरयोर्मितृत्तिः ॥ ६ ॥

षड्दीक्षाः । षडुपमदः । घृतव्रतो भवति ॥ ७ ॥

षड्दीक्षा यदा तदा षडुपमद्यदा नव दीक्षा वा (आप० श्रौ० २२-९-१२)
तदा व्युपमत् । तस्य षड्दीक्षा च छन्दोगब्राह्मणमतस्य ब्रह्मणस्यैवमर्थं
इत्यापस्तम्बेनोक्तं षड्दीक्षा नव वेति । छन्दोगसूत्रकारश्चाऽऽह ' ऋतुपेयस्य द्वादशदी-
क्षोपसद इति । नाहीना ऋतुपेया इति सूत्रवचनम् । घृतव्रतो भवति । दीक्षावृत्तिं
प्रकृतिवदापस्तम्बमतिः । घृतमुपमद्विषय (म) इति शाखान्तरे विहितम् ' घृतव्रतो
भवति ' इत्येतस्य ब्राह्मणस्य गर्गिष्यस्यानुगं द्वाह्यायेनापि घृतव्रतो भवतीति । यथो-
त्साहदीक्षामु प्राश्नीयात् ॥ ७ ॥

यावदिदं प्रथममङ्गुलिक्काण्डं तावत्क्रीते सोमे

व्रतम् ॥ ८ ॥ उत्तरेणोत्तरक्काण्डेन व्रतमुपैति ॥ ९ ॥

उत्तरेणोत्तरक्काण्डेन व्रतमुपैतीति पृथग्पुपमन्तुं दीपानि प्रतिलोमैः प्राश्नीयादिति
शाण्डिल्यः । एकाङ्गुल्या पृथक्पूर्वाभिः सर्वान्देवाश्चममा मिताः स्युस्मैरनुलोमैरिति शौचिः ।
प्रतिलोमैरिति धानंजयः, इति छन्दोगवचनम् । तावत्क्रीते
सोमे, अङ्गुल्याः प्रथमक्काण्डेन संमितेन चमसस्य व्यापितेन व्रतयेत् । द्वितीयेऽह्न्य-
ङ्गुल्या मध्यमपर्वसंमितेन षट्मुपमन्तुं प्रथमेन क्काण्डेन द्व्यहं मध्यमेन व्यहमुत्तमेन
॥ ८ ॥ ९ ॥

नक्तमग्निमभ्यावृत्याऽऽस्ते । दिवाऽऽदित्यम् ॥ १० ॥

नक्तमाहवनीयमभ्यावृत्याऽऽस्ते । शयनस्य प्रत्यासनायः । आमीनस्यैव स्वापः ।
दिवाऽऽदित्यमिति । आदित्यामिमुख इत्यर्थः ॥ १० ॥

ऋतमुक्त्वा प्रसर्पन्ति । ऋतं वदन्तो भक्षयन्ति ॥ ११ ॥

औपवसथ्यान्तं यस्यां कस्या चिदाशीरं दुहन्तीति छन्दोगमतिः । आपस्त-
म्बेन तु दीक्षाव्रतं दुह्येति । अग्रे नयेत्यादि मदः प्रमर्षणकाले देवीराप इत्युपस्थानमृत-
मुक्त्वा प्रसर्पन्ति । ऋतं सत्यमित्यर्थः । छन्दोगोक्तमयं भूर्भुव इत्येतया उदिते प्रात-
रादित्य इत्येवमुक्त्वा भूर्भुवः स्वरितिचोक्त्वा मर्षन्ति उपद्रष्टे नम इत्यस्य प्रत्यासनायः ।
ब्रह्माऽप्येवम् । भक्षणकाले ऋतमुक्त्वा भूर्भुवः स्वरिति चोक्त्वा द्विदेवत्यप्रभृतीन्भक्षयन्ति ।
सर्वभक्षमन्त्रप्रत्यासनायः ॥ ११ ॥

४ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४३१

औदुम्बरश्चममश्चतुःशक्तिः सोमस्य पूर्णः
सगोत्राय प्रियाय (विप्राय) ब्रह्मणे देयः ॥ १२ ॥

चमसं सोमपूर्णं तस्मै ददाति । चमसोऽपि लौकिकः । एवं छन्दोगसूत्रकारवचनात् ॥ १२ ॥

यथाप्रकृतीतरेभ्यः ॥ १३ ॥

ऋत्विगस्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥

बहुहिग्नयेनाग्निष्टोमेनानुहो लोकाः कमाप्नोति ।
ज्योतिष्मतो लोकाञ्जयति ॥ १४ ॥

आदित्यस्य लोकाञ्जयतीत्यर्थः । एतस्य कर्मणो दृणाशमंज्ञा छन्दोगमतात् । तस्य कर्म—दृणाशेन बहुहिग्नयेनाग्निष्टोमेन यथये, आनुहलोकप्राप्त्यर्थमादित्यलोकप्राप्त्यर्थमिति वा ॥ १४ ॥

द्वादशमानं हिग्नयं दीक्षणीयायां ददाति ।

द्विस्तावत् प्रायणीयायाम् ॥ १५ ॥

द्वादशमानमित्यादि प्रधानदक्षिणानामेव तान्येनैकाद्वादशमानं हिग्नयं दीक्षणीयायां ददाति । नान्वाहार्यधर्माः । दानमात्रमेव चतुर्विंशतिमानं प्रायणीयायामिति भावः ॥ १५ ॥

एवमत्र ऊर्ध्वं द्विगुणाभ्यामेनाऽऽतिथ्याया-
मुपमन्तु प्रवर्ग्येष्वग्नीषोमीयस्य वपाया-
हुतायामग्नीषोमीये सवनीयस्य हुतायां वपा-
याः सवनीये प्रातःसवने ॥ १६ ॥

एवं द्वे चतुर्विंशतिमाने आतिथ्याया चत्वारि चतुर्विंशतिमानानि प्रातः प्रथमायामुपमदि प्रष्टौ चतुर्विंशतिमानान्यपराह्णे पौडश चतुर्विंशतिमानानि मध्यमायामुपमदि द्वाविंशत् चतुर्विंशतिमानान्यपराह्णे म ममन्यमुपमदि चतुःषष्टिचतुर्विंशतिमानानि प्रातःसायमुपमदि अष्टाविंशति चतुर्विंशतिमानान्यग्नीषोमीयस्य पशोर्वा वपाया चत्वार्यष्टाविंशतिशतं चतुर्विंशतिमानानि सवनीयस्य पशोर्वपायामष्टाविंशतिशतं चतुर्विंशतिमानानि प्रातःसवने ॥ १६ ॥

सन्नेषु नाराशस्सेध्ववभृथेष्टावृद्धयनीयायाम-
नृबन्ध्यावपायाः हुतायामनृबन्ध्यायामुद्धव-
सानीयायामन्ततः ॥ (ख०९) ॥ १७ ॥

मन्त्रेषु नागाशंसेषु षोडशमष्टाविंशतिशतचतुर्विंशतिमानानि माध्यंदिनमवने मन्त्रेषु नागाशंसेषु दाक्षिणौ होमौ हुत्वा दानानि दत्त्वात्तान्यन्यतराणि ततोऽनहुच्छतमधिकं ददाति । हिरण्यम्वज्रमुद्गात्रे पट्पुष्करान्द्वादशपुष्करान्वा यज्ञायज्ञीयस्य स्तोत्रेऽवमृथे-
 इत्यापस्तम्बः । रुक्मोऽलंकारविशेषः । पुष्करोऽलंकारविशेषः । हिरण्यम्वज्रमुद्गात्रे पट्-
 पुष्करान्द्वादशपुष्करान्वा । द्वात्रिंशदष्टाविंशतिशतचतुर्विंशतिमानानि । तृतीयसवने
 मन्त्रेषु नागाशंसेषु चतुःपष्टिरष्टाविंशतिचतुर्विंशतिमानानि । उद्वमानीयायामष्टाविंश-
 तिशतचतुर्विंशतिमानान्यनुबन्ध्याया वषाया हुतायामेवं दक्षिणानुक्रमः । शेषमग्निष्टोम-
 वत् । एवं छन्दोगब्राह्मणकल्पः ॥ १७ ॥

त्रिवृताऽग्निष्टुताऽग्निष्टोमेन रथंतरमाग्ना ब्राह्मणो
 ब्रह्मवर्चसकामः ॥ १८ ॥

यजेतेति शेषः । पूर्वमेवाक्ता ब्राह्मणयज्ञः ॥ १८ ॥

पञ्चदशेनेन्द्रस्तुतेनेन्द्रस्तोमोऽवमृथेन बृहत्साम्ना
 राजन्यो वीर्यकामः ॥ १९ ॥

पञ्चदशेनेन्द्रस्तोमेन राजा यजेतेति शेषः । इन्द्रस्तुतेतिमज्ञा । इन्द्रस्तुतेन्द्रस्तोमेनो-
 वमृथेन यक्ष्ये, वीर्यमवाप्नुवतीति भकल्पः । तस्य प्रयोगः स (पू) वंमेवाक्ताः । तत्र
 पत्नीमंयाजान्नं यथार्यमुह इति माप्यकृतोक्तम् । ऐन्द्राग्नः पशुम्वक्ष्यत्वात् ॥ १९ ॥

सप्तदशेनाग्निष्टुताऽग्निष्टोमेन कण्वरथंतरमाग्ना
 वैश्यः पशु (पुष्टि) कामः ॥ २० ॥

यजेतेत्यत्रापि शेषः । अयमप्यग्निष्टोमवद्वैश्यस्तोम इति च मंज्ञा छन्दोगम-
 त्वात् । वैश्य एवाधिकारी । वैश्यस्तोमेनाऽग्निष्टुता यक्ष्ये पशुनवाप्नुवतीति । वैश्यस्तो-
 मेन यक्ष्य इति वा संकल्पः । अग्निष्टुता यक्ष्ये इति वा शाखान्तरत्वान्नाहर्हीनो वैश्य-
 स्तोमोऽग्निष्टोम इति । सर्वमग्निष्टोमवदित्यापस्तम्बछन्दोगाभ्यामुक्तम् । इहोक्तान्यपि ग्रहम-
 ह्णादीनि । सर्वेषा समुच्चयपक्षमाश्रित्य प्रयोगः । तत्र विशेषः ।

माग्निचिन्त्यश्चेदृग्वामंभरणे विशेषः—‘ कृष्णाजिने पुष्करपर्णे च संभरति, इत्यश्व
 जगतीभिः संभरति । जनस्य गोपा इति त्रिभिर्यदा चतसृभिरसावि सोम० इति चतुर्था
 दीक्षणीयायामवहननकाले हविष्कृदाद्रवेत्याह्वानम् । मम्यावमृथ्यौ चितः स्थ परिचित
 इत्यपगमिताभिः शर्कराभिः पग्निष्टित्यामावि सोम इति जगत्या व्यूहनम् । अदीक्षि-
 ष्टाय ब्राह्मण इत्यावेदनामुप्यायणप्रयोगे राजन्यवत् । प्रवर्ग्यसंभरणे पशुभिः पर्युहामि
 भर्माऽपि मुधर्मा मेति वि (वैश्य) शब्दानिव राजन्यवत्फलचमसप्रयोगः ॥ २० ॥

प्रतिधुषा प्रातःसवने सर्वान्मोमाञ्छीणानि ।

शृतेन माध्यंदिने सवने । दध्ना तृतीयसवने ॥ २१ ॥

प्रतिधुषा प्रातः सर्वान्मोमाञ्छीणानि फलचमसमपि । शृतेन माध्यंदिने दध्ना तृतीयसवने, इत्यादि सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ २१ ॥

नीतमिश्रेण वा ॥ २२ ॥

तृतीयसवने इत्यापस्तम्ब । श्रीणानीत्यन्वय ॥ २२ ॥

तीव्रमुतोक्त्येन रथंतरमाप्ना बृहत्साम्नोभय-

साम्ना वा सोमवामिनं याजयेत् ॥ २३ ॥

तीव्रमुतोक्त्येन रथंतरमाप्ना बृहत्साम्नोभयसाम्ना वेति विकल्पः । तीव्रमुता यदयं शेष पूर्ववत् ॥ २३ ॥

सोमानिपवित्रं याजयेद्राजानमपरुद्धं ग्रामकामं

प्रजाकामं पशुकामं श्रिया प्रत्यवरुद्धमभिचरन्त्य-

जेताभिचर्यमाणो यजेत ॥ २४ ॥

निर्गरेगमुक्त्यर्थं श्रिया वा प्रत्यवरुद्धं वा याजयेत् । सोमानिपवितो वा प्रजापरुद्धो वा वेति च्छन्दोगमतत्वात् । रथंतरमाप्ना बृहत्साम्नोभयसाम्ना वा सर्वमुक्त्यवत् ।

वेदिकाल एकादशिनीवन्मानदण्डे दश गत्यात्मित्यादि । तत्रैव वेदिमानमसौ मीत्वाऽऽमशङ्कोः पश्चादर्थप्रादेशे शङ्कुमुभयत्र दक्षिणत उत्तरतश्चान्त्य शङ्कुद्वयं निरम्यान्तयोः शङ्कुवोः स्पन्द्यया वेष्टनं वेद्यशम्य । अयं गृणावदेशमारभ्यावप्रदेशविस्तीर्णां चतुर्विंशत्यग्निसंमितायामा वेदिस्ता प्राची प्रसारयति । अर्वाप्रादेशे वेद्या मध्येऽग्निष्ठं मिनोति । अर्धमन्तर्वेद्यं बहिर्वेदि ततोऽपरतोऽयं पूर्व ततोऽपरं तत्र पूर्वमित्यादिव्यत्यामेन प्रागपवर्गान् मिनोति । प्रत्यगपवर्गान्पशून्पाकरोति । उपशय च पश्चिमे ॥ २४ ॥

प्रतिधुषा प्रातःसवने सर्वान्मोमाञ्छीणानि ।

शृतेन माध्यंदिने सवने । दध्ना तृतीयसवने ।

नीतमिश्रेण वा ॥ २५ ॥

गतः ॥ २९ ॥

शृतमाशिरे दुहन्ति ॥ २६ ॥

तेषामेकैको घृतधुक ॥ २६ ॥

शृतमाशिरेणाभिवान्यवन्मा दुहन्ति ॥ २७ ॥

गतः ॥ २७ ॥

ता दक्षिणा भवन्ति ॥ २८ ॥

ता अभिवान्यवत्मा ॥ २८ ॥

अधिचममानुन्नयन्ति ॥ २९ ॥

अभिमानुन्नयन्ति (२२-१०-११) इत्यापस्तम्ब. । पूर्णान्नहान्गृहीयात् । केचिच्चममविषय यावज्जीव नश्यन्त्येव । चममानवज्जिघ्रन्ति, इति वचनान् । वैश्यमववच्छ्रयणातीति भग्नान्नापस्तम्ब. । तीनमिश्रेण वा तृतीयमवने इति वचनात्त्वल्लान्मन्त्राणां त्रीणि न्यासितानि ॥ २९ ॥

अवजिघ्रन्त्यन्विजो न भक्षयन्ति ॥ ३० ॥

अवजिघ्रन्त्यन्येषु पात्रेषु स्यापयित्वा न भक्षयन्ति युग्मान्पुनः स्वे स्वे पात्रेऽवनीय ॥ ३० ॥

तानच्छावाकस्य स्तोत्रे भक्षयन्ति ॥ ३१ ॥

तान्मोमान् । एव मा यद्विने तृतीयमवने च भक्षणकाले ॥ ३१ ॥

ब्रह्मणि होत्रका उपहवमिच्छन्ते ॥ ३२ ॥

स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

यजमान ऋन्विज उभावध्वयु (येवे) सर्वे चम-

माध्वयवोऽच्छावाकाय प्रतिगृणन्ति ॥ ३३ ॥

इडा देवहृत्स्थितादिना । एव मा यद्विने तृतीयमवने च ॥ ३३ ॥

प्राच्येकादशिनी संमीयते ॥ ३४ ॥

एवमापस्तम्बोऽपि ॥ ३४ ॥

यावद्यूपं वेदिमुद्धन्ति ॥ ३५ ॥

गत. ॥ ३५ ॥

वडवा श्वेता दक्षिणा । सा ब्रह्मणं देया ॥ ३६ ॥

अत्रस्य योषिद्वडवा श्वेता गर्भिणी. इत्यापस्तम्ब. ॥ ३६ ॥

यथाप्रकृतीनरेभ्यः ॥ ३७ ॥

गत. ॥ ३७ ॥

मरुन्तोमेन गजपुगेहितौ सायुज्यम् ॥ ३८ ॥

मरुन्तोमेन गजपुगेहितौ सायुज्यम् । यजेयानामनेकयजमाना अहीनभूतद्वादशाहव-
द्विचक्षेन याजमानावभिधानावुभौ तन्त्रेण प्रयोगः । शिशिरे दीक्षन्त इत्यादि वसन्त
एव । गजा पुगेहिताश्च मरुन्तोमेन चक्षयामहे । सायुज्यार्थमिति । उभयोर्वा फलनिर्देशः ।
सर्वमष्टिमेव । एक एव गृहपतिः । परार्थान्यन्योऽप्यात्मारथान्यन्यानि याजमानानि
वृर्गान्मुमवेयं कान्यायन आह—यथा हि यज्ञे बहुयज्ञेषु सर्वे बन्धमानाः

सर्वाणि याजमानानि क्रियेरन्निति । राजन्यस्य फलचमसम् । पुरोहितस्य सोम एव ।
पुरोहितप्रवरेण उपयोः ॥ ३८ ॥

अथैष (षोऽ) गृह । यो राज्यमाश्रममानो न

लभेत स एतेन यजेत ॥ (ख० १०) ॥ ३९ ॥

इति सन्यापादहिरण्यकेशिसूत्रे समदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

अथैष (षोऽ) गृहिति । यज्ञाना बलवत्माधनमंपन्नो यो राज्यं न लभेत स
एतेन यजेत । क्षत्रियमराजा यक्ष्ये, राज्यमिद्वच्यमिति संकल्पः । सर्वमग्निष्टोमवत्
॥ ३९ ॥

इति सन्यापादहिरण्यकेशिसूत्रे महादेवशास्त्रिसंकलिताया प्रयोगचन्द्रिकाया
समदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

=====

अथ समदशे पञ्चमः पटलः ।

विगजाऽन्नाद्यकामः । स्वराजा प्रतिष्ठाकामः (प्रजाकामः) ॥ १ ॥

द्वावपि राजयज्ञौ । विगजा यक्ष्ये, अन्नाद्यर्थम् । सर्वमग्निष्टोमम् । स्वराजा यक्ष्ये
प्रतिष्ठा (प्रजा) र्थमिति । सोमप्रवाकादिः सर्वमग्निष्टोमवत् । षोडशी च । उक्तं
फलचमसम् ।

चत्वारश्चित्तवृत्तः प्रोक्ता प्रथमो ह्यनिरुक्तकः ।

मुह्येयैव प्रकारस्तु देवतासु विधीयते ॥ १ ॥

(बहु प्रतिगृह्य यो गरगीरिव मन्येत स पुन स्तो-

मेन । अनाइयान्नस्य वा भुक्त्वा । अयाज्यं वा

याजयिन्वेत्येके । यो लघुग्विप्रानिष्ठितः स्यात्स

एतेन । एकविंशेनौपच्छन्देन प्रजाकाम इत्येके ॥ १ ॥

बहु प्रतिगृह्य यो गरगीरिव मन्येत स पुन स्तोमेन यजेतेति शेषः । प्रायश्चित्तार्थम् ।
बहुप्रतिग्रहादिषु (च) केवलं पापक्षयार्थं स्मृत्युक्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनस्तोमेन यजेत,
इति च्छन्दोगमतिः । पुनस्तोमेन यक्ष्ये पापक्षयार्थमिति संकल्पः । सर्वमुक्त्यवत् ।
नाहीनः पुनस्तोमः । उक्त्यः स्यात्स च्छन्दोगमतात् । सांनिचित्यश्चेत्प्रवृत्तनमपि कर्तव्यम् ।
उदवसानीयान्तम् । द्वादश मिथुनौ गावौ दक्षिणा च्छन्दोगमतात् । यो लघुग्विप्रानि-
ष्ठितः स्यादिति । यो लघुप्रतिष्ठितः स जितः । लघुग्वि दृष्टो वायुवदप्रतिष्ठित
इत्यर्थः ॥ १ ॥)

औपच्छदेन प्रतिष्ठाकामः ॥ २ ॥

औपच्छदेन यक्ष्ये प्रतिष्ठार्थं प्रचावान्मयाममिति संकल्पः । सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ३ ॥

एकैकया स्तोत्रिययोपगायते ॥ ३ ॥

स्तोत्रे स्तोत्र एकैका, इत्यापस्तम्बः । चोदकप्राप्तत्वास्तोत्रिययोपध्वंसनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

गन्धर्वास्मरमो मादयन्तामिति प्रातःसवने-

धस्तात्पूतभृतः पाप्मनुनपास्यति ॥ ४ ॥

छन्दोगप्रत्ययम् ॥ ४ ॥

गन्धर्वा देवा मादयन्तामिति माध्यन्दिने सवने ।

गन्धर्वाः पितरो मादयन्तामिति तृतीयसवने ॥ ५ ॥

मन्त्रेषु नागशम्भेषु इत्यापस्तम्बः । अप्राकृतं शेषमपूतभृतः पाप्मनपास्यति । माध्यन्दिने तृतीयसवने च कालपृथक्त्वान्मन्त्रभेद इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अपध्वंसन्त इत्याचक्षते ॥ ६ ॥

गतः । एकैकया स्तोत्रिययाऽपध्वंसते । चोदकप्राप्तमपध्वंसनं सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ६ ॥

पुनस्तोभेन बहु प्रतिगृह्य यो गग्गीस्वि मन्येता-

मिश्रम्यमानस्य भूत्वेनपाम् ॥ ७ ॥

यजेतेति शेषः । पूर्ववद्व्याख्या ॥ ७ ॥

गोतमचतुष्टोमाभ्यां पशुकामः ॥ ८ ॥

यजेतेति शेषः । पूर्ववद्व्याख्या । गोतमायाश्च कालः । गोतमचतुष्टोमाभ्यां यक्ष्येति । पशुमान्भूयाममिति संकल्पः ॥ ८ ॥

उक्थ्यः षोडशमानुत्तरः ॥ ९ ॥

नाशिष्टोमो नोक्तयो नानिगत् । यावदुक्थ्यः स्तोत्रिया विधीयन्ते तावदग्निष्टोम इति श्रुतेः । तस्मादग्निष्टोमः । यत्रा- दश स्तोत्राणीत्यनुवादाज्जोक्त्यः । अथ गोतमचतुष्टोमेन यक्ष्ये । विद्युत् ० सर्वमग्निष्टोमवत् । तदेव कतुरङ्गणमुत्तरं षोडशमितिग्राह्याः मन्येत् ॥ ९ ॥

तपुःसकपश इव भवतः ॥ १० ॥

आग्नेयः सवनीयः । उदवमानीयान्ततः । ततः पृष्ठ्यामुत्तरस्य कर्म गोतमचतुष्टोमेन यक्ष्ये । विद्युत् ० पूर्ववदुक्थ्यवत् कन्वकरणमुक्थ्यरूपोऽप्यतिग्राह्यास्तत्र षोडशी च गृह्यते । तथाऽपि न षोडशमस्या चोदवमानीयान्तम् ॥ १० ॥

उद्भिद्द्वलभिद्भ्यां पशुकामः ॥ ११ ॥

यजेतेति शेषः । उद्भिद्द्वलभिद्भ्यां यक्ष्ये । पश्वर्यमुदवमानीयान्तमग्निष्टोमवत् ॥ ११ ॥

उद्भिदेष्टा संवत्सरे बलमिदा यजेत ॥ १२ ॥

विष्वापौर्णमास्यां निम्नो दीक्षा नियताः सप्ताष्टौ वा स्यादिति च्छन्दोऽवचनात् ।
आगामिन्या चैद्या पौर्णमास्या प्रतिपद्युद्भिन्ममाप्त्यनन्तरम् ॥ १२ ॥

आग्नेयेनाष्टाकपालेनान्तरालं प्रतिपद्यते ॥ १३ ॥

प्रथमाप्रभृत्याग्नेयेनाष्टाकपालेन यजेताहरहृश्चान्द्रमानेन । संवत्स्रग्रहणमागामिन्यां
चैद्यां प्रथमायामाग्नेयोष्टि कृत्वाऽऽग्नेयेन चैद्या समानतन्त्रेण । केचित्तस्मिन्नह्नयेन
बलमिदा यक्ष्ये । अद्यापि निम्नो दीक्षा नियताः । सर्वे पूर्ववत् ॥ १३ ॥

उभयत्र गायत्रीः संपूर्णा दक्षिणा ददाति ॥ १४ ॥

गायत्रीशब्देनाक्षरसंख्याऽभिधीयते । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, इति च्छन्दोगव-
चनाच्च ॥ १४ ॥

अष्टौ पूर्वस्मिन्नष्टा उत्तरस्मिन् ॥ १५ ॥

अष्टावष्टावैकस्याद्विह्वलमिदोऽग्निराले नित्यमेव प्रवृत्ति ॥ १५ ॥

अपचितिकामोऽपचितिभ्याम् ॥ १६ ॥

यजेतेति शेषः । गोतमचतुष्टोमवत्कालः समानं पूर्वपक्ष इत्यर्थः । अपचितिभ्यां
यक्ष्ये, अपचित्यर्थम् । अपचिति पूजा । सर्वमग्निष्टोमवत् । उदवमानीयान्तरम् ॥ १६ ॥

उभयसामानौ भवतः ॥ १७ ॥

एवं द्वितीयेन तयोत्तरावभूयं च कुर्यात् । दक्षिणा साधारणा प्रथमे दानमुच्यत्वात् ।
सर्वे शतनिष्क्रया अथा गोशतेनैकैकोऽथो विक्रीतः । स रुक्ममुवर्णपट्पगिवृतेन रथप्रावृ-
(वर)णेन पट्टवस्त्रेणालंकृतः । सर्वाभरणेनालंकृतोऽंशुमान्यः सन्नवान् त्रैगाधप्रणिभारो व्याघ्रच-
र्मणाऽलंकृतो रथे सनद्धः । पूर्वमेव न्याम्यातो राजसूये निष्क्री स्वर्गी मंग्रहीता भवतीति
विज्ञायते । तथाऽपि न षोडशीसंस्था उदवमानीया । एतन्भूतमंग्रहीतुमुक्तं रथं ददाति ।
केचित्प्रधानमुभयत्र कुर्वन्ति । तथा चाऽऽहोऽऽपस्तम्बः—‘तयोश्चर्यश्चतुर्थ्युदक्षिणा ।
सर्वे शतक्रया अथाः । स रुक्मी प्रावेपी सर्वाभरणंशुमान् । तस्य वैयाघ्रः परिवारो
द्वैपो धन्वविगर्क्षः कवचः । अस्याम्याता सनद्धः सनद्धमागयिगवृतः प्रतिहिताभ्याम् ।
निष्क्री स्वर्गी मंग्रहीता भवतीति विज्ञायते’ (आप० श्रौ० २२-१२-४।९)
इति ॥ १७ ॥

पक्षिभ्यां माशिक्षित्याभ्यां यः क्षापयेत् पक्षी

उयोनिष्पतः स्वर्गाहोऽकाननुसंचरेयमिति ॥ १८ ॥

• पक्षिभ्यां माशिक्षित्याभ्यां यजेतेति शेषः । एतयोः समाने पूर्वपक्षे यजेत, एकस्मि-
न्नित्यर्थः । समानोऽशिक्षयन उभयोरैक एवेत्यर्थः । वसन्तेऽमावास्यायां पक्षिभ्या

साग्निचित्याभ्यां यक्ष्ये । पक्ष(शि)वान्भूत्वा स्वर्गं देवतमनेनेग्निनि संकल्पः । अथवा पक्षिणा यक्ष्ये । विद्युदग्निं मक्षेदान्त, बृहस्पतिपुरोहिता इत्यादि उग्वार्थत्वादुक्ता अस्मिन्नास्ति ।

एका दीक्षा तिस्र उपमदः, चयनाभावात् । पञ्चम्यां प्रसूतः, पर्वणीत्यर्थः । त्रिह-
विष्कां दीक्षणीयायां केचिदिच्छन्ति । श्रोभूते प्रायणीयादि समानं, नोत्तरवेदिः । अनि-
प्रणयनकाले गार्हपत्यात्काले गार्हपत्यचित्तरादायाग्निष्टोमवत्प्रणयनशिलानिधानवर्जमग्नि-
वदिति । केचित् अग्ने युक्ष्वा हीत्यादि रुचं नो घेहीत्यन्तो लृप्यन् इति । केचिद्वैश्वानर्या-
दिवसोर्ध्वागवर्जं रुचं नो घेहीत्यन्तं कुर्वन्ति ।

अग्निवदुत्तगमित्याग्निष्टोमिकमग्निं युनक्ति । नच नमस्ते अस्तु न कल्याणी न
हिरण्यपात्र नैकादश समिष्टयज्ञंपि केचिदिच्छन्ति । उद्वतमानीयान्तमग्निष्टोमवत् ।
केचिदेवं वर्णयन्ति—द्वयोः पूर्वपत्नयोस्त्वयिममृच्यानत्रयोगश्चित्चयनं कृत्वा पृथक्पृथक् कृत्वा
पक्षिभ्यां यजेत । श्येनश्चदुत्तगम्यापि उत्तगन्तुरस्य एव पक्षिभ्यां याग इति तत्र ॥ १८ ॥

ऋषभेणाग्निष्टोमेन राजन्यं वीर्यकामम् ॥ १९ ॥

ऋषभो राजसूयः संग्राममयुक्ते याजयेदित्यापस्तम्ब । ऋषभेण यक्ष्ये वीर्यवान्भूया-
समिति संकल्पः । सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ १२ ॥

ऋषभो दक्षिणा ॥ २० ॥

द्वादशशतं दक्षिणा, इत्यापस्तम्बः ॥ २० ॥

गोमवेनोक्थ्येन बृहद्रथंतग्मास्त्रा स्वागज्यकामः ॥ २१ ॥

यजेतेति शेषः । गोमवेनोक्थ्येन बृहद्रथंतग्मास्त्रा (स्वागज्यकामेन) यक्ष्ये ।
स्वागज्यमवाप्नवानीति । सर्वमुक्थ्यवत् ॥ २१ ॥

अयुतं दक्षिणा ॥ २२ ॥

अयुतं दशमहस्रम् ॥ २२ ॥

दक्षिणेनाऽऽहवनीयमनुद्धते वेद्यं प्रतिधुषा

माहेन्द्रस्तोत्रं प्रत्यभिपिच्यते ॥ (ख० ११) ॥

रेवज्जातः सहसा वृद्धः क्षत्राणां क्षत्रभृत्तमो

वयोधाः । महान्माहित्वे तस्मभानः क्षत्रे

गप्टे च जाशृहि । प्रजापतेस्त्वा परमेष्ठिनः

स्वागज्येनाभिपिश्चामीति ॥ २३ ॥

वेद्युद्धननकाल उत्तरवेदेदीक्षिणदेशस्याऽऽहवनीयमनुद्धते बृहत् । स्तोत्रं प्रत्यभिपिच्छ-
(च्यते) रेवज्जातः० अभिपिश्चामीत्यन्तेन प्रतिधुषा हुतशेषेण पयसा वाऽभिषेकः ॥ २३ ॥

गोसर्वेनेष्टा संवत्सरं द्वादशाहं वा गोव्रतो भवति ॥ २४ ॥

तेनेष्टोदवमानीयान्त पशुव्रतचार्गी भवति ॥ २४ ॥

उपमातरमियादुपस्वमाग्मुपसगोत्रामुपनिगायो-

दकं पिबन्ति तृणानि वा च्छिनन्ति ॥ २५ ॥

उपवह्वायोदकं पिबेत्तृणानि चाऽऽच्छिन्ध्यात् । उपमातरमियादुपस्वमाग्मुपसगोत्राम्
(आप०श्री० २२ १३-२) इत्यापस्तम्ब । अन्यत्र येषु गमनेषु न दापो विहि-
तत्वात् ॥ २५ ॥

यत्र यत्रेनं विष्टा विन्देत्तत्र तत्र विति-

ष्टितोऽपवगाहं गौरीव सिपम् ॥ २६ ॥

यत्र यत्रेनं विष्टा विन्देत्तत्र तत्र मलविमर्ग आपन्नो लज्जामपि त्यजेत् । विततोऽ-
न्यानि कर्माणि धर्मलोभभयाद्वृद्धे, समयेन निवृत्तानि स्वभावात् । गवालम्भमिति वच-
नात्कलौ गोमवनिवृत्तिः । युगान्तरविषयत्वात् ॥ २६ ॥

मरुताः स्तोमेनापगमितां पुष्टिं पुष्यति ॥ २७ ॥

‘मरुताः स्तोमेनानन्ताः श्रियं जयन्ति’ (२२-१३-४) इत्यापस्तम्बः ॥ २७ ॥

एतेन त्रीन्याजयेत् ॥ २८ ॥

एतेन द्वौ त्रीन्वा याजयेदित्यापस्तम्ब । श्रीकामौ श्रीकामा वा यजेन् । मरुतां
स्तोमेन यक्ष्यावहे इत्यर्थमिति मेकल्पः । राजपुगोहितयाजवद्विवचनेन यजमानाभिधा-
नम् । दीक्षा द्वादशाहवत् । गौरीव सिपम् ॥ २८ ॥

इन्द्रस्तोमेनोक्थ्येन रथं तस्मान्ना बृहस्पान्नो-

भयसाम्ना वा तेन द्वौ याजयेत् ॥ २९ ॥

गतः ॥ २९ ॥

ऋषभेणाग्निष्टोमेन बृहस्पान्ना ब्राह्मणोऽ-

(ब्रह्मणोऽग्निपतिः समानानां भवति ॥ ३० ॥

व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

इन्द्राग्न्योः कुलायेन राजपुगोहितानुभावे-

कस्यां याजयेत् ॥ ३१ ॥

इन्द्राग्न्योः स्तोमो राजपुगोहितयज । राजपुगोहितानिन्द्राग्न्योः स्तोमेन यक्ष्यावहे ॥ ३१ ॥

तेजो ब्रह्मवर्चसं प्रावरुद्धे (द्धेयं) विश्वं राजा प्रविशति ॥ ३२ ॥

ब्रह्मवर्चसमवाप्तवर्तमानानि पुगोहित । राजा राज्यप्राप्त्यर्थमिति क्षत्रियः । तेन सह

संकल्पः । सायुज्यकामयज्ञवत् । यदि राजा गृहपतिस्तदा फलचममप्रयोग इति केचित् ॥ ३२ ॥

विध(घ)नेन विपाप्मानं भ्रातृव्यः हते ।

तेन सर्वा मृधो विहते ॥ ३३ ॥

भ्रातृव्यहननार्थमित्यर्थः । पापक्षयोऽपि फलम् । य राजानं विशो नापक्षयेयुर्यो वा ब्राह्मणस्तममा पाप्मना प्रावृतः स्यादिति श्रुते । विध(घ)नद्वय ताण्डके पठितम् । उभयं पश्चमिचार्यं च नैत्तिरीयक उत्तरे विध(घ)न. पठितं । तस्य(दा) पापक्षयफलं विध(घ)-नस्य पापक्षयार्थता सामवेदः मूत्रकारेण लाट्यायनेनाप्युक्तम् । अपिना ज्ञानप्रायश्चित्तमिति । विघनेन यक्ष्ये, पापक्षयार्थमभिचारार्थं वा पशुकामो वा तदग्नेः गन्तव्यम् । सर्वमग्निष्टो-मवत् ॥ ३३ ॥

संदेशेन भ्रातृव्यवान वज्रेण षोडशिनाऽभि-

चरच्छे(ज्जये)नेन व्याख्यातः ॥ ३४ ॥

इयनादप्यत्र विशेषः । राजानं संदेशेनाभिचरेज्जनपं वज्रेण (इति) च्छन्दोगवच-नान् ॥ ३४ ॥

त्रयोदशरात्रस्त्रिगत्रो वद्धिकामः ॥ ३५ ॥

एताभ्यामिष्टा ज्योतिष्टोमेन यजेत न शान्त्यर्थमिति च्छन्दोगवचनान् । त्रयोदशा-तिरात्रो ज्योतिष्टोमः । ज्योतिष्टोमेनानिगत्रेण यक्ष्ये, कद्धिमवाप्तवान्तीति संकल्पः । सर्वमतिरात्रवत् । षोडशिकः ॥ ३५ ॥

सर्वेस्तोमेन बुभुपन् ॥ ३६ ॥

सर्वेस्तोमेनानिगत्रेण यक्ष्ये, भुतिमवाप्तवान्तीति संकल्पः । शेषमतिरात्रवत् ॥ ३६ ॥

असौर्यामेण पशुकामः ॥ ३७ ॥

यजेतेति शेषः । असौर्यामः कृ(क)त्वन्त्वं पूर्वोक्तः । पश्वं वाऽसौर्यामेणा-निगत्रेण यक्ष्ये, सर्वान्कामानवाप्तवान्तीत्यागृ षोडशिमान्पूर्वमेवांक्त. अस्यासौर्यामस्य बृहस्पतिमवदम्बिषेकः (शुकामन्यिनो भवन् ।) शुकामन्यिनो. संख्या तेनैव । शेषं पूर्ववत् ॥ ३७ ॥

यस्मान्पशवः प्र मेव भ्र*गेग्निति ॥ ३८ ॥

असौर्यामेण सर्वमाप्नोति सर्वं जयति (आप० श्रौ० २२-१३-१९) इत्या-प्तम्भः ॥ ३८ ॥

ऐकादशिनाः पशवो भवन्ति ॥ ३९ ॥

५ १८७:] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४४१

एकादशानाः पशवः । युपच्छेदनकाले अग्निष्ठप्रथमानित्यादि । ताण्डके छन्दोगे चैका-
दश रशाना एकादश पशव एकादश युषा भवन्तीति परिमन्व्यानादुपशयपान्त्वान-
योर्निवृत्तिरिति केचित् । एकादशिनप्रदर्शनार्थमिति न्याय एवेति केचित् । तैत्तिरीये
सर्वस्तोमोऽग्निष्टोमसंस्थः । ' योऽग्निष्टोमेन यजमानोऽग्नौ सर्वस्तोमेन यजेत ' (तै०
सं० ७-१-३) इति ॥ ३९ ॥

नवसप्तदशेन प्रजाकामः ॥ ४० ॥

नवसप्तदशेनानिगत्रेण यक्ष्ये. प्रजामवाप्नवतीति । सर्वमतिगत्रवत् ॥ ४० ॥

विपुवता ज्येष्ठो ज्यैष्ठिनयो ज्यैष्ठ्यमाप्नोति ॥ ४१ ॥

द्विमार्यस्य ज्येष्ठयाः पुत्रो ज्यैष्ठ्यकामो यजेत । विपुवताऽतिगत्रेण यक्ष्ये ज्यैष्ठ्यमवा-
प्नवतीति । नामधेयाद्विपुवद्धर्माः । न षोडशमान् । तस्योदिते प्रातर्गन्तुः, कमपाक-
रोतीति भरद्वाजः । तथैवानिग्राह्याः । सारम्भस्या मेष्ट्याः सौर्या बोपालम्भः । एकवि-
ंशतिः सामिधेन्यः ॥ ४१ ॥

गोष्टोमेन भ्रातृव्यवता ॥ ४२ ॥

यजेतेति शेषः । गोष्टोमेनानिगत्रेण यक्ष्ये, भृतिमवाप्नवतीति । न षोडशमान् ॥ ४२ ॥

आयुषा स्वर्गकामः ॥ ४३ ॥

यजेत । आयुषाऽतिगत्रेण यक्ष्ये, स्वर्ग लोकमवाप्नवतीति । शेषमतिगत्रवत् ॥ ४३ ॥

अभिजिता पशुकामः ॥ ४४ ॥

यजेतेति शेषः । अभिजिताऽतिगत्रेण यक्ष्ये, पशुमान्भृत्यामिति संकल्पः । षोड-
शमानभिनिद्धर्माः पशवश्चैकादश एकयुपमित्यादि ॥ ४४ ॥

विश्वजिता ग्रामकामः ॥ ४५ ॥

यजेतेति शेषः । विश्वजिताऽतिगत्रेण यक्ष्ये, भ्रातृव्यजयार्थमिति । विश्वजिद्धर्मा
षोडशमान् । सर्वस्वदानम् । उद्वमाय गेहिणीमित्यादि ॥ ४५ ॥

त्रिवृता ब्रह्मवर्चमकामः ॥ ४६ ॥

यजेतेति शेषः । त्रिवृताऽतिगत्रेण यक्ष्ये, अन्नाद्यर्थं ब्रह्मवर्चमवाप्नवतीति वा
संकल्पः । षोडशमान् । सर्व ज्योतिष्टोमानिगत्रवत् ॥ ४६ ॥

पञ्चदशेन वीर्यकामः ॥ ४७ ॥

यजेतेति शेषः । पञ्चदशेनानिगत्रेण यक्ष्ये प्रजामवाप्नवतीति । षोडशमान् ॥ ४७ ॥

सप्तदशेन प्रजाकामः ॥ ४८ ॥

सप्तदशेनानिगत्रेण यक्ष्ये प्रजामवाप्नवतीति । सर्व पुरुषवत् ॥ ४८ ॥

एकविंशेन प्रतिष्ठाकामः ॥ (ख० १२) ॥ ४९ ॥

इति सत्यापाढहिरण्यकेशिसूत्रे समदशप्रश्ने

पञ्चमः पटलः ।

एकविंशेनातिगच्छेण यथेयं प्रतिष्ठार्थमिति संकल्प । अत्रैकयूपे वैका/अत्र कापे-
य्यैका दशिनी वेत्युपदेश । अतिगत्रधर्म इति वचनाच्चयोदशानिगत्राः महम्बदशिणा-
युक्ता । तस्मादादावन्ते च त्रैवानवीया । अश्वतरश्चैकाहा समाप्ता ।

अथ पोटर्शाकृतमिविकल्पः । प्रकृतावतिगत्रे विकृतौ कारणान्तु नियम्यते । यत्र विग-
ट्मपत्तिमाह विरज मपद्यत इति । स्नेत्रियाणा यत्र विगट्मपत्तिः पोटशिना प्रयुज्य-
मानेन मपद्यते तत्र ग्रहीतव्य । यत्र त्वगृह्यमाणेन मपद्यते विगणन तत्र प्रयोक्तव्यः ।
ऐकाहिकेष्वतिगत्रेषु ज्योतिषु प्रयुज्यते । अनुक्रमणात् । तथा सर्वस्वोमे चामोयमि च ।
न च समदशानुक्रान्त । तथा विषुवति । त्वगृह्यमाणेन मपद्यते । त्वगृह्यमाणेन मपद्यते ।
तथैकस्वोमेपु द्वादशाहं ह्यतिगत्रे गृह्यते । तथा विगट्मपद्यते । आशि ज्योतीरपि सचते
स पोटर्शानि वचनाच्च । द्वादशाहं गवामयनातिगत्रयोः । पोटशिग्रहणं पुरस्ताद्विषुवतः
' पोटशिनामपद्यन्ति ' इति ब्राह्मणेनातिगत्रयोः । पोटशिग्रहणमेव वा । ब्रह्मवादिनो
वदन्त्यतिगत्र परमो यज्ञः' इत्यधिकृत्य ' ते सम्स्तुता विगजमाभिमपद्यन्ते द्वे चर्चा-
वतिगच्छेते ' इत्यसिष्टोमेपु सम्स्तु स्वर्गमाममु द्वयोः स्नेत्रिययोर्गतिर्ये पोटशिनाः प्रयोगे
तस्मादतिगत्रयोर्धृतिपेयाद्विकल्पो वा गवामयने त्वहीनत्वास्नानादृद्विगत्रस्योत्तमेऽ-
हनि ग्राह्या इत्यादिना तस्यान्यथा समास्नात एव पोटशिनाऽतिगत्रमत्रेषु द्वादशा-
हिकोऽतिगत्रो गृह्यते । अथात्र) तु प्रकृतौ विकल्पः ।

अत्रमप्यपात एकाहेषु प्राप्त यथा गृह्यते न वा त्रयोदशानिगत्रे सर्वस्वोमे ग्रहणमु-
त्तमायामतिगत्रे च सूत्रे सर्वस्वोमे ग्रहणम् । अत्र त्वान्नातस्तत्र ग्रहणमेव । यथा
पोटशिना भवन्ति । यत्र त्वतिगत्रमात्रचोदना तत्र प्रकृतावेव विकल्प इति पोटशि-
कृतसि ॥ ४९ ॥

इति सत्यापाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिमंकलिनाया

प्रयोगचन्द्रिकाया समदशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

अथ समदशप्रश्ने पटलः ।

अथार्हाना उच्यन्ते—

द्विगत्रप्रभृतय उपरिष्ठादतिगत्रा अर्हीना

एकादशरात्रान् ॥ १ ॥

६. उल्लः] महादेवशस्त्रिसंवलितप्रयोगचन्द्रिकाचार्यासमेतम् । ४४३

द्विगत्रादयोऽप्यर्हीनाः क्रमेण विधीयन्ते । सर्वे चर्हीना अन्यतर्गने (तोऽ) निगत्रा भवन्ति । यदि चैवाहीनो यदि च मत्रम् । उभययैवोभयतोऽनिगत्रो द्वादशाहो भवति, आदेशात् । अन्यथाऽर्हीनोऽप्युभयतोऽनिगत्रो भवति । सर्वमुत्तरत्र त्रैपते । चत्वारो द्विगत्रा न्युष्टिद्विगत्राः । तत्र न्युष्टिद्विगत्रो राज्ञां विहितः ॥ १ ॥

तेषां द्वादशाहेनाहीनभूतेन कल्पो व्याख्यातः ॥ २ ॥

गतः ॥ २ ॥

द्विगत्रस्य त्रिगत्रस्य चतुर्गत्रस्य पञ्चगत्रस्य

सप्तगत्रस्य नवगत्रस्योत्तममैन्द्रवायवाग्रम् ।

शुक्राग्रं वा ॥ ३ ॥

गृह्णातीति शेषः । प्रथमो न्युष्टिद्विगत्रः । न्युष्टिद्विगत्रमौपतमभ्यान्ते कृत्वा वसन्तीवरीः परिहृत्य परिस्तरणान्तं कृत्वा महारात्रे वृत्वा ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोम ऐन्द्रवायवाग्र इति ॥ ३ ॥

द्विगत्रस्योत्तरेऽहन्पोडशिनं गृह्णाति ॥ ४ ॥

द्विगत्रस्यैन्द्रवायवाग्रं प्रथममह शुक्राग्रमुत्तरम् । त्रिगत्रस्यैतच्चैवाऽऽग्रयाग्रं च । चतुर्गत्रस्यैतच्चैवैन्द्रवायवाग्रं च । पञ्चगत्रस्यैतच्चैव शुक्राग्रं च । षट्गत्रे द्विः परिवर्तते । सप्तगत्रस्यैतच्चैन्द्रवायवाग्रं च । अष्टगत्रस्यैतच्चैव शुक्राग्रं च । नवगत्रे त्रिः परिवर्तते । द्वादशगत्रस्यैतच्चैवैन्द्रवायवाग्रं च । एकादशगत्रस्यैतच्चैव शुक्राग्रं च । द्वादशगत्रे चतुः परिवर्तते । पोडशिना ग्रहेण द्विगत्रस्योत्तरे हन्ति (२२-१४-१-१४) ॥ ४ ॥

मध्यमे त्रिगत्रस्य चतुर्गत्रप्रभृतिषु नानाऽर्हीनेषु ॥ ५ ॥

ग्राह्यो मध्यमे त्रिगत्रस्य । चतुर्थे चतुर्थं चतुर्गत्रप्रभृतिषु नानाऽर्हीनेषु (आप० श्रौ० २२-१४-१५) उच्यते । कापेयानामैकादशिनानां च विकल्पो लभ्यते । दशमहस्रं ददाति । पत्नीमंयाजान्तमर्हीनभंतयः । श्रोभुतेऽनिगत्रः शुक्राग्रः । ऐकादशिनानां षट्कं दशमहस्रं ददाति । एवमुदवमानीयान्तम् । अनिगत्रः षोडशिमन् । एवं तण्डिना कृत्वा । तैत्तिरीयाणां स्वर्गं फलमाप्नातम् । छन्दा-
मानां नित्य एवेति ॥ ५ ॥

आङ्गिरसेन यः पुण्यं ऽर्हीन इव ग्यान्म एतेन यजेत ॥ ६ ॥

अथाङ्गिरसा द्विगत्रो विधीयते ॥ ६ ॥

तस्य ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वमहर्भवति ॥ ७ ॥

अभिप्लव इत्यस्य न्याख्यानां ज्योतिष्टोम इति । तत्र हि ज्योतिष्टोमे निरूपिताग्नि-
वृत्तादयश्चत्वारः स्तोमाः क्रियन्ते । तेजस्तेनावरुन्धे (७-१-४) इति ध्रुतेस्तद-
नुष्ठानेन तेजः प्राप्नोति ॥ ७ ॥

सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तरम् । ८ ॥

सर्वस्तोमैरूपेणोऽतिरात्र इत्यनेन त्रिणवन्नयस्त्रिंशस्तोमाभ्यां सहिता अशेषस्तोमा
उक्ताः । सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यावरुन्धे (तै० म० ७-१-४) इति ब्राह्मणम् ।
द्वादशभिः स्तोत्रैरूपेणोऽग्निष्टोम एकोनत्रिंशद्भिः स्तोत्रैरूपेणोऽतिरात्र इति तयोर्भेदः ॥ ८ ॥

अथ होतारं प्रति प्रयोक्तव्ये स्तोत्रे दिनभेदेन सामविशेषं विधत्ते—

गायत्र पूर्वोऽहन्माम भवति । त्रैष्टुभमुत्तरे ॥ ९ ॥

गायत्रीछन्दस्कायामृच्युत्पन्नं गायत्रमेतन्नामकं साम । तदेतद्धोतुराभिमुर्येन पठनीये
स्तोत्रे गायेत् । तदेतत्पूर्वोऽहनि द्रष्टव्यम् । यद्यपि त्रैष्टुभाख्यं किञ्चित्साम नास्ति
तथाऽपि त्रिष्टुप्छन्दः ८ ॥ ५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इत्युच्यते तदेतदुत्तरदिने गायेत् ॥ ९ ॥

अथ पृष्ठस्तोत्रे सामविशेषं चोदकप्राप्तविकल्पनिवारणाय नियमयति—

रथन्तरं पूर्वोऽहन्माम भवति ॥ १० ॥ बृहदुत्तरे ॥ ११ ॥

प्रकृतौ तु बृहद्वर्त्यन्तरयोगेच्छिको विकल्पः । इह तु दिनभेदेन व्यवस्था ॥ १० ॥ ११ ॥
• पुनरपि दिनभेदेन व्यवस्थितं सामान्तरं विधत्ते—

वैश्वानरं पूर्वोऽहन्माम भवति षोडश्युत्तरे ॥ १२ ॥

तडाहुः कं जगती चानुष्टुप् चेति (तै० म० ७-१-४) इत्यत्र ब्रह्मवादिनश्चोद-
यन्ति—अत्र विद्यमाने द्वे एवाहनी । तयोः पूर्वस्मिन् गायत्र्यामुत्पन्नं साम गीतम् ।
तदुत्तरस्मिन् त्रिष्टुभ्युत्पन्नं साम गीतम् । न ह्यत्र तृतीयचतुर्थे अहनी विद्येते । ततो
जगत्पुनस्तुभौ द्वाववतिष्ठेते इति । तन्नामिडाः सामान्तरं विनश्यन्तेनोत्तरमाहुः—
यद्वृहत्यामुच्युत्पन्नं वैश्वानराख्यं साम तत् पूर्वदिने गायेत् । बृहती च षट्त्रिंशदक्षरा
सर्वा चतुर्वारमावर्त्यमाना जगतीच संपद्यते । अष्टाचत्वारिंशदक्षराणां जगतीनां तिष्ठणाम-
क्षरसंख्यया बृहतीचतुष्टयममानत्वात् । तेन वैश्वानरसामाम्नाऽयं द्विगत्रयागो जगत्याः
सकाशात्तापैति । षोडशीशब्देन षोडशस्तोत्रे गीयमानं गौरवीताख्यं सामोच्यते । तच्चोत्त-
रोऽहनि गायेत् । तद्वारम्भतामुच्यमवलम्ब्य पूर्ववदनुष्टुभं संपादयेत् । तेन षोडशिसाम्नाऽयं
द्विगत्राऽनुष्टुभः सकाशात्तापैति ।

ननु अङ्गिरसा द्विगते षोडशिनः प्राप्त्यभावादप्राप्तविज्ञानात् परिसंख्या । ततश्च
तद्विगत्रिगत्रेऽपि गृह्यत इति वृत्तिकारमतिः । भाष्यकारमते तु द्विगत्रान्तरेषु परि-

१ परलः] महादेवसास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४४५

संख्यातत्वेन षोडशिनियतस्याभावाद्द्विगमां द्विगत्र एव नियमेन षोडशी गृह्यते (जै०
सू० १०-९-१३) इति ॥ १२ ॥

अथ दिनभेदेन निधनविशेष विधत्ते—

हविष्मन्निधनं पूर्वमहर्भवति । हविष्कृन्निधनमुत्तरम् ॥ १३ ॥

पञ्चधा विभक्तस्य साम्नः पञ्चमभागो निधनम् । हविष्मच्छब्दरूपं निधनं यस्मिन्न-
हनि तद्धविष्मन्निधनम् । पूर्वदिने हविष्मदिति शब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । एवमितर-
त्रापि । उत्तरस्मिन्नहनि हविष्कृच्छब्द इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथ दिनद्वयस्य पक्षव्यवस्था विवत्ते—

अमावास्यायां पूर्वमहर्यजनीय उत्तरम् ॥ १४ ॥

शुक्लः कृष्णो वैक एव पक्षः समानोऽर्धमाम् । तस्मिन्नेव यद्युभे अहनी स्यातां
तदानीमेकपक्षगतत्वादेकस्याह्नो यावदर्थं तावदेव भवेत् । इतरस्य वीर्यं तु लुप्येत ।
अतः कृष्णपक्षस्यान्तिमदिने प्रथममहर्कर्मण्यम् । शुक्लपक्षस्य प्रथमदिने द्वितीयमहः ।
एवं मति भिन्नार्धमामवर्तित्वाद्विन्नवीर्यं भवतः ॥ १४ ॥

कापिवनेन यं कामं कामयेत तमेतेनाभ्यश्रुते ॥ १५ ॥

एतेन कापिवनेन सर्वकामानां प्राप्तुं शक्यत्वादिमं कापेयं कुर्यादिति भावः ॥ १५ ॥

तस्य ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वमह-
र्भवति । अतिरात्र उत्तरम् ॥ १६ ॥

अग्निष्टोमस्य तु प्राथम्यं 'तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञः' इति वाक्येनोक्तम् । तन् प्राथम्यव-
त्प्राथम्यमतिरात्रस्यापि वैकल्पिकमस्ति । अत एव सूत्रकारेणोक्तम् । 'अग्निष्टोमः प्रथमय-
ज्ञोऽतिरात्रमेके पूर्व समाप्तमस्ति' इति ॥ १६ ॥

चैत्ररथेन सर्वमन्नाद्यमवरुन्धे ॥ १७ ॥

चैत्ररथेन प्राणेष्वन्नाद्ये च प्रतिनिष्ठिति (२२-१४-२२) इत्यापस्तम्बः । चैत्ररथेन
द्विगत्रेण यक्ष्ये । प्राणेष्वन्नाद्ये च प्रतिनिष्ठिति व्याख्यातः फलवादः ॥ १७ ॥

तस्य त्रिवृत्पञ्चदशोऽग्निष्टोमः पूर्वमह-
रात्रुतिरात्र उत्तरम् ॥ १८ ॥

अत्र सर्वत्राहःशब्देनैकदिनमाध्यः स्तोमप्रयोग उपलक्ष्यते । अभिष्टुताख्यः काश्चित्प-
द्धयागविशेषः । तस्य च प्रथमदिने ज्योतिष्टोमप्रथममंस्थारूपोऽग्निष्टोमो विहितोऽस्ति ।
स एवात्राभिष्टुतशब्देनोपलक्ष्यते । सोऽत्र पूर्वमहर्भवति पूर्वदिनेऽनुष्ठेय इत्यर्थः ।
द्वितीयदिने सोऽतिरात्रोऽनुष्ठेय इत्यर्थः ॥

अग्निष्टोमः पूर्वं आयुर्निगत्र उत्तर इति भग्नानोऽपि । पोडशिमानाङ्गिरमादिषु
विदेवनादयोऽङ्गभूता इति केचित्स्थितिः । न्युष्टिद्विगत्रप्रकृतिरिति । न्युष्टिद्विगत्रस्य
रात्रमयकणभूतस्यापि विदेवनादयोऽङ्गभूता इति केचित्स्थितिः । न्युष्टिद्विगत्रविभक्त्या-
मत्र य उत्तरास्तथाऽप्याङ्गिरमनैरश्वयकापिवनपृष्ठया पृष्ठस्यैवाऽऽद्या गोर्विकारं अहनी
अतिरात्रस्तु सर्वस्तोमोत्तरमेव । पञ्च पूर्वं तस्मै न्युष्टिः पदं तस्यैव नामधेयगता धर्माः
प्रवर्तन्ते ॥ १८ ॥

गर्गत्रिगत्रेण वसुन् रुद्रानादित्यान्भ्यारोहति ॥ १९ ॥

पपु लोकेषु प्रतिनिष्ठति ॥ २० ॥ अग्निष्टोम उक्थ्योऽति-

रात्ररुयहानि गन्तं वामदेव्यं बृहदिति पृष्ठानि ॥ २१ ॥

गर्गत्रिगत्रस्य कर्म—गर्गत्रिगत्रेण यद्ये वसुना रुद्राणामादित्याना मायुर्गार्थ-
मिति । पृथक्त्वे स्वर्गोऽपि फलम् । द्वादशाहस्यारम्भकाल इति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

आग्नावैष्णवं षष्ठादशकपालः सप्तस्वन-

श्रुर्वीहस्पत्यश्चरुगिति ॥ (ख० १३) ॥

दीक्षणीया त्रैवातवीया वा ॥ २२ ॥

इयान्तु विशेषः—शिशिरे पर्वण्यारम्भ । मधेदानं कृत्वा त्रैवातवीया । प्रश्ने
कृतेऽहनीनां गर्गत्रिगत्र । त्रैवातवीया कृत्वा बृहस्पतिपरोहितेत्यादि वा पशुयागान्तम-
शिवत् । ततः प्रवर्त्यमभरणं च काठकश्चेत्त्रैवातवीयान्तं कृत्वा सावित्रमग्निं चेप्य
इति भकल्पयोपकल्पनमुभयपक्षे दीक्षणीया त्रैवातवीया भवति ॥ २२ ॥

बभ्रुरुणा रोहिणी पिङ्गाक्ष्यैकहायनी सोमकयणी ॥ २३ ॥

तदेव रूपं स्पष्टीक्रियते—रोहिणी शरीरं लोहितवर्णा पिङ्गला पिङ्गलाक्ष्यैकहायन्यैक-
भवंमृगवयस्का, ईदृशी मनी लावण्योपेत रूपं च कृत्वा गवामन्यामा त्रयस्त्रिशत्संख्यया
शतत्रयसंख्यया च सह जनादुद्गच्छत् । यस्मान्मोमायं रोहिण्यादिरूपं भूतवर्ती तस्मा-
द्रोहिण्यैकहायन्या पिङ्गलाक्ष्या सोम कर्णीयात् । 'नामप्यु प्रावेशयन्तोमोमोदेहि'
(७-१-६) इति श्रुते ॥ २३ ॥

सहस्रं दक्षिणा प्रथमेऽह-स्त्रीणि च शतानि नयेत् ।

त्रयस्त्रिंशत्तं चैवं द्वितीये (तृतीये च) सहस्रयानिगि-

नयेत् । द्विरूपा रोहिण्युभयतः गन्धन्यतः णी वा ॥ २४ ॥

प्रतिदिनमत्रिंच्छतानि यथा भवन्ति तथा त्रीणि त्रीणि शतानि ददाति । त्रयस्त्रिंश-
त्संख्याया अप्येतदुपलक्षणम् । तथा सन्त्यैकस्मिन्दिने त्रयस्त्रिंशदधिकं गवां शतत्रयं
दद्यादित्यर्थो भवति । उभयतः णी स्यात् (तै० म ७-१-६) इति । उभयोः
पार्श्वयोः शुक्रमेता यस्याः सेयमुभयतः णी । अथ प्रकारान्तरेण लक्षणं विधत्ते—

६ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४४७

तदाहुर्न्यत एनी स्यात्सहस्र परस्तादेतम् (७-१-६) इति । तस्मिन्सहस्रतर्मा-
विषयेऽभिज्ञा एवमाहुः — अन्यतरस्मिन्नेव पार्थे शुद्धेरेता पयासा । तत्रोपपत्तिं चैव-
माहुः—एतं परस्तात्सहस्रमेतस्य गोविशेषस्य परमाणे गोमहस्रं तिष्ठत्यतो न तत्र
शुद्धेरेताऽपस्तिनेति ॥ २४ ॥

तां प्रथमेऽहनि नयेत् । उत्तमे वात्तमा ॥ २५ ॥

ता दातव्या गाम ॥ २५ ॥

प्रथमेऽहनि देयस्त्वमग्ने सहस्रमानयोद्वलस्या-
भिनस्त्वम् । सनः सहस्रमानय प्रजया पशुभिः
सह पुनर्मा विशताद्रयिगिति ॥ उद्भृष्टिस्तम-
नुमन्त्रयेत् । वेदद्वितीयं त्वमपामोपधीनाः रसेन
रमिर्ना वभूविथ । मा मा सहस्र आभज प्रजया
पशुभिः सह पुनर्मा विशताद्रयिगिति वेदतं वामन-
स्तृतीयं प्रतिष्ठाऽभि सहस्रस्य वैष्णवो वामनस्त्वम् ।
स नः सहस्रमाधेहि प्रजया पशुभिः सह पुनर्मा
विशताद्रयिगिति ॥ २६ ॥

दातुं योग्यो देय । योग्यं वर मेय सहस्रतर्मा (७-१-६) इति । गतमन्यत्
॥ २६ ॥

वामनं न उपेष्टव्यथनं सहस्रमुत्सृजति ॥ २७ ॥

अन्विभ्यो निष्कृता ता सहस्रतर्मा यस्मान्गृहं स्मिन्नेनोत्सृजेत् ॥ २७ ॥

यत्तेनैकां प्रतिवरं प्रत्युत्सृजेयुस्तादृकेसहस्रयार्जा

दुनः सहस्र प्रजायते ॥ २८ ॥

यस्मात्सहस्रतर्मा श्रेष्ठो गोविशेषस्तस्मान्छ्रेष्ठे दत्ते सत्यस्य यजमानस्य सहस्रस्वरूपा
सा सहस्रतर्मा दत्ता भवति । यस्मान्छ्रेष्ठो गोविशेषः सहस्रमदृशस्तस्मान्छ्रेष्ठो गोविशेष
न प्रतिगृह्णीयात् । तत्प्रतिग्रहे सति गोमहस्रप्रतिग्रहदोषो भवेत् । अथ कथञ्चित्प्रति-
गृह्णीयात्तदानीमिव निदिशेत् । योग्यं वर मेय सहस्रतर्माति । एवं निदिश्याथान्या
प्रत्येवं ब्रूयात् । इयं वरव्यतिस्कृता समेति । एवं निदेशे सति वरप्रतिग्रहेऽपि सहस्रप्रति-
ग्रहदोषो न भवति ॥ २८ ॥

दातव्यायास्तस्या गोग्रापण विधत्ते—

तामुत्तरेणाऽऽग्नीध्रं पर्याणीयाऽऽहवनीयस्यान्ते
द्रोणकलशमवग्रापयेत् ॥ २९ ॥

अग्नीधः शरणमाग्नीध्रं तस्यात्तरभागे तां दातव्या गा प्रदक्षिणत्वेनाऽऽनीयाऽऽहवनी-
यस्य समीपे द्रोणकलशस्थित सोममवघ्रापयेत् ॥ २९ ॥

दक्षिणेन वा वेदिं नीत्वाऽन्तरा युषमाहवनीयं
चावस्थाप्याऽऽग्नीध्रहविधानयोर्वाऽऽजिघ्र कल-
शमिति द्रोणकलशमवघ्रापयेत् ॥ ३० ॥

वि० . नि० नि मन्त्रान्तः ॥ ३० ॥

उदीचीमाग्नीध्रमानीय तस्यां तार्यमध्यस्य पुर-
स्तात्प्रतीच्यां तिष्ठन्त्यामुभा जिग्यथुगिति आग्नीध्रे
जुहोति । तस्मिन्स्तार्येऽधिष्णिग्यानां रूपं विप्र-
थितं भवति ॥ ३१ ॥

आहवनीयसमीपे स्थितया तया गवा सह पुनराग्नीध्रसमीपे प्रत्यागत्य तस्याऽऽ-
ग्नीध्रस्य पूर्वभागे प्रत्यङ्मुखत्वेन गवि स्थिताया जुहुयात् । होमाङ्गभूता मन्त्रः । तदै-
रयेथामिति मन्त्रान्तः । इन्द्राविष्णु देवते । त्रेधा महस्वमिति मन्त्रभागस्य तात्पर्यं
दर्शयति— ' त्रेधा विभक्त वै त्रिगोत्र महस्व माहर्षीमेवैना करोति महस्वस्यैवैनां
मात्रा करोति ' (तै० म० ७—१—७) इति । त्रिगोत्राख्ये यागे गोमहस्वं
दिनत्रयार्थं त्रेधा विभक्तव्यमिति यत्तेनैना महस्वतर्मामेव गा माहर्षी महस्वोपेतां करो-
ति न केवलं महस्वोपेता किन्तु तस्य महस्वस्य यावती मात्रा तावन्मात्रामेवैना करोति ।
अथैतदङ्गभूतं होमान्तरं विधत्ते—रूपाणि जुहोति (७—१—७) इति । गोहिणी
पिङ्गलैकहायनीत्यादीनि यानि रूपाण्युक्तानि तानि जुहुयात् । गोहिण्यै स्वाहेन्यादयो
मन्त्रान्तर्गोत्रेयाः ॥ ३१ ॥

अथैतदङ्गभूतं जपं विधत्ते—

प्रतीची सप्तमः सक्तिमानीयेडेऽन्त इति तस्या
दक्षिणे कर्णे जपति ॥ ३२ ॥

तस्या गोः कर्णसमीपं प्रत्युपस्थितो भूत्वा मन्त्रं जपेत् । ब्रूतादित्यन्तः ॥ ३२ ॥

तामुन्मृज्य विज्ञानमुपैति यद्यपुरुषाभिवीता प्राची
यादरात्सीदयं यजमानः (ख० १४) ॥ कल्याणं
लोकमजैषीदिति विद्यात् । यदि दक्षिणा क्षिप्रे-
स्माह्लोकात्प्रेष्यतीति विद्यात् । यदि प्रतीची
बहुधान्यो भविष्यतीति विद्यात् । यद्युदीची
अयानस्मिह्लोके भविष्यतीति विद्यात् ॥ ३३ ॥

ता गामित्यादि व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

तस्या महस्वतस्या दान विधत्ते—

तामग्नीध्रे वा ब्रह्मणे वा होत्रे वाऽन्वयेवे वा
दद्यात् ॥ ३४ ॥

महस्वमस्य सा दत्ता भवति । १-१-७) इति हि ब्राह्मणशेषात् ॥ ३४ ॥

द्वौ बोधान्तर्गौ कुर्वीत यतरो नाऽऽश्रावयेत्तस्मै
दद्यात् । द्वे वा तृतीये ब्रह्मणे दद्यात् । तृतीय-
मग्नीध्रे ॥ ३५ ॥

नाऽऽश्रावयेत्तस्मै दद्यादिति पञ्चचब्राह्मणे समाप्तानाच्च ॥ ३५ ॥

सा मा सुवर्गं लोकं गमय सा मा ज्योतिर्मन्त्रं
लोकं गमय सा मा सर्वान्पुण्याऽष्टोक्तान्गमय सा
मा प्रतिष्ठां गमय प्रजया पशुभिः सह पुनर्भा
विशताद्रियिग्न्यभिमन्त्र्य ददतीति ॥ ३६ ॥
तां प्रतिगृह्णीयादेकाऽमि न सहस्रमेकां न्यां भूतां
प्रतिगृह्णामि न सहस्रमेका मा भूता विश मा
सहस्रं स्योनाऽमि सुषदा मुशेवा स्योना मा
विश सुषदा मा विश मुशेवा मा विशेति ॥ ३७ ॥

यो मन्त्रमविद्वान्महस्वतर्मा प्रतिगृह्णीयादस्य गोमहस्य प्रतिगृहीत भवति तावान्प्रत्य-
षाय इत्यर्थः । अत एकाऽमीत्यादिमन्त्रेण ता महस्वतर्मा प्रतिगृह्णीयात् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

तामन्यया गवा निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठेष्वापि-
मृजति ॥ ३८ ॥

गतः ॥ ३८ ॥

याम्निस्त्रिंशन्त्ययि तामुपममाहृत्य दश
प्रथमेऽह्न्याशिरे दुहन्ति । त्रिंशति द्वितीये
त्रिंशतं तृतीये ॥ ३९ ॥

मर्वत्र दुहन्तीत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

कृतान्नं प्रथमेऽह्नि देयम् । द्वितीयं गोवीम इति
द्वितीये । अनो ग्योऽन्वो हस्ती पुरुष इति तृतीये ॥ ४० ॥

कृताञ्च कृत्वा रात्रिर्त्येके । देयमिति सर्वत्रान्वयः । अनं शक्यं ॥ ४० ॥

य आर्पितो विद्रा-स्तस्मै प्रथमेऽहनि दद्यात् ।
योऽनार्पितो विद्रा-स्तस्मै द्वितीये । य आर्पितोऽ-
विद्रा-स्तस्मै तृतीये ॥ ४१ ॥

नः परेषु यमापेयस्तस्मै । एतमुत्तरञ्च दृश्यम् ॥ ४१ ॥

दक्षिणा नयन्त्युना दशतो नयेद्यस्मा एकां गां
दिन्येच्च पादशभ्यो दशतमुपसमाकुर्याद्यस्मै पञ्च
भ्यस्तेभ्यो दशतं यस्मै तिस्रस्त्रिभ्यस्तेभ्यो दश
तमनेकस्मै त्रैका यस्मै पञ्च द्वाभ्यो ताभ्यां दश-
तमेवमा शतादा वा सहस्रान्सहस्रेति किञ्चिद-
द्यात् ॥ ४२ ॥

यत् ॥ ४२ ॥

यदि दद्यादनुवन्त्यासपाया- दुवायां दद्यादुदवमानी
याया वेष्टोत्तमा दक्षिणा नान्वोदवमाय वा ॥ ४३ ॥

विकल्पः ॥ ४३ ॥

शवाल समुद्रोऽग्निं विश्वव्यचा ब्रह्मा देवानां प्रथमजा
क्रतुस्यान्नमग्निं शुक्रमग्निं ज्यातिरग्निं तेजोऽस्यमृतमग्निं
तां व्या विद्ध शवलिं दीद्यानां तस्यास्ते पृथिवी
पादोऽन्तरिक्षं पादो द्याः पादः समुद्रः पादः परो
रजार्गते पञ्चमः पाद एषाऽग्निं शवलिः सा न
द्वपमूर्जं धुक्ष्व वसोधोगं शवलिं प्रजातां श्रवि-
ष्टाव्रतमुपगेषं स्वाहेति शवलिहोमं जुष्टोति ॥ ४४ ॥

शततिरग्निं होमनमेवेयम् ॥ ४४ ॥

नित्यः काम्यो वा ॥ (ख० १५) ॥ ४५ ॥

एति सन्यापादविगर्हितकेशिसूत्रे नमदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥

यत् पटलं - गौर्हिणीं पिद्वैकं कृत्वा यतीं त्रिशतामन्यतमा महस्यदक्षिणा कृत्वा त्रिश-
त्क्रयो नवतुंगेका एकोपसमायात्तम । राज्ञो वसनीवर्गं परिदृश्य पयसा विशमनकाले
व्रतकृताऽऽशिराय इहन्ति । महाराजे बुद्ध्याऽऽसे नयेत्यादिगितिष्टोमः । ऐन्द्रवायव्याम् ।
पशुकाले सृपत्रयस्योच्छरणमितिष्ठ पर्वद्युच्छिन्नः । कोपयानां भेकादक्षिणतानामादित्य
आदमन्ते । आशयोऽसिष्ठ आसिष्ठस्योत्तरैन्द्रः । दक्षिणतश्चासिष्ठस्येन्द्रः । अयोपशयानि-

देशः । कृष्णसृग्मेन पशुरिति महत्त्वं दक्षिणा । गर्गविराप्रस्यान्वहं विभज्य दानम् ।
अयस्त्रिंशच्च त्रीणि च शतानि प्रथमेऽहनि ददाति । एव त्रितीये तृतीये च महत्त्वविशि-
ष्टये महत्त्वपूर्णम् । सा तु गेह्णिणी उपवन्ता निम्ना शुकृकृष्णवर्णा उभयत
एनी उभयतः । शुकृदाक्षिणौ होमौ हुत्वा वि गच्छेयादि अयस्त्रिंशच्च त्रीणि
शतानि ददाति । अश्वत्थेऽपि दीयते । महत्त्वदक्षिणा कृत्वा दक्षिणादानकाले न्यूना
दशतो नयेत् । दशमस्या हीना नयेत् । न दश ना दश नयेदित्यर्थः । दशन न
विच्छिन्त्यादिनि श्रुते । यास्मिन्स्वतियस्त्रिंशच्चविकानामा न दशनम् । नयनकाल
उत्तमेऽहनि दशत्वमपानि । महत्त्वस्या मह । अयमाविकाना निम्ना निशता
दशकेन सह नयनम् । एकादशैकादशदशन न विच्छिन्त्यादिनि दशाना न्यूनैव
प्रतिपिद्धा न विकता । एव दक्षिणामु नीयमातामु पयमदशक उत्पृष्टिर्मुन्य उत्पृष्टस्त
यजमानोऽनुमन्त्रयेत् त्वमश इति । प्रदानकाले च दशमस्याया न्यूनता । तदुक्तं यस्मा-
देका गा दास्यन्त्यादिनि तस्मादेव दान प्रथमं तावन्मृग्याना चतुर्णां त्रीणां चतुर्णां
तृतीयानां च द्वयोरेकैकाम् ।

अथ तृतीयानां चतुर्णामेकस्य च द्वे द्वे । अथ पादौ दि ना त्रयाणां तृतीयानां द्वयो-
र्विगृहीतयोर्द्वे द्वे एव सति पादौ दि नासौ द्वे द्वे । तृतीयानां द्वयोश्चतस्रो द्रव्योस्मि-
न्त्रयोर्दक्षिणा मृग्यानामेकैका महाभग्या निशता । अथ मृग्यानां द्वाभ्यां पञ्च पञ्च पुनश्च पञ्च
पञ्च मूर्धा अर्थि ना द्वाभ्यां द्वाभ्यां पञ्च पञ्च महाभग्या नयति । अथ मृग्यानां
चतुर्णां पादौ दि ना चतुर्णां तृतीयानां द्वयोर्द्वे एकैकामेव शतं नयते । एवमुत्तरशतद्वयं
त्रिंशच्च प्रथममृग्यानामर्थि वि ना तृतीयानां द्वयोरेकैका तृतीयानां चतुर्णां पादौ दि-
नामेकैकस्य च द्वे द्वे । पादौ दि ना त्रयाणां तृतीयानां विगृहीतयोश्च द्वे दत्त्वा
विगमः ।

यास्मिन्त्रयोऽधिका मृग्यानां त्रयाणामेकैका तत्र न दोषः । उत्तमेऽहनि दशत्वमप-
त्तिरेवमुत्तरपवह मु शतत्रयस्य निशता निम्ना च दानं निशता तु विशेषः — म-यमेऽ-
हनि मृग्यानां पञ्च पञ्च पुनश्च मृग्यानां द्वयोः पञ्च पञ्च निम्नामविकाना मृग्यानामे-
कस्यैकाऽर्थि वि ना द्वयोरेका । उत्तमेऽहनि त्रिशता विशेषः — मृग्यानां द्वयोः पञ्च
पञ्चार्यि वि ना द्वयोः पञ्च पञ्चाविकाना निम्नामविकाना । द्वयोरेकैका तृतीयानामेक-
कस्यैका । एव कुते महत्त्वतर्मा अर्द्धाध्रस्यैव । एव महत्त्वापत्तिः ।

अथ द्वादशच्छेदनमेव प्रतिपि यते । दशन न विच्छिन्त्यादिनि । अधिकं न दोषः,
इत्यस्मिन्पक्षे त्रिशतामविकाना निम्नामेव विभागः प्रथमेऽहनि त्रिशता पयममृग्याना
पञ्च पञ्च तस्मात् दानं तदा निम्ना पटपट् मयमहत्त्वार्थि वि ना मृग्यानां च
द्विकेन सह निम्ना दानमुत्तमेऽहनि द्विकेन सहैव उत्तरति । पानी मयानान्वयती-
नसंनयः ।

पयसां विशमनकाले व्रतदुष्टा सह विंशतिं दृहन्ति परिस्तरणान्तम्, महारात्रे बुद्ध-
 भांशे नयेत्यादि । उक्तं च . न त्वन्निग्राह्या । अत्र षोडशी नैतिगीयकश्रुत्या— ' त्रैषुमं
 मध्यमस्याह आर्यं भवति ' । . मयानानि मुक्तानि शम्पति . षोडशिनै शंमति ' इति
 वचनाच्च । तण्डिना द्दन्द्गमान . मत्तमे निगत्र आसात् . षोडशी तत्र विकल्प एव न
 समुच्चयः । महस्र . स्तोत्राया इति पुने । शुक्लाग्र । पशुकाल आश्विनं गृहीत्वा
 सृपत्तृष्टयस्योत्तरायणम् । असिष्ठस्य दसिणस्य दसिणत उत्तरस्योत्तरत पुनर्दसिणत-
 श्रोत्तरतस्त्रिवृद्ध्या परिगीयासिष्ठस्योत्तरं मारस्वतमसिष्ठप्रभृतिशसिणतस्मूर्ताये सावित्रम-
 सिष्ठ . भृन्त्यनत्रायं यं मौम्य . न . पञ्च . ये वै पदेमेव पशवो निर्दिष्टाः । पूर्ववद्-
 सिणाकाले प्राहृत्वा यजमानोऽनुमन्त्रयते । पत्नीभयाजान्तमहीनमंततया . पयसा
 विशमनकाले विंशत दृहन्त्याशिगर्गं परिस्तरणान्तम् ।

महागते वृद्धाऽस्य नयेत्यादि चतिगता आग्रयणाग्र । पशुकाल आश्विनं गृहीत्वा
यूपचतुष्टयस्योच्चैःश्रयणमसिष्टुपमिति दक्षिणतश्चतुर्थस्य दक्षिणतोऽसिष्टुपमिति । तस्योत्तरतः
पुनश्चैवमुत्तरत । अथोपशयनिधानं त्रिवृद्धस्याऽपर्विर्वायासिष्टुपमृत्युत्तरतः । पञ्चमेऽप्यं
दक्षिणतः पञ्चमे मारुतमुत्तरतः पृष्ठेऽष्टादश दक्षिणतः पृष्ठेऽन्ते वारुणम् । अथोपशयनि
र्देशः — कृष्णमृगश्चेत् पशुरिति दक्षिणादानम् । पूर्ववदक्षिणाम् नीयमानामु वामनो
मृगयः । यजमानो यथापाठमस्मिन्ननुमेऽहनीत्यनुमन्नाणान्तं कृत्वा ता महस्वतर्फी रोहि-
ण्युप-वस्तादिगुणयुक्ता । तस्यामी । समनीयामन्तलक्षणा महस्वतर्फीनुमन्नाऽऽशीध्रमण्डपं
नीत्वाऽऽहवनीयमर्षीषे ढोणकलशं निधाय तं सोममन्त्रापयेत् । आग्निं कलशमित्यनेन
मन्त्रेण रयिरिति मन्त्रान्तः । दक्षिणेन वेदिमिति विकल्पः । तन्मन्त्रमर्षीषेऽष्टदशम-
माशीध्रमण्डपं नीत्वा तस्याः पृष्ठे ताप्यंमवस्थापयति । घृताक्तं वस्त्रं ताप्यमिति
न्याख्यातं वाजपेये राजसूयं च । तस्मिन्ताप्यं विष्णिष्या भवन्ति । मूत्रे चतुरश्राः
परिमण्डला वा विष्णिष्या उष्टकाः । मरुत्या द्वादशादयः । अथ शठेन प्रायश्चित्तं कृत्वा
पुरस्तादशीध्रमण्डपस्य पर्वीचीं प्रत्यङ्मुखः स्यापयित्वा रूपाणि जुहोति । यानि तस्या
रूपाणि भवन्ति रोहिताय स्वहेति एवमादीनि । अथ ताऽऽग्नेयैकान्येके समामनन्ति
(२२-१६-६) उत्थापस्तम्ब । अन्त्येताय स्वाहेत्यादि । प्रतीचीं प्रत्यङ्मुखः सदमः
कोणमानीय तस्याः अभिमग्न उद्वेगन्त इति यजमानो जपति । उत्थायोन्मुखः सहस्वतर्फी
निधाय । इतिमन्त्रकुर्यैकैयत्परोक्षेण अग्निं । प्रतीचीं दक्षिं यायादद्विं प्राप्नोति यज-
मानः । तस्याणं लोकं जयति । यदक्षिणा अस्माल्लोकान्छीध्रं प्रयाति । यदि प्रतीचीं
प्रभृतयान्यगाशिमभिष्यति । यदुदीचीं श्रेयानाम्भङ्गं के तामुत्सृष्टा यजमानोऽनुमन्त्रयते,
सा मा सुवर्गं लोकं गमयेति चतुर्भिर्मन्त्रैः । केचिदनुपङ्गं वा पठन्ति । यास्त्रिष्वहःसु

त्रिशतो नवतिस्त्रिंशत्तासु एतां महस्वर्ग्या मिश्रित्वा तामग्नीं इत्येवमादिभ्यो दद्याति
ब्रह्मणे होत्र उद्गात्र उज्ज्वेष्टावर्ग्ये वा दद्यात् (२२-१६-११) इत्यापस्तम्ब ।
यस्मै दद्याति गा तस्य स्वभागो नियम्यते । द्वौ वेलेतागौ वृत्वा यतरो नाऽऽश्रावये
त्तस्मै वा इति । दद्यादिति शेषः । उज्ज्वेतागौ द्वौ प्रकृतावप्येक उज्ज्वयति एको हारिगो जने
यजति तस्य लिङ्ग मर्षमन्त्रे कपिशर्वा उज्ज्वेतागविति ताण्डकेऽप्युक्तम् ।
द्विभागं वा ब्रह्मणे तृतीयमग्नीं इति । अथवा द्विभाग ब्रह्मणे तृतीय-
मग्नीं इत्येव विभागः । तदाऽपि स्वभागो नियमः । सर्वभ्यो वा सदस्येभ्य इति ।
अथवा सर्वेभ्यः सदस्येभ्य इति । अथवा ऋत्विग्भ्य इति । उदाकृत्य वा सा वशं चरेत् ,
इत्यादि । उदाकृत्य संस्कृत्य वशं चरेत् । यस्मात्प्रतिगृहणार्थव्युत्तम । एका सती-
(ऽर्मा)त्यनेन मन्त्रेण प्राकृतमन्त्रस्य प्रत्यास्त्य । सदस्याना विधिः । (इति) ता शत-
मानेन हिंश्येन निष्क्रीय शतमानमविदुषे दत्त्वा यजमानस्य गोष्ठे महस्वर्ग्या विमृजति,
सद् एतस्य वि सुव इत्यादि निरेअह्वान्तम् । यस्मा एका गा दद्यात् साहस्रेऽधि दं किञ्चि-
द्दद्यात् । दद्यादित्येके, इत्यापस्तम्बसूत्रम् । ततोऽनुबन्धायुदवसानीयान्नं कृत्वाऽन्यमा-
हवनीयं प्रणीय शबलिहोमान्तम् । तत भौत्रामणी भौत्रावरुणी वा । भौत्रावरुणी वा
काठक इति भाष्यकृतम् ।

यक्ष्ये गर्गत्रिगत्रेण शिशिरे तु यजेन्मुधीः ।

काठको वा महाशिर्वा सनेदान्तं प्रकल्प्य तु ॥ १ ॥

त्रैधातवीया सावित्र नेप्ये पक्षान्तरे तथा ।

वृह(बार्ह)स्पत्यानेन कुर्याद्वाद्वाद्वाहवदेव च ॥ २ ॥

रोहिण्यादिश्च भुक्त्वा क्रयणीं त्रिशता क्रय ।

तथा सह महस्व तु विमर्जयत्वान्वह तत ॥ ३ ॥

अतिरिक्ता तु साहस्री एनी धेता तथैव च ।

उद्गृह्युच्छिन्नपृष्ठा म्याद्वचाख्यातो वासनस्तथा ॥ ४ ॥

उत्तमेऽहनि नातासु दशिणामु तथैव च ।

साहस्री खलु कल्याणी नित्वाऽऽग्नीध्रस्य मण्डपम् ॥ ५ ॥

घ्रापणं कलशस्यास्य पृष्ठे तार्प्यस्य लङ्घनम् ।

धिष्ण्यानामिष्टकारेण सर्ववर्जनमेव च ॥ ६ ॥

द्वादशैकादशाष्टौ च पडित्यादि तथैव च ।

प्रायश्चित्तं त्वकृतैवायोमा निगम्युगे व च ॥ ७ ॥

अथ शठप्रयोगात्तु होममहवर्तयिके ।
 आशीर्वाद्य तयैतेषा रूपाणि च ऋहोति हि ॥ ८ ॥
 लोहिनाय तथा स्वाहाऽऽवेतायेति वा भवेत् ।
 कर्णे जपित्वा विज्ञानं मा माऽर्भान्यनुमन्त्रणम् ॥ ९ ॥
 चतुर्भिर्मन्त्रैर्यष्टस्य प्रतयाद्यनुषज्यते ।
 तथा तिस्रस्त्रिंशतोऽप्युर्गस्तेना तु मिश्रयेत् ॥ १० ॥
 आशीर्वादेस्तु दानं स्यादुक्तं न्येति मन्त्रिका ।
 एकाऽसीति च मन्त्रेण कृत्स्विता च प्रतिग्रहः ॥ ११ ॥
 शतमानेन निष्क्रीय गोष्ठे यथा समुत्सृजेत् ।
 एका व्रतधुरेण स्यात्तयैव तु दशाऽयः ॥ १२ ॥
 त्रयः काप्येका चाप्येऽयह्नास्तृण्योस्तया ।
 चतुश्चतुश्चैव त्र्यह्नामेनाप्यपत्तिया ॥ १३ ॥
 यूपानामेव निर्माणमज्ञाताना तयैव च ।
 यस्मा एका तु रुच्योक्तं न नास्तेति केचन ॥ १४ ॥
 अन्ये तु शक्नोति कर्म मातामप्यादयन्तया ॥ १५ ॥

इति सन्यासादविगर्हितं श्रौतसूत्रम् । महादेवशास्त्रिभक्तलिनाया प्रयोगचन्द्रि-
 काया समदशाक्षे पष्ठः पटलः ।

अथ सप्तदशप्रश्ने गमस्य पटलः ।

वैदग्निगत्रेण यो गज्यमाश्रममानो (न) न
 लभेत स एतेन यजेत ॥ १ ॥

वैदग्निगत्रेण स्वर्गज्यकाम । वैदग्निगत्रेण यः पृथे स्वर्गज्यार्थमिति । विद्युदादि सर्व-
 गर्गत्रिगत्रवत् । शक्नोतिहेमान्त पक्षे कुतः हीन एव वैदग्निगत्र ॥ १ ॥

तस्य त्रयस्त्रिंशतोऽतिगत्राः सर्वे षोडशिमन्तो रथ-
 तं चापदेव्यं बृहदिति पृष्ठानि गर्गत्रिगत्रेणोक्त-
 रेषा त्रयाणामहानि व्याख्यातानि ॥ २ ॥

इयान्विशेषः—त्रयस्त्रिंशतोऽतिगत्रा षोडशिमन्तोऽतिगत्रमस्याः । शिष्टं गर्गत्रि-
 रात्रवत् । अनिरुपित्वान्पोडश्याहिकाना गुणविकारः ॥ २ ॥

छन्दोमपवमानेन पशुकामः ॥ ३ ॥

यजेतेति शेष । छन्दोमपवमानेनातिगत्रेण यजेते । पशुनवाप्तवानिति सकल्प ।
सर्वं गर्गत्रिगत्रवदह.कल्पमिच्छ ॥ ३ ॥

अन्तर्वसूनां पशूनामिति ॥ ४ ॥

अन्तर्वसूना त्रिगत्रेण यजेते पशुमन्मृगमिति सकल्प । प्रजे हीन एवान्तर्वसु ।
सर्वं गर्गत्रिगत्रवत् ॥ ४ ॥

पराकेण स्वर्गकामः ॥ ५ ॥

यजेतेति शेष । पराकेण यजेते स्वर्गप्राप्त्ययामिति । सर्वं गर्गत्रिगत्रवत् । सर्वेषां
सचलिहोम निकायिना पशुकल्पमिच्छ ॥ ५ ॥

अत्रेश्वतुर्वि-रुश्वतृरात्रश्चत्वारोऽस्य वीरा आजायन्ते
सुहोता सृष्टाना स्तृच्युः सुममेयः ॥ ६ ॥

तथैव चत्वारश्चिगत्रा निकायिन । अत्रे प्रथमश्चतुरात्रस्तस्य कर्मत्रिश्वतृरात्रेण
यक्ष्ये प्रजार्थमिति । विद्युदादि द्वादशाहवशात्समकालादिमाशिक्षित्वाटको वा । तस्य
कर्मसु होता ऋग्वेदकुशल . उद्गाता सामवेदकुशल . अथर्ववेदकुशल . समेयश-
ब्देन ब्रह्मा लक्ष्यते । समेयो ब्रह्मा अर्चणोऽकुशल । एव चत्वारो जायन्ते ॥ ६ ॥

अग्निष्टोमः प्रथममहः ॥ ७ ॥

द्वादशाहवर्षवध्यान्तमत्र पि समन्तारम्भहोम । रात्रौ वसतीवरी परिहृत्य
पयोविशमनान्तं कृत्वा पविस्तरणान्तम् । महारात्रं उत्थायअग्निष्टोमः । अग्निं शुनजि०
ऐन्द्रवायवाग्रं पूर्वस्मिरुग्रहपशमपित्रियाऽऽसेय एक एवानिग्राह्य आग्निं गृहीत्वाऽति
(त्रि) वृद्ध्या परिवीयाऽऽसेयमग्निष्टम्योत्तर ऐन्द्र । अथोपशयनिर्देशः । द्वादशशत
दद्याति । यज्ञायज्ञीये नमस्तेऽस्तु० पत्नीमयाजान्तमर्हानमनतय ॥ ७ ॥

उक्थ्यो मध्यमोऽतिगत्रश्चतुर्वि-शाः पवमाना
उद्यन्तस्तोमा एवमितरेषां त्रयाणामहानि व्याख्या-
नानि ॥ ८ ॥

श्रोतु उक्थ्यः । ऐन्द्र एक एवानिग्राह्य . शुक्राग्रः । पशुकाले त्रिवृद्भ्यां
परिवीयाग्निष्टस्य दक्षिणत ऐन्द्राक्ष उत्तरतः (स्तृतीय) मावित्र दक्षिणतस्तृतीय मार्ग-
स्वनम् । अथोपशयनिर्देशः । द्वादशशत दद्याति । पत्नीमयाजान्तमर्हानमनतय ।

श्रोतु उक्थ्यः सौर्य एवानिग्राह्य . ज.ग्र.ण.ग्र. । पशुकाले त्रिवृद्भ्यां परिवीयाग्निः

प्रप्रभृत्युत्तरतश्चतुर्थे सौम्य दक्षिणतश्चतुर्थे वैश्वदेवमुत्तरतः पञ्चमे पाँष्णम् । अथोपशय निर्देशः । द्वादशशतं ददाति । पत्नीमयाजान्तमहीनमततय । रात्रौ पारिस्तग्णान्तम् ।

श्रोभुते महारात्रे वृद्ध्वा । अतिरात्र स्तस्मिन्षोडशिशग्रहणः । सर्वे अतिग्राह्या उत्तराय-
हपक्षे आग्नेय एक एव ऐन्द्रवायवाग्रः । पशुकालेऽशिष्टप्रभृति दक्षिणतः पञ्चमे मारुत-
मुत्तरतः षष्ठे (अग्नये) बार्हस्पत्य दक्षिणतः षष्ठे वारुणम् । अथोपशयः । द्वादश-
शतं ददाति । निर्गोअदान्तमनुवन् यावपायाः हुतायाः पान्नीवतकर्म । अग्नेर्विमोकहो-
ममृदवमानीयान्तम् । ततः मात्रामर्णा मन्वावरुणा च । मेत्रावरुणा वा काटकपक्षे ॥८॥

जामदग्न्येन । पूर्वान्पोषान्पुष्यन्ति ॥ ९ ॥

एताः श्लोकप्रसिद्धान्प्रजापशुयन्पोषान्पुष्यन्मपादितवान् । यस्मादेव जमदग्निः पुष्टि-
हेतुयामप्रवर्तकस्तस्माज्जामदग्न्योऽन्यौ तद्वशात्पक्षा द्वौ पितृपुत्रौ पुष्टिमन्तरेण तंयव पलितौ
दग्निर्द्वौ न जानाते नोत्पद्येते । यद्वा तृयं पलितं स्वकीयं देहं न जानाते । अथमर्थः—
पुष्टिमप्रदायस्य जमदग्निना प्रवर्तितत्वात्तद्वशे कोऽपि दग्निरे तास्ति । यदि कश्चिन्प्रमा-
दान्मयात्तथाऽपि नैरन्तरेण द्वौ पुरुषौ पुष्टिमन्तरेण वृथा पलितौ न स्त एवेति भाष्य-
कारः । अथ विधत्ते—‘एतानेव पोषान्पुष्यति य एव विद्वान्श्चतुर्गत्रेण यजेत’
(नै० म० ७-१-९) इति । जामदग्न्येन चतुर्गत्रेण यज्ये, पुष्टिमवाप्तवर्तनीति ।
सर्वं पूर्ववत् ॥ ९ ॥

अत्रोपमन्सु कञ्चिद्विशेषं विवर्त्ते—

पुरोडाशिन्य उपरुदो भवन्ति । आग्नेय एक-
पाल आश्विनो द्विकपालो वैष्णवस्त्रिकपालः
सौम्यश्चतुष्कपालः । सावित्रः पञ्चकपालः । धात्रः
षट्कपालः । मारुतः सप्तकपालः । बार्हस्पत्योऽ
ष्टकपालः । मेत्रो नवकपालः । वारुणो दशक-
पालः । ऐन्द्र एकदशकपालः । वैश्वदेवो द्वादश-
कपालः ॥ (ख० १६) ॥ दर्विहोमा भवन्ति । अग्ने
वेर्होत्रं वेग्ध्वग्मा पितरं वैश्वानरमवमसेऽकरिन्द्राय
देवेभ्यो जुपतां हविः स्वाहा । देवावश्विना मधु-
कशयाग्निमि यज्ञं यजमानाय मिमिक्षतम् । देव
विष्णुवुवद्येमं यज्ञं यजमानायानुविक्रमस्व । देव
सोम रेतोधा अयाग्निमन्यजे यजमानायैधि । देव

१ क. ख. ग ‘सावित्र’ । २ क. ख. ग ‘उरुता’ । ३ क. ख. ग ‘याद्येयं यज्ञं य’ । ४ क.
ख. ग. ‘वैयाग्निमन्यजे य’ ।

सवितः सुषावित्रमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायानुसु-
बस्व । देव धातः सुधाताऽद्यास्मिन्यज्ञे यजमाना-
यैधि । देवा ग्रावाणो मधुमतीमद्यास्मिन्यज्ञे
यजमानाय वाचं वदत । देव्यदितेऽन्वद्येयं यज्ञं
यजमानायैधि । देव्यदिते स्वादिन्यमद्यास्मि-
न्यज्ञे यजमानाय मुनवस्व । देव्यनुमतेऽ-
न्वद्येयं यज्ञं यजमानाय मन्यस्व । दिव्या
आपोऽत्र नम्यध्वमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानाय ।
सदः सदः प्रजा वां नृशृजुषाणः । देवेन्द्रेन्द्रि-
यमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायैधि । देव त्वष्टः
सुरेतांश्चा अद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायैधि ।
इति प्रतिनिर्वाद्य होमाः । इन्द्राय देवेभ्यो जुष-
ताः इविः स्वाहेति सर्वत्रानुपजति ॥ १० ॥

पुगेडाश आमृपमन्वस्तीति पुगेडाशिन्य । पुगेडाशिन्य उपमदो भवन्ति ७-१
-९ इत्युक्तम् । उपमदस्त्रिविधा अग्नयणकपाल इत्याद्या यत्र समाम्नाता. पुगेडाशा-
स्त्रेषामौपामने श्रपण निर्वापाद्यस्तृष्णा दर्विहोमा आज्येन उपमदामाद्याऽज्यप्रत्यास्नायः,
आज्येन प्रश्नानाहुतयः—अग्ने वेहोत्रमिति यथालिङ्ग जुहोति । जुह्वामुपमदग्राभिचारणं
च । इन्द्राय देवेभ्य इति सर्वत्रानुपज्ञः । वैश्वदेवान् कृत्वा व्याख्याता द्विगत्रे तद्वत्पु-
सदाहुतिमन्त्राणामुच्चारणमेवं पूर्वाह्णे अपगच्छे च । अह.कलृप्तिश्च पूर्ववत्त्रिंशत्पशुकलृ-
प्तिश्च ॥ १० ॥

वसिष्ठस्य सत्सर्पः । यः पुण्योऽर्हीन इव
स्यान् स एतेन यजेत ॥ ११ ॥

वसिष्ठस्य संसर्पणं चतुर्गत्रेण यक्ष्ये, पुण्योऽर्हीन इति व्याख्यातं द्विगत्रे तद्वत्फलवादः ।
अत्र चतुर्गत्रवत्सर्वमहःकलृप्तिश्च ॥ ११ ॥

विश्वामित्रस्य भंजयो भ्रातृव्यवान्यजेत ॥ (स्व० १७) ॥ १२ ॥

विश्वामित्रभंजयेन चतुर्गत्रेण यक्ष्ये भ्रातृव्यजनार्यं, सर्वमतिगत्रवदह कृमिश्च ॥ १२ ॥

अथ पञ्चग्रात्रोऽभिधीयते—

१ क. वाचो व० । २ घ. 'षोऽर्षं नम्यन्वया' । ३ क ख ग 'वानभुमिर्नु' । ४ क. ग.
ग. 'नाय धेहि' । ५ क ख. ग. 'गम्य हो' । ६ क ख. ग उदुता ।

संवत्सरस्य पञ्चाहेन प्रैव जायते ॥ १३ ॥

य एव विद्वान्पञ्चरात्रेण यजेत प्रैव जायते ७-१-०, इति ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

अयं पशुसाम्यर्थं तमेव विवक्षते—

प्र महस्य पशुनाप्नोति ॥ १४ ॥

ब्राह्मणंऽपि व्याख्यातमिदम् ॥ १४ ॥

अयं ममाया वक्तृत्वाविशेष कामयमानस्य तमेव पञ्चरात्रं विवक्षते—

वाचः प्रवदित्वा भवति ॥ १५ ॥

य एव विद्वान्पञ्चरात्रेण यजेत प्रवदित्वा वाचो भवति । अथो एनं वाचस्पति-
रित्याहुः ७-१-०, इति ब्राह्मणशेषात् । पञ्चरात्रेण यद्ये, प्रजामवाप्नवतीति ।
पापस्य कर्म । अथवा पश्य, नृपुत्रं तन्म, रमिति वा फलनिर्देशः । सर्वं द्वाद-
शाह्वन् । गिशिगदिमहासि कठका वापवमन्यान्त वमनीवरी परिहृत्य परिस्तर-
णान्तम् ॥ १५ ॥

त्रिवृदक्षिणोमः पञ्चदश उक्थयः । सप्तदश उक्थयः ।

पञ्चविंशोऽक्षिणोमो महाव्रतवान् ॥ १६ ॥

महारात्रे चतुर्वासे नन्द्यादि त्रिवृदक्षिणोमः । पालिकस्य प्रथमविकारः । आग्नेय
एवातिग्राह्यः ऐन्द्रवायव्याम त्रिवृद्भ्यां परिवार्याऽऽश्वमुपाकरोति । तस्योत्तरतो यूपं मीत्वा,
ऐन्द्रमुपाकरोति, अयोपशयः पूर्ववत् दक्षिणा पत्नीमयाजान्तमर्हानमन्तयः ।

त्रोभूते पञ्चदश उक्थयः । पालिकस्य द्वितीयविकारः । ऐन्द्र एवातिग्राह्यः । शुक्राग्रः
पशुकालेऽक्षिणस्य दक्षिणतः ऐन्द्राग्रम् । त्रिवृतेन चतुर्वासे सारस्वतमुत्तरतश्च-
तुर्थं मौम्यम् । अयोपशयः पूर्वदक्षिणा पत्नीमयाजान्तमर्हानमन्तयः ।

त्रोभूते पञ्चविंशोऽक्षिणोमो महाव्रतवान् । त्रयोऽतिग्राह्याः । ननु महाव्रतप्रयुक्ता
अतिग्राह्याः । ननु प्राजापत्यः पशुः पोटशिनश्चात्राक्षिणोमेऽपि चतुर्थं चतुर्वात्र इति
वचनादक्षिणोमवदेव कुरुकणमैन्द्रवायव्याम् । पशुसामेऽक्षिणेन्द्रमृति दक्षिणतश्चतुर्थं
वेदेवमुत्तरतः पञ्चमे पाप्यम् । अयोपशयः पूर्वदक्षिणा तृतीयमवन आग्रयणं गृहीत्वा
पोटशिनहणमदिष्टोऽक्षममै, प्रचर्य पोटशिनोमः । पत्नीमयाजान्तम् । सोत्रप्रयुक्तं च
ममं महाव्रतवर्हानमन्तयः ॥ १६ ॥

विश्वजिन्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः ॥ १७ ॥

विश्वजिन्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः कश्चिदकाहः । सोऽत्रातिरात्रविकृतित्वमापादितः पञ्च-
ममर्हभवति । स पुनः सर्वपृष्ठो रत्नरत्नहृदस्पर्यगजशक्रपर्यवताख्यानि पृष्ठसोत्रगतानि
सामानि सर्वाण्यपि यस्यामौ सर्वपृष्ठः ।

ननु द्विगत्रमारभ्य शतगत्रपर्यन्तेषु अहर्गणेषु गवामयने च पूर्ववदन्यत्कलिङ्गेन सोमस्य धर्मा इति चेन्न । विशेषलिङ्गमद्वाधान् । द्वादशाहपदान्तर्गतोऽहः शब्दः पष्टि-
षटिकात्मकदिनारः । द्विगत्रिपदान्तर्गतो रात्रिशब्दश्च तादृशः । एतदेक विशेषलिङ्गम् ।
अहःपञ्चो द्वितीयम् । द्वादश दीक्षास्तृतीयम् । तच्च गवामयने विद्यते । तत्र ह्यभिन्यत
एव दीक्षाभिगित्युक्त्वा दीक्षागुग्माणि पट्टपन्थस्तानि द्वाभ्या लोमा द्यन्ति द्वाभ्या त्वचं
द्वाभ्याममृगद्वाभ्यां मांसं द्वाभ्यामस्य द्वाभ्या मज्जानामात्मदक्षिण तै मन्त्रम् , इति ।
तस्मादहर्गणेषु द्वादशाहस्य धर्मा (८-१-१०) ।

ननु-त्रिवृद्धहिष्यमानमिति धर्मा त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यल्लोके प्रसिद्धोऽर्थः । वाक्यशे-
षाद्वक्त्रयात्मकेषु त्रिषु मूलेष्ववस्थितानां बहिष्यमानस्तोत्रनिपादनसमाप्तामुपास्य गायता
नर इत्यादीनामृचा नवकर्मम् । तत्र धर्मनिर्णये वेदस्य प्रबलत्वेऽपि पदपदार्थनिर्णये
लोकवेदयोः समानबलत्वाद्भावार्थो विकल्पेन ग्रहीतव्यापिति चेन्मैवम् । तौक्तिकार्यस्वी-
कारपक्षे विधिवक्तृयोऽर्थत्रैगुण्यम् । अर्थवादवाक्ये स्तोत्रनिपादना नवकर्मस्यैव विध्य-
र्थवादवाक्ययोर्वैयधिरण्यदेकवाक्यत्वं न स्यादत एकवाक्यत्वाय स्तोत्रियाणां नवकमेव
विधिवक्तृये नियतोऽर्थः (१-३-९) ।

नन्वेवं श्रूयते — 'त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोम' इति । किं त्रिवृत्त्वमग्निष्टिति कर्ता सर्वेषु
साधनेषु संपद्यते, किंवा स्तोममात्रमवस्थि । तत्र त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यल्लोके प्रसिद्धोऽर्थः । त्रिवृच्छब्दस्य
त्रैगुण्यवाचित्वदर्शनादत्रापि क्रतुमात्रेणैव या या मरुता श्रूयते सा सर्वा त्रित्वेन विधि-
यत इति प्राप्ते ब्रूम — यद्यपि त्रिवृच्छब्दोऽवयवप्रसिद्ध्या लोके त्रैगुण्यं ब्रूते तथाऽपि
वेदे रूढ्या स्तोमवाची । त्रिवृद्धहिष्यमानमित्युक्त्वा स्तोत्रियाणां नवानामृचामनुक्रम-
णादत्र स्तोमविषयमेव त्रिवृत्त्वम् (१०-६-७) ।

ननु — 'विश्वजिन्मर्त्यः प्रोक्तः सवति' इति श्रूयते । तत्र सर्वपृष्ठशब्दोऽनुवादः । क्रतुः,
प्राप्तत्वात् । तथाहि ज्योतिष्टोमे मास्येदिनपदमानानन्तरमात्रीनि माहेन्द्रादीनि चत्वारि
स्तोत्राणि सन्ति । 'असि त्वा शूर नोनुम' 'कया नक्षित्र आ भुवत' 'त वो
दम्भमृतीषहम्' 'तगेभिर्वो विदद्रमुम' इत्येतेषु चतुर्षु मूलेषु तानि स्तोत्राणि सप्त-
दशस्तोमनामापाद्य गीयन्ते । एकस्मिन्मूले विद्यमानानां निपादनामुक्त्वा ब्राह्मणोक्तविधा-
नेन सप्तदशयाऽस्यामः सप्तदशस्तोम । तादृशेषु स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः श्रूयते - सप्तद-
शानि पृष्ठानि इति चत्वारि पृष्ठानि विश्वजिति चोक्तप्राप्तत्वं सर्वपृष्ठशब्देनानुद्यत्त
इत्याद्यः पक्षः ।

रथंनरपृष्ठवृहत्पृष्ठयोर्ज्योतिष्टोमे विद्यमानाग्निष्टोत्राणि चोदकेन विकल्पप्राप्तौ सर्व-

शब्देन समुच्चयो विधीयते । तथा मन्यनुवादकृतं वैयर्थ्यं न भविष्यतीति द्वितीयः पक्षः ।

सर्वस्व बहुषु मुख्यं नतु द्वयो । तस्मादनेन सर्वपृष्ठशब्देन षट्संख्याकानि पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते । पटहे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितम् । तानि च षट्पृष्ठानि रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाक्करैवतमामभिनिष्पाद्यानि । यद्यपि विश्वजित ऐकाहिकत्वा-
उज्योतिष्टोमविकृतित्वमेव नतु पटहविकृतित्वं तथाऽपि सर्वपृष्ठोक्तिबलात्तानि षट्पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते (७ ३-३) ।

नन्विदमाप्नायते— ‘विधजित्सर्वपृष्ठः’ इति । पटहे षट्सर्वह मु क्रमेण रथंतर-
पृष्ठानि पठिष्यामिः पटमि साममि, पृष्ठस्तोत्र निष्पादितम् । तानि सर्वाणि पृष्ठसा-
मानि यस्मिन्विधजिति सोऽयं भवंपृष्ठः । तत्र माध्यदिनपवमानमंत्रावरुणानाम्नोरन्तरा-
ल्लरूपे पृष्ठस्तोत्रदेशे नि सर्वाणि पृष्ठसामानि कार्याणि, किंवा यथावचनं देशव्यवस्थेति
मशयः । पृष्ठकार्यगमकेण पृष्ठशब्देन पृष्ठदेशे प्राप्तं वचनेन देशविशेषो व्यवस्थाप्यते ।
वचनं चैवमाप्नायते— ‘पवमाने रथंतरं करोत्यार्भवे बृहन्मध्यः । इतराणि वैरूपं होतुः
पृष्ठं वैराज ब्रह्मसाम शाक्कर मंत्रावरुणसाम रैवतमच्छावाकसाम’ इति । वचनं हि
न्यायाह्वलीयः । तस्माद्देशविशेषो व्यवस्थिताः (१०-६-९) ।

श्रोभुते विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्र ऐकाहिकः । अतिग्राह्यास्त्रयः । शुक्राग्रः । पशुका-
ल्लोऽग्निप्रभृति दक्षिणतः पञ्चमे मारुतमुत्तरतः षष्ठे बार्हस्पत्यम् । पुनरपि दक्षिणतः षष्ठे
वारुणम् । अयोपशयः । सर्वस्वदानम् । द्वादशशतमेव दक्षिणा छन्दोगवचनात् ।
सर्वं तिरोअहनान्तमनुवन्त्याया वपाया हुतायां पात्नीवतः कर्मशेषमग्निष्टोमवदुदवस-
नीयान्तं मंत्रावणी मंत्रावरुणी च ॥ १७ ॥

अभ्यासङ्ग्येन ॥ १८ ॥

यजेतेति शेषः । अभ्यासङ्ग्यो द्वितीयः । अभ्यासङ्ग्येन पञ्चरात्रेण शक्ये, सर्वका-
मार्थम् । आहारपृथक्त्वेन सर्वं पूर्ववत् । अनेका पशुकल्सिश्वाहर्योगाविशेषः । प्रथमोऽग्नि-
ष्टोमस्त्रय उक्थ्या त्रिग्रात्रास्त्रिष्वह मु आग्नेयाद्या अतिग्राह्या एकैकान्मित्रैकैकम् ।
चतुर्थं षोडशी उक्थ्यवदेव क्रतुकर्णम् । उक्थ्य इति वचनात् । अभ्यासङ्ग्य इति
कोऽयं, स्तोत्रविषयमेतत् ॥ १८ ॥

यं कामं कामयते तमभ्यश्रुतेऽग्निष्टोमस्त्रय उक्थ्योऽ-
तिरात्रः । त्रिवृतो द्वे सवने पञ्चदशमेकं पञ्च-
दशे द्वे सवने सप्तदशमेकं सप्तदशे द्वे सवने
एकविंशमेकमेविंशे द्वे सवने त्रिणवमेकं त्रिणवे
द्वे सवने त्रयस्त्रिंशमन्यम् ॥ १९ ॥

व्याख्यातम् ॥ १९ ॥

पञ्चशारदीयेन बहोर्भूयान्भवति ॥ २० ॥

पञ्चशारदीयस्तस्य कर्म—वैशाख्या पूर्णिमास्यां प्रातर्गृहिहोत्रं हुत्वा पञ्चशारदीयेन पञ्चरात्रेण यक्ष्ये, बहोर्भूयासमिति सकल्पः । महाशिशुक्तः सकाठके वा । सक्षेदान्तं प्रकृतिवत् ॥ २० ॥

अनुसंवन्सरं पशुबन्धेन यजेत ॥ २१ ॥

पशुबन्धेन यक्ष्ये, समारोपणादि मथित्वाऽऽयतने निधाय पश्चिष्ट्यादि शाखाहरणादि, यूपान्हुतिं हुत्वा यूपच्छेदनकाल उपशयेन सह पञ्चत्रिंशद्यूपानां छेदः । पात्नीवत्तस्य च वेदिकाले त्रयास्त्रिंशद्रथाक्षमात्रां चतुस्त्रिंशदुपरां गजं मीत्वा तस्यास्तृतीयेन भागेन चतुर्भिः पश्चात्पट्टभिः प्राची त्रिभिः पुरस्तादिति पाशुकी वेदिः । दशपदोत्तरवेदिः । शम्यामात्रेति केचित् । यूपकादशिनी विमाय पृश्नीर्वत्सतरीश्चाऽऽलभन्ते । युनाजि त्व इति सूचः सन्नाभिमन्त्रणं केचिदिच्छन्ति । आज्याभिमन्त्र्याग्निष्टे प्रथमांश्चतुर्दश यूपान्मिन्वन्ति, उदगपवर्गान्व्यत्यामेन त्रयस्त्रिंशतं मीत्वात्तरेत्तरेनश्चतुस्त्रिंशतं व्यत्यासेन ॥ २१ ॥

सप्तदश पृश्नीरुक्ष्णः पञ्चवर्षीनानयन्ति सप्तदश

पृश्नीर्वत्सतरीन्निवन्मा अपर्वीताः ॥ २२ ॥

अथोपशयनीयानां पशुपाकरणकाले सप्तदश पृश्नीः पृश्निवर्णा उक्ष्णः पञ्चवर्षीन्यूनः सप्तदश वत्सतरीन्निवन्मास्त्रिवर्षा राजीवादिगुणयुक्ता आनयन्ति नतृक्ष्णः सप्तदश । अग्निष्टप्रभृति व्यत्यासेनोपाकरणेति दक्षिणापवर्गानिन्द्रामरुद्भ्यस्त्वा जुष्टमुपाकरणमीति । अथ वत्सतरीऽग्निष्टमागम्योत्तरतो दशप्रभृति व्यत्यासेन मरुद्भ्यस्त्वा जुष्टमुपाकरणमीति दक्षिणापवर्गान् । अथोपशयनिर्देशः । सर्वमेकादशिनीवत् ॥ २२ ॥

तान्प्रोक्षितान्पर्यग्निकृताने(नि)तगनालभन्ते ॥ २३ ॥

प्रोक्षणादिपर्यग्निकरणान्तं तन्त्रेणोष्ट्रां(क्ष्णां) वत्सतरीणां च । तन्त्रेण संस्कारो वत्सतरीणां पर्यग्निकरणान्तं कृत्वा ॥ २३ ॥

इतरानुत्तृजन्ति ॥ २४ ॥

उष्ट्राणां(क्ष्णां) च पर्यग्निकरणं कृत्वेतगानुत्तृजन्तीत्यर्थः । वत्सतरीभिः कर्मसमाप्तिः । तन्त्रेण वपाप्रचारः । मरुद्भ्यो वपा गवा मेदभामनुवृहि । एवं प्रेष्य, जातवेदो वपाभिरित्यूहः । अनूहो वाऽऽख्यातवादान् । वपामार्जनान्तं कृत्वा तेजसो मे पशुभ्यो मे श्रुतमसि तेजो मे श्रुतमसि पशून् मे इत्यादि । धाता रातिगिति समिष्ट-बज्रं, इत्यादि संतिष्ठते पशुबन्धः ॥ २४ ॥

ततः संवत्सरे नवनीतपृश्नीरूपा आनयन्तीत-
राश्चैवोक्षणस्तान्प्रोक्षितान्पर्यग्निकृताने (नि) तगना-
नालभन्ते । प्रेतगन्मृजन्ति ॥ २५ ॥

आगामिन्यां वैशाख्यामेवं पशुबन्धः । नवनीतपृश्निवर्णा वत्सतर्गः । अपूर्वाविशेषः ।
(पूर्ववद्वोक्षणम् ।) ॥ २५ ॥

ततः संवत्सरे पिशङ्गीः सारङ्गीरानयन्ति । ताश्च-
ैवोक्षणस्तान्प्रोक्षितान्पर्यग्निकृताने (नि) तगना-
नालभन्ते । प्रेतगन्मृजन्ति ॥ २६ ॥

पुनरागामिन्यां वैशाख्या पशुबन्धः । तत्रारुणवर्णा वत्सतर्गः । पूर्ववद्वोक्षणादि
(अपूर्वा एवोक्षाणः) ॥ २६ ॥

ततः संवत्सरे राजीवा आनयन्ति । ताश्चैवो-
क्षणस्तान्प्रोक्षितान्पर्यग्निकृताने (नि) तगनालभन्ते ।
प्रेतगन्मृजन्ति ॥ (ख० १८ ॥ २७ ॥

पुनरागामिन्यां वैशाख्यामेव पशुबन्धे उष्ट्रा (श्या) वयोवर्णादिविशेषादिषु वृत्तिः ।
तस्मादविरुद्धेऽस्मिन्पक्षे सवनीयाश्च तद्वर्णवयोविशिष्टा अन्या एव वा प्रथममग्निं वा पशुब-
न्धेषु प्रथम उक्षाणः । तेषामेव पुन पुन भस्काराः । तत्रैव सवनीया । प्रथमप्रभृति उक्षाणां
वायव्या (व्याख्यादिर्य) दा तदा यद्युष्ट्रो रुद्र इत्यादि प्रायश्चित्तम् । तद्वर्णवयसमानीय
भस्काराः पर्यग्निकरणादयः ॥ २७ ॥

पञ्चमे वर्षे सोमा भवन्ति । त्रिवृदग्निष्टोमः ।
पञ्चदश उक्थयः । सप्तदश उक्थयः । पञ्चदशोऽग्नि-
ष्टोमः । सप्तदशोऽग्निगत्रः । पूर्वा पौर्णमासी-
मुत्थानं संपादयेदेत उक्षाणः सवनीया भवन्ति ।
अजोऽग्नीषोमीयोऽन्वहश्चैवोक्षितानलभते एवमे-
वोत्तरेणैन्द्रमारुता उक्षाणो मारुत्यो वत्सतर्गः
॥ २८ ॥

यदा पञ्चसंवत्सरादूर्ध्वं सवनीयत्वाभावात् पूर्वमुत्ताणां भस्कृतानां नाशः, अमंस्कृत-
मापि तद्वर्णवयसमालभेत (इति) छन्दोगवचनात् ।

एकाष्टकाया बृहस्पतिः पुरोहित इत्यादि । अथवा सूत्रकारेण पञ्चशारदीयारम्भकाल-
स्यानुक्तत्वात्सूत्रान्तरेक्तकाल एवाऽऽरम्भः । छन्दोगमनादाश्रित्या । पौर्णमास्याः पूर्वस्यां
सप्तम्यामष्टम्या वा पञ्चशारदीयस्य संकल्पादि, सप्तदाने पशुबन्धैर्यक्ष्ये । इत्याद्येवं पशुबन्धं

७ १३८:] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४६३

कृत्वा पञ्चसंवत्सरमागामिन्यामेकादशकाया वा बृहस्पतिः, पुंगेहिनेत्यादि द्वादशाहवच्छिशिरे दीक्षन्ते, वसन्त उत्तिष्ठन्तीत्यादि, महाग्निः काठका वा द्वादशाहवदौषवमश्यान्तं कृत्वा महागत्रे बुद्ध्या त्रिवृदग्निष्टोमः । ऐन्द्रवायवाग्रः । अग्रेक एवाऽऽग्नेयः । पडहस्य पूर्वज्यहवदत्र ग्राह्या इत्येकः । पशुकाल एत उलाण सवर्नीया पञ्चर्मापा (श्चार्मापा) पर्यग्नि-करणम् । मीमांसकमते तदृपाद्या इति । इन्द्राय मरुद्भ्यश्चत्वा जुष्टं इति । त्रीन्मर्वास्तन्त्रेण पशुयागः । द्वादशाहवद्दक्षिणा, पत्नीमयाजान्तमर्हानमततय ॥

श्रोभुते पञ्चदश उक्थ्य शुक्राग्रः । त्रीनालभन्ते । उपशयः । पूर्ववत्पत्नीमयाजा-न्तमर्हानमततयः ।

श्रोभुते सप्तदश उक्थ्य आग्र्यणाग्रः । उष्टणस्त्रीनालभन्ते । पत्नीमयाजान्तमर्हान-मततयः ।

श्रोभुते पञ्चदश उक्थ्य ऐन्द्रवायवाग्रः षोडशी । न त्वतिग्राह्यः । उक्थ्यवदेव क्रतुकर्णमुष्टणस्त्रीनालभन्ते पत्नीमयाजान्तमर्हानमततयः ।

श्रोभुते समदशोऽतिगत्र शुक्राग्रः । अतिग्राह्यत्रयः पशुकाल उष्ट्यामवशिष्टात्पञ्चा-ऽऽलभन्ते । सर्वत्रोपशयान्निताननिर्देशश्च । इन्द्राय मरुद्भ्यो जुष्टमुपाकर्णेभ्यो निगमाः । सर्वत्र तन्त्रेण वपायागः । इन्द्राय मरुद्भ्यो गवा वपाना मेदमामनुवृहीत्येव निगमाः । इन्द्रस्य मरुता जमानमिति । अन्वह सर्वत्र द्वादशशतं ददाति । पालिकस्य पञ्चानामह्ना विकारोऽतिगत्र तिरोब्रह्मन्तं कृत्वा यज्ञपृच्छमिति सर्वं पूर्ववत् । तत उदवमानीयान्तं कृत्वाऽय मौत्रमणी मैत्रावरुणी च ॥ २८ ॥

यद्युक्ष्णो रुद्रोऽभिमन्येताग्रये रुद्रवते पुंगडाश-मष्टारूपालं निरुपयाथान्यमुपाकुर्यात् । यद्यप्सु म्रियेतापोनग्रीयं चरुम् । यद्यवर्मादेर्भर्कृतं चरु-म् । यदि स-र्गार्येत भौममेककपालम् । यदि श्वभ्रं पतेद्वैष्णवं त्रिकपालम् । यदि श्रेणः कृदो वा ब्राह्मस्पत्यं चरुम् । यद्यन्धः काणो वा सौर्यमेकक-पालम् । यदि प्रमहाऽऽनयेयुग्मिन्द्राय प्रमहन्त (न) एकादशकपालम् । यदि सेनाया अभीन्वर्ग विन्दे-च्छार्दूलो वा हन्यादिन्द्राय यजत एकादशकपा-लम् । यदि नश्येद्रायव्यं चरुम् । यद्यन्नेन मृत्पुना माजापन्यं द्वादशकपालम् ॥ २९ ॥

सर्वत्र निरुपयाथान्यमुपाकुर्यादित्यन्वयः । अन्यन्धारुयातम् ॥ २९ ॥

महाव्रते स्पर्धमानस्त्रिवृदग्निष्टोमः । गौरुक्थ्यो

महाव्रतं गौरुक्थ्य आयुर्गतिरात्रः ॥ (स्व० १९) ॥ ३० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिमुत्रे सप्तदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

चतुर्थान्तं महाव्रतम् । अन्तर्महाव्रतेन पञ्चाहेन यक्ष्ये भ्रातृन्यजयार्थं परमग्नार्थं वा । यदा भ्रातृन्यवतस्तदा नैमित्तिकोऽयं विधिरिति च्छन्दोगसूत्रकारमतिः । औपव-
सथ्यान्तं प्रथमपञ्चरात्रवत् । महारात्रे बुद्ध्वा त्रिवृदग्निष्टोमः, ऐन्द्रवायवाग्रः पशुकल्-
सिग्नीका च प्रथमपञ्चरात्रवत् । आग्नेयोऽतिग्राह्यः । दक्षिणा अन्वहं द्वादशशतं,
पत्नीसंयोजान्तम् ।

श्रोभुते पञ्चदश उक्थ्यः, ऐन्द्रवायवाग्रः, ऐन्द्रोऽतिग्राह्यः षोडशिकस्य द्वितीयः ।
पत्नीसंयोजान्तम् ।

श्रोभुते महाव्रतं गवामयनवत् । प्राजापत्यः पशुः कापेयानां प्राप्त एव । सोमानीनादि
सर्वजितिवत् । अतिग्राह्याः सावत्स्रिकवत्सर्वस्वदक्षिणा । केचिद्द्वादशशतमेवाऽऽग्निक-
मिति । पत्नीसंयोजान्तमहीनमंततयः ।

श्रोभुते सप्तदश उक्थ्य ऐन्द्रवायवाग्रं नातिग्राह्यः । उत्तरत्र्यहपक्ष आग्नेय एकः ।
अत्र षोडशी उक्थ्यश्चेत्तद्वत् क्रतुकर्ण पत्नीसंयोजान्तम् ।

श्रोभुत एकविंशोऽतिरात्रः षोडशिमानुत्तरत्र्यहपक्ष ऐन्द्र एक एवातिग्राह्यः । इतरथा
तिरोअङ्गान्ते यज्ञपुच्छप्रभृति अनुबन्ध्यावपाया पत्नीवतं कर्मोद्वमानीयान्तम् ।
सौत्रामणी मैत्रावरुणी च ।

अत्र पुरुषमेवः पञ्चम इत्यापस्तम्बः । न्यास्यान्त्तं पूर्वमेव । अहं कल्मसौ विशेषः ।
अग्निष्टोमो वोपोत्तममयुतं प्रथमेऽहनीत्यादि दक्षिणतो विकल्प आस्नातस्ताण्डके पाठाश्च
॥ ३० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिमुत्रन्यास्यायां महादेवशास्त्रिमंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥

=====

*अथ द्वादशाहप्रस्तावे सर्वतोमुखं प्रतिजानीते—

सर्वतोमुखेन यः कामयेत सर्वमिदं भवेयमिति ।

मध्ये गार्हपत्यः । प्रतिदिशं सौमिका विहाराः ।

त्रिवृत्प्राच्यां दिशि । पञ्चदशो दक्षिणतः । सप्त-

दशः पश्चात् । एकविंश उत्तरतः ॥

अहमेव सर्वस्येश्वरो भूयाममिति यः कामयेत स सर्वतोमुक्तेन यजेत । यथाऽऽह भगवान्बौधायनोऽपि पैङ्ग्यशास्त्राद्वाङ्मणवाक्यान्युदाहृतवान् 'देवामुगं ह यत्र महामंभ्रामं सयेतिरे तद्ध शिबिर्गौशीनगे देवाना वर्गादमुगात्रिगाय । तस्यो हेन्द्रो जितवर ददौ । स होवाच शिबिर्नैष्ठ्य भय न गच्छेदिति । त वर्षिष्ठीयप्रस्य सर्वतोमुक्तेन याजयांचकार । ततो ह वा एतच्छिबिं नैष्ठ्य भय न यच्छति । य कामयेता- नपजयं जयेदिति तं वर्षिष्ठीयप्रस्य सर्वतोमुक्तेन याजयेत् । अनपजयमेव जयति ' (बौ० श्रौ० १८ । ४०) इत्यादि । मोक्षार्थमेतत्कर्मणि भाष्यकृत । म-ये गार्हपत्य इति वचनात्तदेताश्चतस्रः शाला अनुदिशं मापयन्ति । प्रचरन्ति प्राञ्चः प्रचरन्ति दक्षिणा प्रचरन्ति प्रत्यञ्च उदञ्चः प्रचरन्ति । तस्मान्म-ये गार्हपत्यो भवति । प्रति- दिशं सौमिका विहाराः स दक्षिणा शायमु गीयाथा । दक्षिणं दक्षिणं दक्षिणासि कृत्यनम् । सर्वत्र देशभेदादृत्विभेदः । स्तोत्रभेदाच्छस्त्रभेदः । त्रिवृतादि प्रतिदिश दिग्भेदाच्च । षडा हि (सि)कान्येतान्यहानि द्वादशाहे दशरात्रकाणि । तस्माद्द्वादशाहवर्मा अही- नधर्माश्च प्रवर्तन्ते । तत्कर्म द्वादशाहवर्हीसाकालः शिशिरं दीक्षन्त इत्यादिव्याख्यातः ।

अत्र बौधायनीये द्वैधसूत्रे विशेषः—चिन्तति सर्वतोमुक्तेऽग्निमिति बौधायनः । न चिन्ततेति शालीकिः । अत्रो ह स्माऽऽह मौद्गल्यः पूर्वस्मिन्नेवाग्निचय इतरं पु मावित्रा- म्युरिति । इत्येतदपि न कुर्यादित्याह्निगविः' (बौ० श्रौ० २३ । १०) इति ।

अत्रेयं पद्धतिः—उत्तकाले प्रातरग्निहोत्रं कृत्वा सर्वतोमुक्तेन काठकाग्नियुक्तेन * द्वादशशतदक्षिणेन यज्ये । अहमेव सर्वस्येश्वरो भूयाममिति सकल्पः । विष्णुदामि । ततः सोमप्रवाकवरणम् । एक एव सोमप्रवाकः । स प्राह महादेवयज्वनः सोमो भवि- ष्यति तत्र भवताऽऽवर्त्य कर्तव्यम् । अथ प्रश्नः—क ऋत्विज इत्यादिनाऽहीनं सर्वतोमुखस्त्रिवृत् । पितृपस्यानान्तम् । एवं ब्रह्मणभृत् (स्त्रि)वृत्ति ब्रह्मत्व कर्तव्यमिति । एवं होत्रं कर्तव्यमिति । क इत्युक्तेः सर्वतोमुगम् (स्त्रि)वृत्क ऋत्विज इत्युक्ते नागयगशर्मादयः । का दक्षिणा इत्युक्ते द्वादशशतं गीया इति । तृ (त्रि)वृत्ति होत्रं गायत्र कर्तव्यमिति स्वे (ड्ये)न विधिना प्रवृत्तिः । चतुर्णां वरणमाश्रित्य प्रयोगः—पुनश्च यज्ञशर्मण इत्यादि पञ्च- दश इति च विशेषः । उद्गातृवरणान्तं पुनश्च यज्ञशर्मण इत्यादि पुनश्च यज्ञशर्मण इत्यादि । सप्तदश आध्वर्यवमित्यादि पुनश्च यज्ञशर्मण इत्यादि एकाविंश इति विशेषः । एवं प्रतिदिशि सोमप्रवाकवरणं कृत्वा समन्त्रकं वरणं कृत्वा मनुष्यकः । इतरेषामेवम् ।

* अथ केचित्त्रेधातवीत्यामिच्छन्ति, महत्त्वदक्षिणावि गानतः ।

सर्वेषामृत्विजा वर्णमिति भाष्यकृत् । तस्मिन्पक्षे प्रागादिक्रमेण मधुपर्कस्तन्त्रेण देवतो-
पस्थान तन्त्रेण ततो नान्दीश्राद्धम् । सावित्रमग्निं चेष्ये स्वर्गं लोकमवाप्नवानीति
संकल्पः । शर्कराप्रसादनं विहारकल्पमिति । शस्यामात्रेण (अमणं) गार्हपत्यं परि-
लिख्य द्वादश (प्र)क्रमेण चतुर्विंशतिप्रक्रमेण वा दार्शिकी वेदि । प्रतिदिशं सौमि-
कविहाराः सह सर्वाणां शर्करायाभिः सर्वासु दिक्षु पुरुषस्य
दक्षिणहस्तभागे दक्षिणाग्निं मार्जालीयं च मध्यहस्तभागे प्रवर्ग्यादशाग्नीध्रगामित्रोत्करचा-
त्वात् । गृहे दीक्षापस्तमाश्रित्य प्रयोगः—पक्षे एव दार्शिकवेदिचतुष्टयं कृत्वा
समारग्यजुर्गादिमनीहारप्रस्थापनान्तं कृत्वाऽप्रवृत्ते दीक्षापरिमाणे द्वादशेऽहनि पृथक् पृथग-
रण्योः समारोप्य य इहा यवस्येदिति विविना गमनं यदि बहिर्दीक्षणीया तदा शर्कराणा-
मुपकल्पने कृते—अरण्योः समारोपणं देवयजना-यवमानमग्निं मयित्वापावरोह्य गार्हपत्ये
निदधाति ।

प्रतिविहार षोडशविंशो भवन्ति । प्रतिविहार पात्रभेदं ऐष्टिकानां पाशुकानां सौमि-
कानां च । प्रतिविहरणादि सर्वं सौमिकं क्रियते आदवमानीयायाः प्रतिविहारं द्रव्यनि-
र्देशः । केचित्तन्त्रेणेति । प्रतिविहारं समारग्यजुःपि स्वं स्वं स्थाने सोमपरिवे(पे)षणम् ।
समहोता पूर्वस्मिन् विहारे प्रतिविहारं वा स्वं दत्ते सर्वत्राऽऽवर्तते सर्वविहारेषु संभवता
युगपदनुष्ठानं दीक्षणीयायामग्न्यावानया-मन्त्रेण्यभिधानं नन्त इत्यापस्तम्बमिति ।
केचिदहं कुर्वन्ति । अग्निं गृह्णामि मृगान्ये मयो भुवो य उद्यन्तमग्रेहन्ति सूर्यमहन् ।
आदित्यमित्यादि स्वेष्ट्यायतनं मनीषया । इमा और्जमित्यादि । अग्नयो हव्यवाह इह
तानावहन्, ऊहपसे अनुहपसे च । दीक्षणीयः हविरिदमेषा मयीति । अन्तराऽग्नी सर्व-
विहारेषु भेदेन इह प्रजा० सकृदेवानृहेन । इमे पितृणां मन्त्रो वाङ्मन्यो पितृभ्य आ ।
तान्पूर्वं इत्यादिवदन्तः वा । इदमहमग्निस्तन्त्रेण अनुहन् पयस्वतीं चाग्ने व्रतपते० पूर्व-
स्मिन्विहारं । सर्वानग्नीनिमित्राय सकृदनुहन् प्रणीताप्रणयनमविकारण । ओ निर्वपत ।
अग्निः संतामिदमनुहन् । अत्रानुहो वा चतुःशिखण्डा० भुमयो भूत्वा महिमानं पुषोषु
ततो देवस्यो वर्धन्ते पयाःमि । यज्ञिया यज्ञान्० ईडेऽन्य० इत्यनुहः । और्णाद्यदूनि
प्रथमानि स्योत देवभ्यो जुष्टानि मदन्(मदन्भ्यः)वर्हीषि । आज्यमग्निं भेदेन तत्र
तत्र गत्वाऽवेक्षणमाज्यं मन्त्रेण शक्यत्वात् । अद्विगज्यमाज्येणः० शार्करिमान्य-
ज्ञान्० शुक्राणि व शुक्राम् ज्योर्नापि वो ज्योतिःषु आ द्विषु ये चूर्णपञ्चाना वो वाताना
उत्तरेऽवर्त्यशब्दस्य व.शब्दः हविःशब्दस्यानुहो वा सर्वं नृदेवानां को देवता(ना)मभ्यः
अग्निं श्रेम बर्हिष्यन्तः पृथिव्या चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशां युव(वयु)नानि वस्ते० कामे
धुःव यजमानाय कामान् । शिताश्च मे शग्माश्चैधि स्योनाश्च मे सुपदाश्च मे स्तोर्जः

पामहं देव यज्ययाभिः० वाजस्य मा प्रमवेनोद्भ्रामैरुद्ग्रभाषु० निग्रामैरध्वगान्० सम-
 छन्ता बर्हा०पि हविर्भिद्युतै० दिव्यमित्यादि उज्जितयो(र)विकारेण— एमा अम्मन्०
 मा मे सत्याऽमीत्यविकारेण रोहितेन वोऽग्नि० गमयन्तु हरिभ्यां वः इन्द्रमगमयसु
 एतशे नव दिव मीत्या अवतता० आद्धयुन्थिताः । तैः सहस्रकाण्डैरोषधयो मो०
 वि ते मुष्मार्मात्यविकारेणार्गेर्विमाकृत्वात् । वि युष्माकं मुष्मामि० इति वा धर्तादस्मासु०
 विष्णूना शयूनामह देवयज्ययाभिर्गजिन० यज्ञा नमो वो यज्ञा नमो नमश्च वो यज्ञाः
 मतिष्ठः० (भवत्र) उप वो नमः० इष्टा यज्ञा औहेन वा । भेदेन वा इष्टा यज्ञा
 द्रविणोदम आशीर्वन्तस्तेषा मेऽष्टाना० सोमानामहं देवयज्ययाभिः । इडाऽस्मानित्य-
 विकारेण । तेषामुपस्थानपक्षे भेदेनाऽनुमन्त्रण (पक्षे) यदि तन्त्रेण शक्यते (पठितुं)
 तदाऽप्येवम् । यदि न शक्यते भेदेन द्वयोः संभवेत्तदा द्विवचनेनोहः । इडा-
 अस्माननुवन्ता घृतैर्यामा पदेषु वैधानर्यं शाक्यो यज्ञानस्थिता वैश्वदेव्यः । द्विवचनेन
 इडे (अ)ऽऽस्मान्ययोः पदयोर्वैधानर्यो शाक्यो वावृधानापयज्ञमास्थितौ वैश्वदेव्यौ ।
 एवं याजमानविधिः ॥

एवं दीक्षणीयादि सर्वत्र । एवं मस्थिता ध्रौवाज्यधारणं प्रकृतिवत् । उत्तरेण बहिः
 प्राग्वशमित्यादि । त्वमग्ने० अयाभि च० इत्यन्तं पूर्वस्मिन्विहारे । आ वो देवाम
 इत्यादि पूर्णाहृत्यन्तं प्रतिविहारमावर्तते । यज्ञस्योद्यमनार्यत्वात् । दीक्षा आहुतयो
 यजमानभस्कारार्थत्वात्कृष्णाजिनादिमनीहारप्रस्थापनान्तं पूर्वस्मिन्विहारे मनीहारप्रस्था-
 पनान्तपूर्वं समन्वारम्भहोमः । अपेतमित्यादि द्वादशाहप्रकृतित्वात् । व्रतध्रुवणादि पूर्वस्मि-
 न्निहारे ।

श्रोभते सोमपरिवेषणादि सर्वत्र प्रायणीयाकर्म । तत्र पूर्ववद्याजमानकृत्यम् । स्थाली-
 निधाने कृते भोमकयः सर्वत्र शुण्ठ्या क्रयः । एकमिष इत्यादि सखायः सप्त पदा०
 इत्यन्तं प्रतिविहारमावर्तते । तो ते गाय इति मा ह० सं देवी चाऽऽवर्तते । त्विषी-
 मन्तस्त्वेत्यावर्तते । तत्र तत्र पदनिधाने भेदेन पूर्वस्योत्तरतः दक्षिणस्य दुरस्तात् पश्चि-
 मस्य दक्षिणत उत्तरस्य पश्चादेवं गार्हपत्याहवनीययोः शीते भस्मनि—अपि पन्था०
 आवर्तते । गायत्र इति च सर्वत्र दिशक्रमा एवं मुष्णीषं विमृज्य मैत्रावरुणाय प्रयच्छति,
 इतरेभ्यः प्रयच्छति । मित्रो न एही० इन्द्रस्योरु० उदायुषा० उवेन्तरिक्षं० एकैकस्य
 कृत्वेतरेषामावर्तते । प्रचयवस्वे० इत्यादि प्रतिविहारमावर्तते । आतिथ्यायां पूर्ववद्या-
 जमानकर्मकृत्वात्पन्थायाः प्रतिविहारमन्वारम्भः । आतिथ्यायाः पूर्वस्यां शालायां
 व्रतदानं, तानुनपत्रग्रहणाभिमर्शनावघ्राणं प्रतिविहारमावर्तते । व्रतेऽपि नयनपक्षे सर्वं
 मःमृज्य पिबति, आप्यायननिह्व (योः) प्रतिविहारमावर्तते । कृतेऽप्यवयवान्तरादि-

ष्टोपायनं मदन्तीभिर्मार्जनं च पूर्वस्यामेव । प्रवर्ग्यमंभरणं पूर्वस्योत्तरस्य च द्वितीयतृतीययोस्त्वयत्वाच्च प्रवर्ग्यः । प्रवर्ग्यपात्राणामपि भेदः । नमो वाचे तन्त्रेण । तन्त्रसंभव इतरथा भेदेन मेथानिधानकाले पूर्वस्या निवायोत्तरस्य अनाधृत्या० इत्यावर्तते । अपश्यं गोपा० नेत्यूहः । तन्त्रेण । केचिद्वैक्षणस्याशक्त्यत्वाद्भेदेति भाष्यकृत् । तस्मिन्पक्षे—अपश्यं गोपावनिपद्यमानाविति । अस्मिन्मर्वतोमुखे तन्त्रेण भेदेन पर्यायेणेति यदुक्तं तथाजमानस्य । धर्मशेषभक्षणकाले संमृज्य पूर्वस्मिन्नेव भक्षणं—हुतं हविः० यदि हुतानि हवींषि पितरो न स्यो मा मा हिंस्रिष्ट । केचिद्देहेन—हवींषि पितरो न स्यो मा मा हिंस्रिष्टं० । अस्याम वो देवौ धर्मौ मधुमतः० इत्याविकारण कर्तृवादत्वात् । अशीमहि त्वा मा मा हिंस्मी । आपो हि छा० मार्जनं पूर्वस्मिन्निहारे मदन्तीभिर्मार्जनं च उत्तरशान्तिस्तन्त्रेण, तन्त्रसंभव उत्तरत भेदेनपमदि याजमानं क्लृप्तः पूर्ववज्जपो पौर्वाहिकस्य प्रचर्ये वेदिकगणाद्यभिमन्त्रणं चतु शिखण्डा० उत्तरवेदिदेशस्य मध्ये शङ्कुमित्यादि शर्कगभिगिति बाह्यलेखापृणान्तमापराह्निक्यौ प्रचर्योपमदौ ।

श्वोभूते पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य प्रजापतिस्त्वेत्यादिकाठकविधयः । मंचितोक्त्येन होताऽनुशंसति इत्यन्तं कृत्वाऽऽपराह्निक्यौ प्रचर्योपमदौ उपसीद सर्वत्र द्वादशाहवत् । संभारयन्त्युपि व्याचष्टे ।

यूपच्छेदनकाले—अग्निषु प्रथमं चतुरो यूपान्मन्त्रेण छिनति, प्रतिविहारभैकं प्रतिविहारमुपशयपात्नीवत्योर्भेदः । ततो द्वादशाह औपवमनस्यऽहनि पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य तदानीमेवाऽऽपराह्निकीभ्यामित्यादिप्रवर्ग्योद्गमनकाले—उच्छिष्टवर्ग इत्यादि—अजामग्नीष इत्यादि इमम् पु० इत्यन्तं पूर्वस्य कृत्वोत्तरस्य कृत्वा नात्रोच्छिष्टवर्गं, मार्जनं यजमानपत्न्योः । उदु त्यं० चित्रं० इत्यादि ।

केचित्प्रतिविहारं प्रवर्ग्योद्गमनं च कुर्वन्ति । आग्निषु प्रथमं कृत्वा काले इतरः सर्वत्र विधिः । केचिदुत्तरस्य काठकपक्षे मावित्रो नेप्यते पक्षे षोडशीति प्रतिषेधादिति ।

अथैकानिःशानिमाहृतीर्जनेऽन्यन्तम् । तत आग्निष्टौभिकमाग्निवत्युत्तरमित्यादि (प्रतिपक्षाञ्जनमावर्तते) । यस्योरुष्विति च यजमानस्य । केचित्पूर्वस्मिन्नेवेति, संस्कारत्वात् । उपरवं प्रतिविहारमावर्तते । अथाग्निषोर्मायपशौ याजमानान्यावर्तन्ते । त्रिवृत्पलाशे० औहेन वा । ऊहपक्षे इतरथा भेदेन इतराण्येष्टिकानि पूर्ववत् । प्रेतु ब्रह्मणस्पत्नी० इत्यादि वैश्वानरं ज्योतिः० इत्यन्तं पूर्वस्य कृत्वा, एवमितरेषामावृत्तिः । अवान्तरदी-

क्षाविमर्ग उत्तर (स्मिन्) विहारे मुष्टिविमर्गश्च । आपो देवी० इत्याद्यैष्टिकं यूपमं मानकाले अग्निष्ठं पूर्वस्य तस्योत्तरदक्षिणस्योत्तर पश्चिमस्य तस्योत्तरं दक्षिणस्योत्तर पश्चिमस्य तस्योत्तरस्येति प्राप्तानुवादः । देवाभेन सर्वत्रोपशयनीयादि परिश्रयणान्ते पूर्वस्य कृत्वा क्रमेण तरेषाम् । केचिद्यूपमं मार्जनकाले एकादश यूपान्विमर्ज्य च त्रिगत्रवत्प्रतिविहारमिवन्ति, (कैत्विश्व-
रणकाले पूर्वस्मिन्नेव याजमानवर्णम् ।) जुष्टो वाचो भूयामं० ऋचा स्तोम०० प्रति विहारमावर्तते याजमानम् । रेवतीर्यजपति० इत्यादि परादावर्तते । यजमान इत्येकस्य कृत्वा क्रमेण तरेषाम् । यामा मूल० इत्यावर्तते । मित्ररूपे तरेणि भेदेन यजमानः—
नमस्त अनान० सकृदन्तर्वा प्रेहि० । इत्यादि पत्नीकार्यमेकस्य कृत्वा, इतरेषां यजमा-
नस्य वपाश्रपण्यन्वारम्भ आवर्तते । आपो देवी शुद्धायुव० आपो हि छा० इत्यादि-
भिर्मार्जितं च यजमानपत्न्योः पूर्वस्यैव मुत्रक्षप्य पितापुत्रीयादीनि क्रमेण मुत्रक्षप्याद्धानं
यजमानपत्न्योर्गन्वारम्भस्य विद्यमानत्वात् । पूर्ववत्मुत्रक्षप्यन्वारम्भादि । पशुपुराडाशा-
ङ्गयोगैष्टिकत्वे याजमानं (पूर्ववत्) । नमनीवरीपरिहरणकाले क्रमेण वेद्यामामादनं
यजमानपत्न्योः । रात्री रोहे विशेष-त्रयस्त्रि-शाः स्य तन्तूनां पवित्रं महाऽऽगच्छत् ।
शिवा इमा रज्जवोऽभिधान्यग्नियोष सेवताम् । अयश्मा वः प्रजाभिः सः सृजामि०
द्यौश्चमान्यजान० कलशाश्चतुर्विजान० दोहयाजमानानि तन्त्रमभव उतगथा भेदेन ।
सर्वत्र परिस्तरणान्तम् ।

महागत्रे बृद्धेवेत्यादित्रिवृदसिष्टोम — आशेयमेकं वा । अनिग्राह्यपात्रं प्रयुनक्ति ।
पञ्चदशेन्द्रमेकम् । समदशमैर्यमेकम् । त्रीणि पात्राणिपक्षे । उश्चयपक्षे न त्वनिग्राह्याः ।
सवनीयपशूना पात्रमादनकाले पञ्चदशादिषु मैत्रावरुणदण्डभेदोऽग्नीषोमीये च अग्नी-
षोमीयकालेऽन्यतद्विदत्त्वा प्रयोगः । पक्षजनीग्रहणं पूर्वस्मिन्नेव । नमनीवरीनुप्रवेशनं
क्रमेणैव । निग्राह्यास्य० वाचनं क्रमेण । पवित्रं स यजमान० इत्यादिविगमनि
धोरत्यन्तं क्रमेण । त्रिवृद्वेन्द्रवायवाग्र । पञ्चदश शुक्राग्र । समदश आग्रयणाय । एकविंश
ऐन्द्रवायवाग्र । ऐन्द्रवेशनग्रहाग्रता पञ्चहोत्राभिमर्शनमावर्तते प्र(ष्टे)दोमाभिष्य(प्प)वमा-
नस्य स्तुतस्येत्यन्तमेकस्य कृत्वेतरेषां विगो त्वा न० इत्याद्यावर्तन्ते अत्र पशुकाले
(त्रिवृत) मार्गस्वतमिषी । तस्यानिगत्रवत्कल्प । उपशयनिर्देशः । एवं पशोर्विपा-
मार्जनान्तम् ।

केचिदैकादशितान्मवांन्वा णपर्यन्तश्चनर चरुद्विभज्योपाकुर्वन्ति । एष विधिः
पूर्वस्य । द्वावितरेषाम् । त्रयस्त्रयः । केचित्कोपयानवोपाकुर्वन्ति । अथवा ऋतुपशूना

यथा मध्यमाश्रयापनमतात् । अथवा वैधायनमतादश्रेयं वा । सर्वत्र प्रतिविहार
द्वादशाहे तथाक्तत्वाद्वैधायनमतेन । मार्जनान्ते प्रातःसवनाय सप्रमपन्तीत्यादि
आगन्ता० वितार० इत्यन्तमेकस्य कृत्वा इतरेषाम्—उपमा यावापृथिवी० दृढे
स्थः० इत्यादि । मूर्धं वायुमग्निं यम मरुस्वती च मृदुदितरत्नसर्वेषु कुर्वन्ति । आमन्त्रा
भिमर्शनं क्रमेण द्विदेवत्यकाले सकृदेवाऽऽदित्यापस्यान्तम् । केचित्सर्वत्र शुक्रान्वाग्म
आवर्तते, इन्द्रेण मन्युना० इत्यादि । इन्द्रान्वाग्म आवर्तते । इन्द्राभरणं पूर्ववत् ।
तत्र गच्छति मध्य आर्मानाय भक्षणाहमिति । महं शालायामेवेति वैधायनवचनात् । एवं
भक्षणं सर्वत्र यजमानचममाच्यत्वं पूर्वस्मिन्निहारे स्मिताय यजमानाय भक्षणाऽऽहमिति ।
सर्वानेकस्मिन्पात्रे आनीय तन्त्रेण भक्षणम् । तन्त्रमभवे, इतरथा भेदेन । तन्त्रेणाप्य
ब्रह्म एव भक्षयति यजमानः । पक्षेजनीं सादयति । पूर्वस्मिन्नेव स्तोत्रोपाकरणप्रभृति-
स्तुतस्य० इत्यन्तं प्रतिविहारमावर्तते । उपगानार्थमिति तत्राऽऽर्चनस्य विहितत्वात् ।
तस्मादिदं हि कुर्वित्यादि नाऽऽवृत्तिः । स्तुतस्य स्तुतमभि० इत्यावृत्तिः शस्त्रमिति
च । आउपमरुत्वतीयैव प्रदेवान् तन्त्रेणाहेन शस्त्राणां शस्त्राणि अस्यांसे मध्यं शस्त्राणि
दुहा मा मा शस्त्राणां शस्त्राणि मभ्याग्निन्द्रयावन्त० इति विहारेण मा मे मन्याशी०
इति च यज्ञा बभूवुस्ते जज्ञिरे ते वावृषिरे ते देवानामविपनयो बभूवुः । ते अस्मा-
अधिपतीः कुर्वन्तु० इत्यादि । केचिदविकारणेभ्यमितरेषु शस्त्रेषु । एकवचनेन बहुवचनेन
वा तन्त्रसंभव इतरथा भेदेन—स्तुतस्य स्तुतमभि० उहारीसे पूर्ववद्द्रष्टव्यम् । एवं
सर्वत्र स्तोत्रेषु शस्त्रेषु च ।

माध्यदिनस्याभिपवादि विष्णो त्वं न० इत्यन्तं पूर्ववत् । दधिवर्धमभक्षणं तन्त्रेण
तन्त्रसंभव इतरथा भेदेन । तन्त्रासेऽप्यन्तः, भक्ष्याभिवायकत्वात्मन्ब्रह्म सवनीया-
सादनात्पूर्वं प्रचरण्या (च) विगृहीतमित्यादि । यजमानस्य नीतानुमन्त्रणान्तं पूर्वस्य
हुत्वा पश्चादितरेषाम् । सर्वत्र द्वादशशतं क्रान्तिभ्यः अत्र पूजनं च पृथक्पृथक् । न
पृथगिति भाष्यकृतम् । विषाणविमर्शनं प्रदानमुक्तेरुच्यते वा । मरुत्वतीयाभ्यामि-
त्यादि । अतिग्राह्यकाले गृहीतानामेव होमः शेषं पूर्ववत् ।

अथ तृतीयसवनयजमानानि । आदित्याग्म आवर्तते । सर्वत्रातिग्राह्यवचनं क्रमे-
णाशरावनयनं क्रमेण मन्यनप्रभृतिहोत्रचममान्वाग्म क्रमेण, पञ्चहोत्रप्रहावकाशश्रुत-
स्त्वमित्यन्तं प्रतिविहारं, • • • • • । विष्णो त्वं न० इत्युपस्थानान्तं प्रातःसव-
नवत् श्रुतं हवीः ३ शमित० इति । आ नाराशममाऽनात्पूर्ववत् । तत्र शुक्रान्वा-
ग्मः । पिण्डप्रदानमावर्तते । पट्टेता प्रजापते न त्वदेवानि० च तन्त्रेण भेदेन वा ।

वाममद्य० इत्यादि । पक्षेजनीनयन, पूर्वस्मिन्विहारं त्रिवृदग्निष्टोममस्थान्वं, पञ्चदश उक्थ्यः संस्थात्वं, एकविंशः षोडशी संस्थात्वं, उक्थ्या वा द्वादशाहं—येऽन्तरेष्टा-
वुक्थ्या इति । (यथा संमृताः सूर्यामीति) तन्त्रेणाऽऽयुरिन्द्रियमावर्तते । केचित्त-
न्त्रेण । केचित्—यज्ञा आगच्छन्तिवति षोडशीयहोमान्त, अग्नीदोषयजानित्यादि
यज्ञपुच्छं सर्वत्र ।

तत्र याजमानानि—बहिषामह देवयज्याभिग्न्यादि हारिग्योजनभक्षणमावर्तते ।
तन्त्रेण वा अप्सु धौतस्य पूर्वस्मिन्विहारं । केचिदावर्तते । दधिद्रव्यभक्षणम् । भेदेन
शुलोद्गमनादि, समिदाधानमावर्तते । उत्कर्षपक्षेऽनुत्कर्षपक्षे च विष्णवतिक्रमणादि ।
समहं प्रजया० इत्यन्तं पूर्वस्मिन्नेव समिद्धो अग्ने० वसुमान्० यो नः सपत्न० इत्या-
वर्तते । अग्ने गृहपत० इति सकृत् । अग्ने वह्नि० इत्यावर्तते । ज्योतिषं तन्तव०
इत्यादि गोमज्जपान्त पूर्वस्मिन्नेव यूपोपस्थान भेदेन ।

अग्नि- देवेनेत्यादि जागतविष्णुक्रम पूर्वस्मिन्नेव । केचित्प्रतिविहारमिच्छन्ति ।
इन्द्रेण मयुजो वयः० इत्यावर्तते ।

अवभृथादिमर्वत्राप्सुप्रचारः तन्त्रेणैकस्मिन् । अपाम सोममित्यादि तन्त्रेणाऽऽसमि-
दाधानान्तमुपस्थान च । भेदोदयनीयादि सर्वत्रानुबन्ध्यावपाहोमे कृते प्रतिविहारं
पार्त्नावतकर्म । अनुबन्ध्या समाप्य पयस्या वा सदसो हविर्धानस्य, इत्यादि यत्कु-
र्वन्ति तद्धमानुमन्त्रेण न्तमावर्तते । अय नो नमसा० स त्व नः० इत्युत्तरविहार-
ार्थमेव ।

केचित् अयं त० इत्येकं प्रतिविहारं ये देवा० वेदमुपस्थ आधायेत्यादिब्राह्मणत-
र्पणान्तमुत्तरस्मिन् । केचित्—पूर्वस्मिन्नेवेति । गोमज्जपादिवृष्ट्यन्तं सर्वत्र (स्व)
सिद्धान्तः ।

अयं प्राजहितं समारोप्य, इदमून० इत्ययवमाय मध्ये गार्हपत्य इत्यादिदार्शिक-
धदिक्षुष्टयं विहृत्यान्वाधानादि—उद्वमानिया । तत्स्थाने पूर्णाहुतिर्वा । केचिदेकमेव
विहारं कुर्वन्ति । तस्मिन्पक्षे उद्वमानिया पूर्णाहुतिः प्रतिदिश मौमिकविहाग इति
वचनात् । समाप्तः सर्वतोमुगवः ।

ततः पशुगुगामिपर्वणि वा सौत्रामर्णा मैत्रावरुणा वा । दिङ्मात्रमस्माभिरुक्तमन्य-
थोक्तं प्रमादाद्वा तत्र प्रयोगविशारदं । शान्तमनस्कैस्तत्परीक्ष्य समावेयम् । वैकृतेषु
कर्मेषु यावन्मभवेत्तावद्याजमानं तयाऽन्यानि कर्माणि भवन्ति (म० श्रौ० २२।७।२१)
इति भगद्वाजवचनादेव सिद्धं भवति ॥

अथ सप्तदशप्रश्नेऽयम् पटलः ।

अथ षड्रात्रमाह—

साध्यानां षडहेन सुवर्गकामः ॥ १ ॥

साध्यशब्दो देवगणविशेषवाची । अत्र सर्वत्र दर्शनं शास्त्रीयनिश्चयः । यद्यप्ययं द्वात्रिंशद्दिनाद्यजतिचोदनाविवेक्यस्तथाऽप्यत्र केषांचित्मागम्वतमत्रयमाणा सद्भावमभित्य विद्वाम आसन् (तै० म० ७-२-१) इत्यादिचोदनया विहितः । ते च धर्माः ॥ श्वत्थी हविर्धानम् (स० श्रौ० १७-८-४) इत्यादिना वदयन्ते ॥ १ ॥

एतमेव सप्तत्वोपचारमभिप्रेत्य प्रशमति—

पृष्ठयः षडहः ॥ २ ॥

भवतीति शेषः । सप्तरूपे द्वादशाहे यः पृष्ठयः पटहस्तास्मिन् षट्सु दिनेषु ग्यानि स्तोत्राणि रथंतरवृहद्वैरूपवैराजशाकगर्वनाख्ये ... एतान्यत्रापि षट्सु दिनेषु क्रमेण भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

एतेषु षट्सु पृष्ठस्तोत्रेषु प्रथमद्वितीययोगद्वोरनुष्ठेये रथंतरवृहत्पृष्ठे ये स्तोत्रे ते विशेषाऽऽह—

वृहद्रथंतराभ्यां यन्ति ॥ ३ ॥

शैब्दशास्त्रप्रोक्त एवात्र वृहच्छब्दस्य पूर्वनिषातः । अनुष्ठानं तु रथंतरम्यैव प्रथमम् । न्ति स्तोत्रमनुतिष्ठेयुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

आश्वत्थी हविर्धानं चाऽऽग्नीध्रं च भवतः ॥ ४ ॥

ये यजमानाः सदोहविर्धानाभ्या मण्डपाभ्या युक्ता पटत्रे प्रवर्तन्ते तेषां हविर्वा-
माग्नीध्रं चेति षट्पृष्ठयस्य ... भवतोऽश्वत्थकाष्ठनिर्मिते उभे कार्ये । तत्राश्वत्थाष्टं
वर्गमावनमिति भावः ॥ ४ ॥

धर्मान्तरमाह—

चक्रीवर्ती भवतः ॥ ५ ॥

यथा रथस्य शकटस्य वा चक्रं तथा चक्रं रथयोगशीघ्रहविर्धानमण्डपयोगेन चक्री-
ती । अथमर्थः—चक्रयोगस्तं प्रसिध्यः शकटाकारं कृत्वा तस्योपरि फलकान्यास्तीर्य
षामुपरि भूमाविव मण्डपं निर्मातव्यमिति ॥ ५ ॥

धर्मान्तरमाह—

उल्लुखलबुध्नो यूपो भवति ॥ ६ ॥

यथा काष्ठमयस्योल्लुखलस्य मूलमतिमूलं भवति तथा यूपमूलं कर्तव्यम् ॥ ६ ॥

धर्मान्तरमाह—

प्राश्चो यान्ति ॥ ७ ॥

चक्रयुक्ताग्नीध्रादिभिः सह प्राङ्मुखा गच्छेयुः । स्वर्गलोकस्य प्राग्वर्तित्वेन प्रतिमानात् (७।२।१) । एतच्चोक्तमापस्तम्बेन—तस्मिन्मस्थितेऽवयुः शम्या प्राचः प्राग्वति स यत्र निपतति तदार्हपत्यं तस्मिन्पङ्क्तिशतं प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रमति तदाहवनीयम् । चर्कावन्ति सदीहविधानान्याग्नीध्रं चाऽऽश्वत्थी हविर्धानमाग्नीध्रं चोलूबलकुक्षौ यूपः । एव नोपरवान्बनन्ति (आप० श्रौ० २२।२२।४) इति । एकस्मिन्नाह्नि समाप्ते सति परेषु प्रातः शम्याक्षेपमात्रं गत्वा तत्राह्वन्तरमनुष्ठाय तस्मिन्नपि समाप्ते ततः परेषुपि तथेत्यर्थः ॥ ७ ॥

समस्वत्या यान्ति । आक्रोशन्तो यान्ति ॥ ८ ॥

या समस्वत्याख्या नदी तथा सह चर्काः प्रतिदिनं गच्छेयुः । उत्साहानि शयेन क्रियमाणं उच्चतमो ध्वनिगक्रोशस्तं कुर्वन्तो गच्छेयुः ॥ ८ ॥

एवमनुष्ठिते कालावधिरूप धर्मान्तरं विवक्षते—

यदा दशशतं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानम् ॥ ९ ॥

एकेन वृषभेण सहिता दश गावो यावति कालेऽपत्यप्रसवेन गवां शतं संपादयन्ति तावन्तं कालं पतनं पुन्येनानुष्ठाय तदनुष्ठानादुत्थानं कर्तव्यमनुष्ठानं संपादयेदित्यर्थः । सोऽयमेकः समाप्तिकालः ॥ ९ ॥

कालावधौ पक्षान्तरमाह—

यदा शतं सहस्रं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानम् ॥ १० ॥

शतं गावो यदा पूर्ववत्सहस्रं संपादयन्ति सोऽयमेक उत्थानकालः । न चातीतपक्षेण साकार्यं शङ्कनीयम् । प्रसववैचित्र्येण न्यूनाधिककालमभवत् ॥ १० ॥

कालावधावैवापर पक्षद्वयमाह—

यदेषां प्रमीयेत । यदा वा जीयेरन् । अथैकमुत्थानम् ॥ ११ ॥

एषां यजमानानां मध्ये कश्चिद्यदा प्रमीयेत सोऽयमेक उत्थानकालः । यदा वा राष्ट्रसोमादिना शत्रुभिरेते यजमाना जिवा अपहतमर्षस्वा भवन्ति सोऽयमेक उत्थानकालः । तस्मात्तत्पर्यन्तं पट्टात्र आपतनीय इत्यर्थः ।

केचिच्चत्वारः पट्टहा निकायिनस्मैतिगीयक आम्नाता । ताण्डिना विस्मारेणाऽऽज्ञाता । आपस्तम्बेनापि त्रिषु मार्गस्वतेषु वैश्वमृजोऽग्निं चिनुत इत्यत्र माप्यकारेण मायाना पट्टहं वैश्वमृजस्य निवृत्तिरित्युक्तम् ।

तस्मात्सारस्वत इति गम्यते । मारम्बने ये धर्मा इहानुक्ता अप्यस्मिन्नुपसंह-
र्तव्याः । तस्य प्रयोग उच्यते—अभिन्कर्माणं बहुयजमाना द्वादशाहवदारम्भकाले मर-
स्वतीजघनोदके समुद्रसंगमे गोष्ठे वा षडहेन यथामहे स्वर्गं लोकमाप्नवाम । विद्यु-
दादि नाग्निचयनं न काठकः ससेदान्तं कृत्वा दश दश भागपै (गाव ऋष) म एकश्चोप-
कल्पन्ते । द्वादश दीप्ता द्वादशोपमदश्च कृत्वा यूपकाल एक एव नैकादशिनाः । उलू-
खलबुध्नो यूपो भवति, इति श्रुतेश्च । आश्वत्थी हविर्धानं चाऽऽग्नीध्रं चेति । अश्वत्थ-
काष्ठेन रथाकृतिवद्धविर्धानकरणं तथैवाऽऽग्नीध्रमण्डपमितिच्छन्दोगवचनाच्च । सदश्च पत्नी-
शाला च येन केनचित्काष्ठेनाऽऽश्वत्थेन वा कृते भवत । सदोहविर्धानादीनामुक्तानां
चक्रवत्त्वं प्राग्भंशकरणकाल एव करोति । अभस्तात्फलका[न्या]ऽर्त्ता[र्णा] [नि]
भवन्ति, तस्योपरि विहारकल्पनं, बहुमृत्तिका प्रसार्य । एवमुत्तरवेद्यामाग्नीध्रीयमार्जाली-
यधिष्ठिन्यादिषु शामिन्नदेशेऽपि मण्डलाकार इति च्छन्दोगवचनात् ।

केचिदेवं वर्णयन्ति—एवं हविर्धानादीन् तृष्टैश्चक्रवत्त्वं न फलकास्तरणं मृत्त्या-
मेव विहारकल्पनम् । तस्य च लिङ्गं पामुन्हरेयुः । तयोत्तरवेदिधिष्ठिन्येभ्यश्चक्रवत्ता निवेद्य
(इय) यथायतनं निर्वपेयुर्गिति । उलूखलबुध्नो यूप इति वचनादेकादशिनानां निवृत्तिः ।
हविर्धानकाल उक्तप्रकारं करोतीति । शामित्रं च तथैवात्रापि नोपगवान्भवन्ति आलेखमात्र-
मेव पारिलिखितमिति च्छन्दोगवचनात् । यूपोच्छ्रयणकाले धत्ते शिल्प इति । पृथिव्यं त्वेति
प्रोक्षणम् । अथा सर्वा मा समाप्तिः, न शुन्धताम् । न यवोऽग्निः नावस्तरणं यूपान्नं
कर्तव्यम् । उद्विगमिन्मृत्तिका । अग्नीषोमीय विधाय वसनीवरीं परिहृत्य पयसा विशमनं
कृत्वा महारात्र इत्यादित्रिवृदग्निर्गममुपगन्ति । पाक्षिर्ष्टिकस्य प्रथमं तथैवातिग्राह्याः ।
पशुकाल आग्नेयमुपाकरोति । नोपशय उद्गमनं दक्षिणा च । पत्नीमंयाजान्तम् ।

अश्वर्युः शम्यां प्राचः प्राप्स्यति शालामुखीयन्यन्ते लालाटिकप्रदेशे सा यत्र निपतति
तद्गार्हपत्यः । अग्निष्टेनमि ब्रीह्यादीन्यज्ञायां नारोप्य प्रकर्षयति । पत्नीशाला च हवि-
र्धानं चाऽऽग्नीध्रं च सदश्च मार्जालीयं च शामित्रं च प्रकर्षयति । रथचक्रमपि प्रकर्षयति ।
यत्र शम्या निपतति स शालामुखीयदेशः तस्मिन् प्राग्भंशं स्थापयति यथा शालामुखीय-
देशे शालामुखीय संभवति । अतः षट्त्रिंशप्रक्रम उत्तरवेदिस्थानं तस्मिन्त्ययोत्तरवे-
दिर्भवति तथा हविर्धानं प्रकर्षयति । उत्तरवेदिधिष्ठिन्यादीनां पामुनाहृत्य यथायतने
निवपेयुः । असन्धादीन् विमृत्तस्य तान्यथास्थानं पर्यायेण तनोति । अग्नीनामशिवत्प्र-
त्यसनयनं सर्वेषां (सर्वान्) केचित्तममारोप्येति । चात्वाल्यामृत्तिकामार्जालीयं चात्वाल-
देश उपरवदेशे च मन्त्रैर्लेखमात्रं करोति ।

अग्नीन्ययायतनं विहृत्य पयसा विशमनं कृत्वा श्वोभूते पञ्चदश उक्थ्य ।

शुक्राग्रः पशुकाले युषम्योत्तरभाग एन्द्रमुपाकरोति । अथ मारस्वतमेकयूपे । कापेयाना-
मुपाकरणे प्राप्तं यथापाठमेवोपाकरोति । पत्नीमंयाजान्तमहीनसंततयः ।

श्रोभुते सप्तदश उक्थ्यः । पाणि(ष्टि)कस्य तृतीयः । तथैवातिग्राह्यः । आग्रयणाग्रः ।
पशुकाल उत्तरत एव सौम्यं पौष्णं च पूर्ववद्दक्षिणा पत्नीमंयाजान्तमहीनसंतत्यन्तं
पूर्ववत् ।

श्रोभुते एकविंश पोडशी । पोडशिवदेव क्रतुकरणम् । ऐन्द्रवायवाग्रस्रयोऽतिग्राह्याः ।
पशुकाल उत्तरतो बार्हस्पत्य पूर्ववत्पत्नीमंयाजान्तम् ।

श्रोभुते त्रिणव उक्थ्यः शुक्राग्र । पशुकाले दक्षिणतः सावित्रं वैश्वदेवं च दक्षि-
णादिकं पूर्ववत् ।

श्रोभुते त्रयस्त्रिंश उक्थ्यः । न त्वतिग्राह्याः । दक्षिणादि ब्रूयुः । अथ वा यजमा-
नामन्यमरणे च प्रस्त्रवणे(तमादाय)गच्छन्ति (एवं पटहमावर्तमाना यज-
माना न गच्छन्ति प्रतिश्रुत) । शम्भ्याप्रामनं तदुपोऽन्यानामित्यादि । ततः मौत्रामणी
मैत्रावरुणी वा ॥ ११ ॥

ऋतूनां पटहेन सुवर्गकामः ॥ १२ ॥

यजेतेति शेष । ऋतूना द्वितीयेन प्रजाकाम (२२-२२-४) इत्यापस्तम्बः ।
अयतूना पटह सर्वं पूर्ववत् । मरस्वतीमंयवजंमुत्तरेषु त्रिषु केचिदिच्छन्ति । द्वादशा-
हवदोषवर्ग्यान्तम् । पशुकाले कापेयाना प्रथमः ॥ १२ ॥

पृष्ठयः पटहेन ॥ १३ ॥

सुवर्गकाम प्रजाकामो वा यजेत । भवल्पाद्योषवसथ्योन्त पूर्ववत् । द्वौ द्वावुत्तरेषु
पञ्चमु न्यन्यामेन युपैकादशिनौ चेतर्था पूर्ववत् ॥ १३ ॥

देवानामुपरिष्टाच्चिकद्रुकेण सर्वमायुरेति वसीयान
भवति ॥ १४ ॥

मारस्वतपते तृतीय उपरिष्टाच्चिकद्रुकेण पटत्रेण यद्ये सर्वकामार्थमायुष्कामार्थं वा ।
पूर्ववदहर्गेगविशेषः ॥ १४ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थ्यः सप्तदश उक्थ्य
आयुर्गौर्ज्योतिरतिगत्रः सत्रमंमिनेनास्त्रार्थं प्रजां
पशूनाजो वीर्यमाप्नोति । अभ्यामङ्गयः पञ्चाहो
विश्वजिदतिगत्रः ॥ १५ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः प्रथमः । पञ्चदश उक्थ्यो द्वितीयः । सप्तदश उक्थ्यस्तृतीयः ।
ज्योतिश्चतुर्थः । अग्नीषोमीय उक्थ्यो वा । तत्रापि पोडशि(शी) । अथ गौर्याऽऽयुरति-

८ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४७७

रात्रः । शिष्टं सर्वं पूर्ववत् । ज्योतिर्गदीनामपि पत्नीमंयाजान्तं, नातिदेशोऽपि अस्या-
सङ्ग्यः पञ्चाहो विश्वजिदतिरात्रः । गतः । शेषः सर्वं पूर्ववत् । ततः सौत्रामणी मैत्रा-
वरुणी वा ॥ १५ ॥

अथ सप्तरात्रोऽभिधीयते—

कौमुद्विन्देन सप्तरात्रेण पशवस्तानेवावरुन्धे ।

पञ्च पृष्ठाहानि । पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवा-

न्विश्वजिन्मर्वपृष्ठोऽतिरात्रः ॥ १६ ॥

कौमुद्विन्देन सप्तरात्रेण यक्ष्ये पशुमान्स्यामिति । सर्वं द्वादशाहवत् । औपवस-
न्यान्तं कृत्वा वसतीवरीः पण्डित्य पयसा विशमनं कृत्वा महारात्रे बुद्ध्वा त्रिवृदग्नि-
ष्टोमः पाक्षि(र्ष्टि)कस्य प्रथमः । ऐन्द्रवायवाग्रः । अग्निष्ट आग्नेयः पशुः । पत्नीमंयाजा-
न्तम् ।

श्रोभूते पञ्चदशः पाक्षि(र्ष्टि)कस्य द्वितीयः । शुक्राग्रः । अग्निष्टस्योत्तरत ऐन्द्रम् ।
अयोपशयः । पत्नीमंयाजान्तम् ।

श्रोभूते सप्तदश उक्थ्यः पाक्षि(र्ष्टि)कस्य तृतीयः । आग्रयणाग्रः । अग्निष्टस्य दक्षिणत
ऐन्द्राग्रः । अयोपशयः । पत्नीमंयाजान्तमर्हानमततयः ।

श्रोभूत एकविंश उक्थ्यः । पाक्षि(र्ष्टि)कस्य चतुर्थः । अत्र षोडशी । ऐन्द्रवायवाग्रः ।
अग्निष्टस्योत्तरतस्तृतीयः सारस्वतं दक्षिणतस्तृतीयः सावित्रमथोपशयः । पत्नीमंयाजान्त-
मर्हानमततयः ।

श्रोभूते त्रिणव उक्थ्यः शुक्राग्रः । पशुकालेऽग्निष्टप्रभृति उत्तरतश्चतुर्थे सौम्यं
दक्षिणतश्चतुर्थे वैश्वदेवमथोपशयः पत्नीमंयाजान्तम् ।

श्रोभूते पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान् महाव्रतस्तोत्रशस्त्रवान् स्तोत्रधर्माश्च पूर्व-
वत् । प्रथमश्चतुरात्रवत् । आग्रयणाग्रः । पशुकालेऽग्निष्टप्रभृत्युत्तरतः पञ्चमे षोष्णं तथैव
दक्षिणतः पञ्चमे मारुतम् । अयोपशयनिर्देशः । पत्नीमंयाजान्तं पाक्षि(र्ष्टि)कस्य
पष्ठाहर्विकारः पत्नीमंयाजान्तं कृत्वा मन्वशनादयोऽर्हानमततयः ।

श्रोभूते विश्वजिन्मर्वपृष्ठोऽतिरात्रः । ऐन्द्रवायवाग्रः । पशुकालेऽग्निष्टप्रभृत्युत्तरतो
बार्हस्पत्यं तथैव दक्षिणतो वारुणमुपशयनिर्देशः, तिरोऽर्हान्तं यज्ञपुच्छादिमवै द्वाद-
शरात्रः । सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा ॥ १७ ॥

सप्तर्षीणामृद्धिकामः ॥ १७ ॥

द्वितीयः सप्तर्षीणां सप्तरात्रः । सप्तर्षीणां सप्तरात्रेण यक्ष्ये स्वर्गार्थमिति संकल्पः ।
सर्वं पूर्ववत् । (अहयर्षीविशेषः ।) ॥ १७ ॥

पृष्ठयः षडहस्त्रयस्त्रिंशं महाव्रतमतिरात्रे ॥ १८ ॥

पृष्ठयः षडहः समूहः । महाव्रतवानतिरात्रः महाव्रतस्तोत्रशस्त्रवान्, अतिरात्र इति । पूर्ववदनीका पशुकृत्पिश्रि ॥ १८ ॥

प्राजापत्यस्तृतीयः प्रजाकामः ॥ १९ ॥

प्राजापत्येन सप्तगत्रेण यक्ष्ये प्रजायमिति संकल्प । सर्वं पूर्ववत् ॥ १९ ॥

पृष्ठयः षडहः प्राजापत्यस्त्रयस्त्रिंशं महाव्रतम-
तिरात्रे ॥ २० ॥

पृष्ठयः षडहः प्राजापत्य महाव्रतमतिरात्रे, प्रजापतिना दृष्टमित्यर्थः । एवमहर्षो-
गोऽग्निममहाव्रते तद्धर्माश्च सर्वेऽतिग्राह्याः । प्राजापत्यः पशुः । अनीका पशुकृत्पिश्रि पूर्व-
वत् । ततः भौत्रामर्णा मैत्रावरुणी वा ॥ २० ॥

पृष्ठ्यावलम्बेन प्रतिष्ठाकामः । पृष्ठयः षडहः
पृष्ठ्यावलम्ब्यस्त्रयस्त्रिंशं महाव्रतमतिरात्रे ॥ २१ ॥

पृष्ठ्यावलम्बः पञ्चमः । पृष्ठ्यावलम्बेन सप्तगत्रेण यक्ष्ये, प्रतिष्ठार्थमन्त्रार्थं वेति ।
सप्तर्षाणां सप्तगत्रवन्मवंसः । अहर्योगविशेषः— पृष्ठयस्तोमाः षडहं षाडाहिकाः स्तोमा
भवन्ति न साक्षाद्देवपादयो भवन्ति । रथेनरपृष्ठ पृष्ठयः षडहो महाव्रतवामतिरात्रो
व्याख्यातः ॥ २१ ॥

छन्दोमपवमानेन पशुकामः । पृष्ठयः षडहश्छ-
न्दोमपवमानं महाव्रतमतिरात्रे ॥ (ख० २०) ॥ २२ ॥

छन्दोमपवमानमिति कर्मनामधेयम् । छन्दोमपवमानेन सप्तगत्रेण यक्ष्ये पश्वर्थमिति ।
सर्वं पूर्ववत् । अहर्योगविशेषः— पृष्ठयः षडहश्छन्दोमपवमानः महाव्रतमतिरात्रेऽतिरात्रे
छन्दोमपवमानानि चतुर्विंशतिरुक्तं महाव्रतमतिरात्रमंस्था भवति । पूर्ववदनीका पशु-
कृत्पिश्रि । केचित्केवलान्तिरात्रे छन्दोमपवमानं महाव्रतमाम भवति, इति ॥ २२ ॥

जनकः सप्तगत्रेण पुरुषकामः ॥ २३ ॥

अष्टमो जनकसप्तगत्र इति बाप्यकृतः । सप्तगत्रेण यक्ष्ये स्वर्गं लोकमवाप्नवानीति
प्रथमसप्तगत्रवत् ॥ २३ ॥

तस्य चत्वारि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोममुग्वानि ।
विश्वजिन्महाव्रतमतिरात्रे । षेद्रेण सप्तगत्रेणा
न्यन्या प्रजा भवति । ओजिष्ठो भवति । त्रिवृद्-
ग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थयः । सप्तदश उक्थयोऽभिजि-
दग्निष्टोमः । सर्वस्तोमोऽतिरात्रः ॥ २४ ॥

८ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४७९

तस्य जनकमसगत्रस्य । अथायं विशेष — चत्वारि त्रिवृत्त्यहान्यग्निष्टोमः प्रथमो न नियतः । इतर उक्थ्याश्चतु षोडश्यन्तान्निवृत्तोमः । पार्ष्णिकाणां चतुर्णां महास्तोमानां विधिः । पृष्ठचवदतिग्रह्या । पञ्चमे विश्वजिन्मोमोऽपि पत्नीमयाजान्तम् । महाव्रत-
स्तोत्रमतिग्राह्या भवन्ति । न प्राजापत्यं पशु । ज्योतिष्टोमो वैश्वानरोऽतिगत्रः । आग्निर्वा पशुतल्लमिश्च पूर्ववत् । नत मौत्रामर्णा मैत्रावरुणा वा ॥ २४ ॥

अथाष्टरात्रोऽभिधीयते—

अष्टरात्रेण ब्रह्मवर्चसकामः । पृष्ठयः षडहः पञ्च-
विंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान्विश्वजिन्मवृष्टोऽति-
गत्रः ॥ २५ ॥

उत्पत्तिविधिरप्ययम् । 'य एव द्विद्वानष्टरात्रेण यजेत ब्रह्मवर्चस्यैव भवति' (तै० सं० ७-२-३) इत्याम्नात । अष्टरात्रेण यजेत ब्रह्मवर्चस्यैव भूयामिति । सर्वं द्वादशाहवत् । औपवर्ग्यान्तं वमर्तावर्गः परिहृत्य पयसा विशमनं कृत्वा श्रोभूते त्रिवृदग्निष्टोमः । ऐन्द्रवायवाग्रः । अग्निष्टम्य दक्षिणत ऐन्द्र । पत्नीमयाजान्तम् । श्रोभूते पञ्चदश उक्थ्यः । श्रोभूते षडदश उक्थ्यः । श्रोभूत एवविंशः । अत्र षोडशी ऐन्द्रवायवाग्रः । पशुकालेऽग्निष्टप्रभृत्युत्तरतस्तृतीयं सारस्वम् । पत्नीमयाजान्तम् । श्रोभूते त्रिणव उक्थ्यः शुक्राग्रः पार्ष्णिर्गृह्य पञ्चमः । पशुकालेऽग्निष्टप्रभृति दक्षिणत-
स्तृतीये मावित्र पत्नीमयाजान्तम् । श्रोभूते त्रयस्त्रिण उक्थ्यः आग्रयणाग्रः । अग्निष्ट-
प्रभृत्युत्तरतश्चतुर्थे सौम्यं तस्यैव दक्षिणतश्चतुर्थे वैश्वदेवम् । पत्नीमयाजान्तम् ।

श्रोभूते पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान् पूर्वमेव व्याख्यात । पशुकालेऽग्निष्टप्रभृत्यु-
त्तरतः पञ्चमे पौष्णं दक्षिणतो वा पञ्चमे सारुत पत्नीमयाजान्तम् ।

श्रोभूते विश्वजिन्मवृष्टोऽतिगत्रः । पशुकाल उत्तरतः षष्ठे बार्हस्पत्यं दक्षिणतः षष्ठे
वारुणम् । षोडशी । चतुर्थां महारात्र इति वचनात्तत्र तिरोऽहन्तन्तं, यज्ञपुच्छादि
पयस्यान्तमुदवसाय गेहिणीं वत्सवर्गमित्यादि सर्वस्वदानं भवति । अहर्गणेषु चैतादृश-
मेतद्भवतीति च्छन्दागकात्यायनयोर्वचनात् ॥ २६ ॥

अथ नवरात्रोऽभिधीयते—

त्रयो नवरात्रा आयुष्कामो यजेत ॥ २६ ॥

नवरात्रेण यजेत (७-२-४) इति ब्राह्मणार्योऽनुमतेयः ॥ २६ ॥

पृष्ठयः षडहो गौश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी विश्व-
जिदतिगत्रः ॥ २७ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः पृष्ठचः षडहस्य प्रथमः । ऐन्द्रवायवाग्र । पशुकालेऽग्निष्ठ आग्नेयः । पत्नीमयाजान्तमह्निमंततयः ।

श्रोभुते षष्ठदश उक्थ्यः शुक्राग्रः । उत्तरतो द्वितीय ऐन्द्रः पत्नीमयाजान्तम् । श्रोभुते सप्तदश उक्थ्यः । आग्रयणाग्रः । पशुकाले दक्षिणतो द्वितीय ऐन्द्रः पत्नीमयाजान्तमह्निमंततयः ।

श्रोभूत एकविंशः । अत्र षोडशी । ऐन्द्रवायवाग्र उत्तरतस्तृतीये सारस्वतं पत्नीमयाजान्तम् ।

श्रोभुते त्रिणव उक्थ्यः । दक्षिणतस्तृतीये सावित्र पत्नीमयाजान्तम् । श्रोभुते त्रयस्त्रिंश उक्थ्यः । आग्रयणाग्रः । उत्तरतश्चतुर्थे सौम्यम् । पत्नीमयाजान्तमध्वशनादिनियमा भवन्ति ।

श्रोभूत आयुरतिगात्र आग्रयणाग्र उत्तरतः षष्ठे बार्हस्पत्यम् । दक्षिणतः षष्ठे वारुणम् । सर्वत्रापशयनिर्देशः । अहन्यहनि द्वादशशतं दक्षिणा । निर्गोब्रह्मन्तं यज्ञपुच्छादि सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा ॥ २७ ॥

द्वितीयेन ब्रह्मचर्चसकामो ज्योतिर्गौंगयुरुहोऽ-
भ्यासङ्गन्थः पञ्चाहो विश्वजिदतिगात्रः ॥ २८ ॥

अथ द्वितीयेन नवगात्रेण यक्ष्ये ब्रह्मचर्चसमवाप्नवान्तीति संकल्पः । सर्वं पूर्ववत् । अह्योगविशेषः —त्रिवृदग्निष्टोमः षष्ठदश उक्थ्यः सप्तदश उक्थ्यः पाक्षि(र्ध्व)काऽभ्यासङ्गचः पञ्चाहः प्रसिद्धः त्रिवृती द्वे सवने इत्यादिपञ्चाहे प्रथमेऽहनि षोडशी । अत्र पञ्चाहस्योऽन्यो नातिगात्रः । अस्मिन्नपि षोडशी । चतुर्थे चतुर्थे इति वचनाद्विश्वजिदतिगात्रः । अनीका पशुकलसिश्च पूर्ववत् ॥ २८ ॥

शललीपिशङ्गेन । यं कामं कामयेत तमभ्यश्नुते
ज्योतिर्गौंगयुरुहो ज्योतिर्गौंगयुरुहो आयुर्गौ-
रायुरतिगात्रः ॥ (ख० २१) ॥ २९ ॥

शललीपिशङ्गेन । त्रिगात्र आवर्त्यमानो नवगात्र इति भाष्यकृत् । चतुर्विधेषु नवगात्रयोगेष्विदानीमुच्यमानस्य शललीपिशङ्ग इत्येतन्नाम । शललीपिशङ्गस्तृतीयः । शललीपिशङ्गेन नवगात्रेण यक्ष्ये, अन्नाद्यर्थम् । द्वादशाहवदारम्भः । सत्र एवेति केचित् । आःशाःपःसिपः पट्टपमदः । काठकपसेऽप्येवम् । केचिद् द्वादशाहवद्दीक्षा-

८ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४८१

द्यौषवमश्यान्तमहर्योगविशेषः । ज्योतिर्गौरायुज्योतिर्गौरायुगयुर्गौरायुगतिरात्र । च ज्यो-
षोडशिश्रमणमनीका पशुकलमिश्र पूर्ववत् । न पृष्ठय । पटहवः त्रिग्राह्यान्त्यैव केचि-
दिच्छन्ति ।

अत्र केचिदेवं वर्णयन्ति—यत्र यत्र ग्रणमभ्ये गणत्वेन ज्योतिर्गौरायु पटयते तत्र
ज्योतिर्गौरादिषु कनुपशूनेवेच्छन्ति । महात्रते प्राजापत्य शिष्टेष्वह स्वैकाग्रशिनाना
विधिरिति । तत्र । कापेया एवार्हानानामुपदेशेन विहितत्वात् ॥ २९ ॥

अथ दशरात्रोऽभिधीयते—

चत्वारो दशरात्राः ॥ ३० ॥

भवन्तीति शेष । चत्वारो दशरात्रास्त्रिककुत् प्रथमो भवति । त्रिककुद दशरात्रेण
यद्ध्ये, समानानामुत्तमो भूयसमिति । ब्रह्मवर्चमेव समानेन वर्मेण वा केचित्त्वमुच्यते ।
सर्वे द्वादशाहवत् ॥ ३० ॥

दशरात्राय दीक्षिष्यमाणो दशहोतारं जुहोति ॥ ३१ ॥

सप्तहोतृकाले दशहोतारम् । जुहोतिर्चोदितत्वात्स्वाहाकारप्रधानो भवति ॥ ३१ ॥

भुवत इन्द्रस्य त्रिककुदशरात्रो यः कामयत

त्रिककुदेव समानानां स्यामिति । स एतेन

यजेत ॥ ३२ ॥

विधास्यमानेषु दशस्वह सु त्रयाणामद्वा वृत्तमन्त्रैस्त्रिककुत्साम्येनोन्नत्य संपाद्य
प्रशंसति—“त्रिककुद्वा एष यज्ञो यद्दशरात्र ककुत्पञ्चदश ककुदेकविंश ककुत्त्रय-
स्त्रिंशो य एवं विद्वान्दशरात्रेण यजेत त्रिककुदेव समानाना भवति यजमान पञ्चदशो
यजमान एकविंशो यजमानस्त्रयस्त्रिंशो पुन इतरा (तौ भू ७।२।९) इति ।
श्रीणि ककुत्तदशान्युन्नतस्नोमयुन्नान्यहानि यस्य दशरात्रस्य सोऽयं त्रिककुत् । कि-
तदुन्नतमहस्त्रयमिति । तदुच्यते—यः पञ्चदश उक्त्यो द्वितीयमहन्तदेक ककुत्स्यानीयम् ।
प्रथमतृतीययोस्त्रिवृदक्षिष्टमयोरङ्गेर्निर्गन्तव्यत्वात् । यथा तृपयन्ति ककुत् पुणोवता
गलभागः पश्चाद्वर्ती पृष्ठभागश्चेत्युभौ निर्गन्तौ तद्वत् । तैर्कविंश उक्त्य पञ्चममहः ।
तदेकं ककुत्स्यानीयम् । चतुर्थपष्ठयोः सप्तदशोक्त्यरूपयोरङ्गेर्निर्गन्तव्यत्वात् । तथा
त्रयस्त्रिंश उक्त्योऽष्टममहः । तदप्येक ककुत्स्यानीयम् । त्रिणवदक्षिष्टमयोरङ्गे सप्तमनवम-
योरङ्गेर्निर्गन्तव्यत्वात् । एवं महिमानमभिज्ञायानुष्ठाने यजमान समानाना मभ्ये त्रिगु-
णेनोन्नत्येन प्रजापशुधनादिकृतेन युक्तो भवति । य एते पञ्चदशैर्कविंशत्रयस्त्रिंशास्तत्स्या-
नीयो यजमान इतरा अहस्यानीया प्रजा यजमानस्य पुनस्यानीया भवन्ति । यथा
पुनं सर्वामा राजा स्वामी, एवमन्यामा प्रजाना यजमानः स्वामी भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः । पञ्चदश उक्थ्यस्त्रिवृदग्नि-
ष्टोमः सप्तदशोऽग्निष्टोम एकविंश उक्थ्यः । सप्त-
दशोऽग्निष्टोमस्त्रिणवोऽग्निष्टोमस्त्रयस्त्रिंश उक्थ्य-
स्त्रिणवोऽग्निष्टोमः । विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः ॥ ३३ ॥

श्रोत्रमभ्यान्तं कृत्वा वसन्तीवरीं परिहृत्य ययमा विगमनं कृत्वा महारात्रे बुद्ध्वा
त्रिवृदग्निष्टोमः पालि(र्घि)कस्य प्रथमः । ऐन्द्रवायवाग्रः । पशुकाले अग्निष्ट आग्नेयं
पत्नीमंयाजान्तम् ।

श्रोत्रे पञ्चदश उक्थ्यः । पार्ष्टिकस्य द्वितीयः । शुक्राग्रः । अग्निष्टम्योत्तरत
ऐन्द्रः । पत्नीमंयाजान्तम् । श्रोत्रे त्रिवृदग्निष्टोमः । पार्ष्टिकस्य तृतीयः । आग्रय-
णाग्रः । अग्निष्टम्य दक्षिणत ऐन्द्रः । पत्नीमंयाजान्तम् ।

श्रोत्रे सप्तदशोऽग्निष्टोम पालि(र्घि)कस्य चतुर्थः । अत्र षोडशी । पशुकाल उत्तरत-
मृतीये मारम्भवम् । पत्नीमंयाजान्तम् ।

श्रोत्रे एकविंश उक्थ्यः । पालि(र्घि)कस्य पञ्चमः शुक्राग्रः । दक्षिणमृतीये सावि-
त्रम् । पत्नीमंयाजान्तम् ।

श्रोत्रे सप्तदशोऽग्निष्टोमः । पार्ष्टिकस्य षष्ठ आग्रयणाग्रः । उत्तरतश्चतुर्थे मौम्यम् ।
पत्नीमंयाजान्तं मन्त्रशान्तिम् ।

श्रोत्रे त्रिणवोऽग्निष्टोमः । छन्दोमाना प्रथमविकार ऐन्द्रवायवाग्रः । दक्षिणतश्चतुर्थे
ष्वेदेवम् । पत्नीमंयाजान्तम् ।

श्रोत्रे त्रयस्त्रिंश उक्थ्यः । छन्दोमाना द्वितीयः शुक्राग्रः । अत्र षोडश्युक्थ्यवदेव
क्रतुकरणमुत्तरतः पञ्चमे पौष्णम् । पत्नीमंयाजान्तम् ।

श्रोत्रे त्रिणवोऽग्निष्टोमश्छन्दोमाना तृतीय आग्रयणाग्रः । दक्षिणतः पञ्चमे मारुतम् ।
पत्नीमंयाजान्तमर्हानमन्तयः । विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो व्याख्यातः । अविषाक्यधर्माः
प्रवर्तन्ते । उत्तरेण (उत्तरतो) षष्ठे बार्हस्पत्यम् । दक्षिणतः षष्ठे वारुणम् । यज्ञपु-
च्छादि सर्व द्वादशाहवत् । पयस्यान्तमुक्तो दशरात्रः । प्रजार्यं पापक्षयार्थं च नैत्तिरीय-
श्चतुर्भिः प्रायेण ॥ ३३ ॥

पुर इतरा अभिचर्यमाणो यजेत । त्रिवृदग्नि-
ष्टोमो ज्योतिरग्निष्टोमस्त्रिवृदग्निष्टोमो ज्योतिरुक्थ्यो
गौरुक्थ्य आयुरुक्थ्योऽभिजिदग्निष्टोमो विश्वजि-
दग्निष्टोमः सर्वजिदग्निष्टोमः सर्वस्तोमोऽतिरात्रः
॥ ३४ ॥

गतः । पुर इतरा अभिचर्यमाण इति । देवपुगाऽतिरात्रेण यद्ये, अभिचारपरिहा-
रार्थम् । पूर्ववत् । अहर्गोत्रविशेषः—त्रिवृदग्निष्टोम पाशि(ष्टि)कस्य प्रथमज्योति-
रुक्त्यः । त्रिकद्रुकाणां प्रथमो ज्योतिरुक्त्यः । पुनश्च त्रिवृदग्निष्टोमोऽग्निष्टोम । पाशि(ष्टि)-
कस्य तृतीयः । तथैवातिग्राह्याः । अथाभिजिदग्निष्टोम । अभिजिदकाह । अत्र षोडशी ।
अग्निष्टोमवत् क्रतुकर्णम् । अथ गौरुक्त्यः । त्रिकद्रुकाणां द्वितीयः । अथाभिजिदग्नि-
ष्टोमः । अथ विश्वजिदग्निष्टोमः । आयुरुक्त्यः । अत्र न षोडशी । विश्वजिदग्निष्टोमः
सर्वस्तोमोऽतिरात्र एकाहः पृथिप्राणग्रहाद्यनिवाक्यधर्मान्केचिदिच्छन्ति ।

अथवाऽनुष्टुमश्चरन्तीति तिरोऽद्धान्तम् । पत्नीमयाजोत्तरकालं मानम् इति केचित् ।
केचिदत्र मानम् नेच्छन्ति । मुब्रह्मण्यान्ते ब्रह्मप्रतिष्ठेत्यादिना प्रायश्चित्तम् । अवभृथादि
समानं कर्म पयम्यायाः । अनीका पशुकलसिश्च पूर्ववत् ।

भ्रातृव्यवत्तृषदशरात्र उक्तः । अहःकलमिच्छन्द्वागआह्वाता । तैत्तिरीयाणामहःकलमि-
श्विवृदग्निष्टोमोऽग्निष्टुदाग्नेयीषु भवति (तै० सं० ७-२-९) इत्यादि । आग्नेयीषु
साम स्तुवते । पञ्चदश उक्त्यः । ऐन्द्रीषु स्तुवते । इन्द्रस्तुतो विकारः । त्रिवृ-
दग्निष्टोमो वैश्वदेवीषु वैश्वदेवस्तुतो विकारः । षडहम्याहर्विकाराणामविरोधेन । समदशोऽ-
ग्निष्टोमः प्राजापत्यामु नीब्रमेःमर्त्तःत्रपुद्गि कार । प्राजापत्याम्बु न्तवनम् । अत्र षोडशी ।
एकविंश उक्त्यः सौरीषु सूर्यस्तुतो विकारः । समदशोऽग्निष्टोम प्राजापत्याम्बुपहन्य ।
उपहन्यस्य विकारः । उपहन्या नाम कश्चिदेकाहविशेषः । त्रिणवातग्निष्टोमावभित ऐन्द्रीषु ।
इन्द्रस्तुतो विकारः । तयोर्मध्ये विकारं वैश्वदेवस्त्रयस्त्रिंश उक्त्या वैश्वदेवस्तुत् । अत्र
षोडशी । तेषां क्रमः—त्रिणवमग्निष्टोमं कृत्वा इन्द्रस्तुत कृत्वा वैश्वदेवमुक्थ्य षोडशि-
मन्तं कृत्वा पुनश्च त्रिणवमग्निष्टोममिन्द्रस्तुत विश्वजित्मर्वपृष्ठोऽतिरात्रो दशममहर्विकारः ।
नारम्भोऽहरहरूपशयश्च । अत्राय प्राङ्गन्नेःणोक्त । उत्तमवर्जं सर्वाणि पत्नीमं-
याजान्तानि ।

एवमहःकलसि । अस्यामङ्कः (ग्य०) पञ्चाहः, चत्वारश्छन्द्वा (मा) महाव्रतं
विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रश्छन्द्वामाना प्रथमं मध्वशनादिनियमात् । चतुर्थो नामधेयाद-
निवाक्यधर्मा महाव्रतं न मानाय्यमुभयत्रातिरात्रः प्रथममुभयकलमौ चतुर्गोत्रमगो षोडशि-
रात्रप्रभृत्युपाशैरातिरात्रेषु एकादशरात्रपर्यन्तेषु अत्यदि (ति) रात्रेषु षोडशी नियत इति
कैश्चिद्विकल्पेन व्याख्यातं तत्र युक्तं सूत्रमिगोत्राच्च । अतिरात्रः । तिरोऽद्धान्तं कृत्वा यज्ञ-
पुच्छादि सर्वं द्वादशाहवत् ॥ ३४ ॥

कौमुदुविन्दो दशरात्रः । यः कामयेत सर्वमिदं
भवेयमिति । स एतेन यजेत । तस्य त्रयस्त्रि-

तोऽग्निष्टोमास्त्रयः पञ्चदशा उक्थ्याः । त्रयः सप्त-
दशा उक्थ्या अतिरात्रः ॥ ३५ ॥

गत ॥ ३५ ॥

अथैकादशरात्रोऽभिधीयते—

पौण्डरीक एकादशरात्रः । अयुतं दक्षिणा ।
अश्वसहस्रमेकं । दश दक्षिणाः । सर्वामृद्धिमृध्नोति ।
परमेष्ठितां गच्छति । अभ्यामङ्गः (ङ्गयः) पञ्चाहः
पडहः स्यादहस्रयस्त्रिंशं द्वे सवने षट्त्रिंशत-
मन्यश्चतुष्टोमोऽग्निष्टोमस्त्रयऽलन्दोमा विश्वजित्स-
र्वपृष्ठोऽतिरात्रः । अन्वहं दश सहस्राणि दद्यात् ।
अश्वसहस्रमुत्तमेऽहन्यश्वसहस्रमुत्तमेऽहनि ॥ (ख० २२) ॥ ३६ ॥

इति सन्याषाढाद्विगण्यकेशि सूत्रे सप्तदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

इति सन्याषाढाद्विगण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्नः ।

पौण्डरीक इति । अस्य चैकादशरात्रस्य सत्रलक्षणभूतयाऽपि चोदनया विधानात्म-
न्त्व द्रष्टव्यम् । नत्वा मा याना पदरात्र इव धर्मानिदेशार्थमयामि (मस्ति) चोदना ।
तद्वच्चानिदेश्याना धर्मविशेषाणामाश्रयणात् । कृतवो वै प्रजाकामाः (तै० सं० ७—
२—६) इति ऋग्वेदोक्तं सप्तदशरात्रस्य सत्रम् । इतोऽन्ये शास्त्रान्तरविहिता एकादश-
रात्रा अर्हीना ।

‘ एतस्मिन्नुत्तमैकादशरात्रे प्रथममहर्षिधत्ते—ज्योतिरतिरात्रो भवति ’ (७—२—६)
इति । पूर्वं ज्योतिर्गौगयुगिति ज्योति गच्छामिर्भवो य एकाह उक्तस्तमेकाहमत्रातिरात्र-
सम्यारूपं कुर्यात् । अथ द्वितीयादिमप्तमान्तान्यहानि विधत्ते—‘ पृष्ठयः पडहो भवति’
(७—२—६) इति । द्वादशाहं द्वितीयदिनमागम्य सप्तमान्तेषु दिनेषु रथंतरादिभिः
पटुभिः पृष्ठैर्युक्तानि पटहानि विहितानि । तानि चास्माभिः माध्याना पडरात्रप्रसङ्गेनो-
दाहृतानि । तेषां मेष पृष्ठयः पडहः । सोऽत्र कर्तव्य । चतुर्विंशस्तोमयुक्तो रथंतर-
सामा य उक्थ्य सोऽयमत्र नवममह । चतुश्चत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहद्रथंतरसामा य
उक्थ्य सोऽयमत्र नवममह । अष्टाचत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहत्सामा य उक्थ्यः सोऽ-
यमत्र दशममह । एकोतत्रिंशस्तोमयुक्तो योऽयमतिरात्र एकाहविशेषः, सोऽयमत्रैका-
दशमह ।

अथ पौण्डरीके नियतम् । द्वादशाहानस्य दशरात्रस्य प्रथमाहर्षेस्त्रिवृद्धर्मः पौण्ड-
रीके, द्वयोर्होरादितः प्रवृत्तिरतिरात्राद्विगण्ये प्रयोजनम् । तदा विश्वजिदतिरात्रे मानसादि

सूत्रकारेण द्वादशरात्रे, चतुर्गृह्येन इत्यनीकप्रकारेण उक्तः । द्वादशाहधर्मः स्वर्ग-
फलश्च । तत्र श्लोकौ—

चत्वारिंशदह्नीनाश्च सूत्रकारेण चोदिता ।
पट्तीतिगीयकेऽनीता शिष्टाद्वन्द्वोपार्गिताः ॥
व्यनीक(काया)विविश्राय वाचक परिकल्प्यते ।
ईरिति. सूत्रकारेण पौण्डरीकविविधतः ॥

व्याख्यातमन्यत् । अश्वसहस्रमुत्तमेऽहनीनि द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्त्यर्था ॥ ३६ ॥

इति मत्याषाढहिगण्येऽभिहितं महादेवशास्त्रिसंकलिताया प्रयोगचन्द्रि-
काया सप्तदशप्रश्नेऽष्टम पटलः ।

प्रयोगवैजयन्त्यास्तु मालाया सूत्रसंस्थिते ।
एकाहस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥
मन्थगो यज्ञवदुपस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।
गृह्णाति हि किमप्येष भक्तैर्यत्ततः कृतम् ॥

इति मत्याषाढहिगण्येऽभिहितं महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकाया सप्तदशप्रश्ने । समाप्तः ।

=====

अथाष्टदशप्रश्ने प्रथम पटलः

=====

उक्ता अह्नीना इदानीं सत्राण्यभिधीयन्ते—

द्वादशाहप्रजादीनि सत्राणि ॥ १ ॥

द्वादशरात्रादीनि सत्राणि (का० श्रौ० २४-१) इति कात्यायनः । रात्रिम-
त्राणीति नाम । तच्च द्वादशरात्रपशुतीनाम् । पूर्वपदप्रधानोऽयं बहुव्रीहिः । ननु ऋद्धि-
कामाः सत्रमामीगन् (जै० सू० ६-६-३) इत्यत्र विप्रा इति विशेषो न श्रूयते ।
तस्माद्वर्णत्रयस्य सत्राधिकार इति चेन्मैवम् । विप्राणामात्विज्यामिति परिभाषायां व्याख्या-
तम् । ऋत्विक्कार्ये यजमानाः सत्रे समाम्नाताः ' ये यजमानास्त ऋत्विजः ' इति ।
तस्माद्विप्राणामेव सत्रम् ॥ १ ॥

यानि पुस्तान्त्संवत्सराद्वापयन्ऽकृतीन्युत्तरा-
प्युभयतोतिरात्राणि सत्राणि ॥ २ ॥

यानि मन्त्राणि । गवामयनस्य विधिर्विवक्षितस्तं विवक्षुः सर्वमन्त्राणां सामान्यं विधानमाश्रमे — ‘मन्त्रेषु सर्वानश्वयुर्दक्षयेत्’ (द्रा० श्रौ० ३-३-९) इति । तेषां द्वादशा-
हेन मन्त्रभूतेन कल्पो व्याख्यातः । यानि पुरस्तात्संवत्सरात् । गवामयनेनेतरेषाम् ।
उभयतोनिगन्त्राणि भवन्ति ॥ २ ॥

उपगृष्टादतिगन्त्रस्तृतीयः पञ्चदश उक्त्यः ॥ ३ ॥

भवतीति शेषः ॥ ३ ॥

तथा कुण्डपायिनामयनम् ॥ ४ ॥

तृतीयं पञ्चदशगन्त्रं परिहाप्य कुण्डपायिना च मन्त्रमिति सूत्रान्तर्गम् ॥ ४ ॥

तेषां द्वादशाहेन कल्पो व्याख्यातः ॥ ५ ॥

गतः ॥ ६ ॥

ऋतुनामेकादशगन्त्रेण प्रजाः सृजन्ते प्रजा-

मवरुन्धन्ते प्रजां विन्दन्ते प्रजावन्तो भवन्ति ॥ ६ ॥

गतार्थः । अस्य चैकादशगन्त्रस्य ‘ऋतुनामेकादशगन्त्रेण प्रजाः सृजन्ते प्रजा-
मवरुन्धन्ते प्रजां विन्दन्ते प्रजावन्तो भवन्ति’ इति चोदनाया विधानात्प्रवृत्तत्वं द्रष्ट-
व्यम् । नक्षत्र साध्याना षड्वात्र इव धर्मानिदेशार्थं यमामि (मन्त्रि) चोदना । तद्वद्वत्प्राति-
देश्याना धर्मविशेषाणामश्रवणात् । नक्षत्रादशगन्त्रेण द्वादश गन्त्रः मन्त्रम् । इतोऽन्ये शाखा-
न्तरविहिता एकादशगन्त्रा अर्हन्ताः । स एष तित्तिगिणा समाम्नातः—‘ऋतवो वै
प्रजाकामा’ (तै० सं० ७-२-६) इत्यादि ॥ ६ ॥

एतस्मिन्नृतुनामेकादशगन्त्रे प्रथममहर्विधत्ते—

ज्योतिर्गतिगन्त्रः ॥ ७ ॥

भवतीति शेषः । पूर्वं ज्योतिर्गौगयुगिति ज्योति शब्दाभिधेयो य एकाह उक्तस्त-
मेकाहमन्त्रातिगन्त्रमस्याख्यं कुर्यादिति भावः ॥ ७ ॥

अथ द्वितीयादिमसमान्तान्यहानि विवक्षे—

पृष्ठयः षडहः ॥ ८ ॥

भवतीत्यत्रापि शेषः । द्वादशाहे द्वितीयदिनमारभ्य सप्तमान्तेषु दिनेषु स्थितगादिभिः
पृष्ठिपृष्ठशुक्तानि षडहानि विहितानि । तानि चास्माभिः साध्याना षड्वात्रप्रमङ्गेनोदा-
हृतानि । तेषां मन्त्रः पृष्ठयः षडहः सोऽत्र कर्तव्यः ॥ ८ ॥

त्रयस्त्रयोदशः ॥ ९ ॥

भवन्ति । अष्टमदिनमारभ्य दशमान्तेषु दिनेषु ॥ ९ ॥

अतिगन्त्रः ॥ १० ॥

एकोनविंशन्तोमयुक्तो योऽयमतिगत्र एकाहविशेषः सोऽयमत्रैकादशमहः । सर्व-
स्तोमोऽतिगत्र उत्तममहर्गिति वचनाद्द्वादशाहं भवतीति भावः ॥ १० ॥

अथ त्रयोदशरात्रोऽभिधीयते—

द्वौ त्रयोदशरात्रौ ॥ ११ ॥

योऽयं त्रयोदशरात्रो विधायमान एष एव सपूर्णो द्वादशाहः । पूर्वस्माद्द्वादशाहा-
देकदिनाधिक्येन फलाधिक्याद्विनाधिक्ये मति केन साम्येन द्वादशाहत्वमिति चेत्—
तदुच्यते । प्रायणीय उदयनीयश्चेत्युभयं द्वादशाहं यादृशं तादृशमेवात्रार्पयति द्विविध-
स्याहः समानत्वाद्द्वादशाहत्वोपचारः ॥ ११ ॥

यं कामं कामयन्ते तमभ्यश्रुवन्ते ॥ १२ ॥

यं मुख्ययजमानमद्दिश्य कामयन्त इतर इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अतिगत्रः पृष्ठयः षडहः सर्वस्तोमोऽतिगत्र-
श्चन्वारश्छन्दोमा अतिगत्रः ॥ १३ ॥

षडहस्य च्छन्दोमाना मन्त्रे यदि कश्चिदन्यः सर्वस्तोमोऽतिगत्रोऽनुष्ठीयेत तदानीं
द्वादशाहगता कल्पां संतता वाचमनुष्ठातारो विच्छिन्द्युः । तथा मति यजमानस्य वागुप-
क्षयशीला स्यात् । अतस्त्वपिग्राहय च्छन्दोमानामुपरि -
तदेवाहः सर्वस्तोमोऽतिगत्ररूपं कुर्यात् । तस्मिंश्च महाव्रतधर्मानिदेशाभिप्रायेण महाव्रत-
शब्दप्रयोगः । संततामेव वाचमवरुन्धते (तै० सं० ७—३—३) इत्यादिशेषाच्च ॥ १३ ॥

द्वितीयं ब्रह्मवर्चमकामा उपेयुः ॥ १४ ॥

द्वितीयं पृष्ठयषडहम् ॥ १४ ॥

अतिगत्रो द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतम-
तिगत्रः ॥ १५ ॥

भवतीति शेषः ॥ १५ ॥

अथ चतुर्दशरात्रोऽभिधीयते—

त्रयश्चतुर्दशरात्राः । यं कामं कामयन्ते तमभ्य-
श्रुवन्ते । अतिगत्रः पृष्ठयः षडह आवृत्तः पृष्ठयः
षडहोऽतिगत्रः । सर्वाभृद्धिमृध्नुवन्ति य एता
उपयन्त्यतिगत्रः । पृष्ठयः षडहः पृष्ठयः षडह-
स्त्रयस्त्रिंशारम्भणोऽतिगत्रो द्वितीयं ब्रह्मवर्च-
सकामा उपेयुः । अतिगत्रो ज्योतिर्गौरायुऋयहः
पृष्ठयः षडह आयुर्गौर्योतिरतिगत्रस्तृतीयं प्रति-

ष्टाकामा उपेयुः । अतिगत्रो गौश्चाऽऽयुश्च द्वे

अहनी द्वादशाहस्य दशाहान्यतिगत्रः ॥ (ख०१) ॥ १६ ॥

भवन्तीति शेषः । प्रायणीयोदयनीययोर्मध्यवर्तीनि द्वादशमस्याकान्यहानि विधत्ते—
‘ यत्पर्वाचीनानि पृष्ठानि भवन्ति यत्प्रतीचीनानि पृष्ठानि भवन्ति ’ (७-३-४)
इति । रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाकर्मैवतमाममाये. पृष्ठस्तोमैरुक्तान्यहानि पृष्ठानीत्युच्य-
न्ते । तेषामुक्तोऽनुक्रमः पर्वानन्वम । विपर्वानन्वम. प्रतीचीनत्वम् । तेन द्वैविध्यं
योग्यं । एतमेवाऽऽंगेहावरोहप्रकारं पुनः प्रशमति—त्रयत्रिंशौ मध्यतः स्तोमौ
भवतः साम्राज्यमेव गच्छन्त्यधिराजौ भवतोऽधिराजा एव समानाना भवन्ति (७-
३-४) इति । त्रिवृत्पञ्चदशः समदश एकविंशस्त्रिणवस्त्रयस्त्रिंश इत्येष स्तोमाना
षट्स्विहाऽऽंगेहक्रमः । त्रयस्त्रिंशस्त्रिणव एकविंश. समदश. पञ्चदशस्त्रिवृत्तित्ययमवरोह-
क्रमः । एव च मन्थेषु द्वादशस्वह सु मन्थे षष्ठममयोरहोर्नैरन्तयेण त्रयस्त्रिंशस्तोमौ
सपथेते । तेन च यजमाना. साम्राज्य गच्छन्ति । किञ्चैतावन्येषा स्तोमानामधिराजा-
वर्वाचीनाना तत्रान्तर्भावात् । अतो यजमानाः सर्वेषामन्येषामधिराजा भवन्ति ।

आदावेकोऽतिगत्रः । ततो ज्योतिर्गौगायुर्गिन्यागेह्रूपस्त्रिगत्र. । ततः पृष्ठयः
षडहः । ततः भागुर्गौर्ज्योतिर्गिन्यागेह्रूपस्त्रिगत्र । ततोऽतिगत्र इति ॥ १६ ॥

अथ पञ्चदशगत्रोऽभिधीयते—

चत्वारः पञ्चदशगत्राः ॥ १७ ॥

उच्यन्ते इति शेषः ॥ १७ ॥

देवत्वं गच्छन्ति ॥ १८ ॥

मात्रिण इति शेषः ॥ १८ ॥

अमावास्यायां प्रायणीयोऽष्टम्यां महाव्रतम् ।
पौर्णमास्यामुदयनीय इतरथा युक्तं वोपेयुः ॥
अतिगत्रः पृष्ठयः षडहो महाव्रतं पृष्ठयः षडह-
स्त्रयस्त्रिंशारम्भणोऽतिगत्रः ॥ १९ ॥ द्वितीयं
याश्नल्प उदके विवाहे वा मीमांसमेतन् । अति-
गत्रो ज्योतिर्गौगायुरुषहः पृष्ठयः षडहो महाव्रत-
मायुर्गौर्ज्योतिर्गतिगत्रः । तृतीयं प्रतिष्ठाकामा
उपेयुः । त्रिवृदग्निष्टोमो ज्योतिर्गौगायुरुषहो
द्वादशाहस्य दशाहान्यतिगत्रः । चतुर्थं स्वगे-

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंक्रान्तिप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४८९

कामा उपेयुः । अतिगत्रो ज्योतिर्गौगयुः पृष्ठो
द्वादशाहस्य दशाहान्यतिगत्रः । पेन्द्रेण पौडशगत्रे
ण सर्वाभिजिर्नाविजयन्तोऽभिपूर्वमन्नाशमायन्ति ।
एता एव समहाव्रताः ॥ २० ॥

पृष्ठयः पडहश्चत्वारः उच्यन्ते । उच्यन्ते इति । अथाहविशेष
विधानायाः । तत्राग्निपृष्ठारूपमकमह स्तुत्योर्त्तीतिविधिमिति दृष्टव्यम् । अग्निपृष्ठा
पाप्मानं निरुदहेति स्तुति पूर्वमुदाहृता । अत उ च अह विज्ञे — ज्योतिर्गौगयु-
गिति अहो भवति (७-३-७) इत्यादि । पृष्ठयपटहगतान्यहानि विज्ञे —
यदन्यत पृष्ठानि स्तुतिविधयः स्यान्मन्ये पृष्ठानि भवन्ति । ७-३-७ । इत्यादि ।
आरोहरूपकमह पूर्वं विहित । उच्यन्ते इति । अथाहविज्ञे — पराश्रो वा एते
सुवर्ग लोकमभ्यागेहन्ति ये परार्त्तानि पृष्ठन्युपयन्ति प्रत्यङ्महो भवति (७-३-७)
इत्यादि ॥ १९ ॥ २० ॥

सप्तदश गत्रोऽभिधीयते—

सप्तदशगत्रमन्नाशकामा उपेयुः । अतिगत्रो ज्यो-
तिर्गौज्योतिर्गौगयुः पञ्चाहः । द्वादशाहस्य दशा
हान्यतिगत्रः ॥ २१ ॥

सप्तदशगत्रेण यक्ष्ये, अथाहो भूयाममिति । यथैतद्विज्ञेह सु ज्योतिर्गौगयुर्गन्त्येव
विषमहा पञ्चकं पञ्चाहो भवति (७-३-८) इति विज्ञेयम् । अतिगत्रेण अहो
द्वितीयज्योतिर्विहितोऽवशिष्टः पञ्चाह । अथ पृष्ठय पडह चतुर्दशमाश्च पूर्वव-
द्व्याख्येयम् ॥ २१ ॥

अष्टादशगत्रं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अतिग-
त्रोऽभिप्लवः पडहो द्वादशाहस्य दशाहान्यति-
गत्रः ॥ २२ ॥

अष्टादशगत्रेण यक्ष्यामहे ब्रह्मवर्चस्विनो भूयाम्मिति । अथ पूर्ववत् ॥ २२ ॥

एकाक्षविंशतिगत्रेण । सर्वेषां पञ्चानामधिपत्यं
गच्छन्ति । एता एव समहाव्रताः ॥ २३ ॥

एकाक्षविंशतिगत्रेण प्र प्रजया पशुभिजायन्ते (७-३-९) इत्यादि-
स्तम्भः ॥ २३ ॥

विशतिगत्रेण ब्रह्मवर्चमिनोऽन्नादा भवन्ति ।
य एता उपयन्ति । अतिगत्रो गोश्चाऽऽयुश्च द्वे
अहर्नी । अभिध्रुवः षडहो द्वादशाहस्य दशाहा-
न्यतिगत्रः ॥ (ख० २) ॥ २४ ॥

विशतिगत्रेण यस्यामहे ब्रह्मवर्च मिनो भूयामुगन्नादा भूयामुगिति च । यथा प्रथ-
मरूपहो ज्योतिरादिक एव द्वितीयतृतीयतृपि ज्योतिरादिकौ । नन्वत्र कश्चिदप्यायुगादि-
कोऽस्ति । पूर्वोक्तेषु च हेतु योऽयमन्तरूपहो यद्य भावी ज्यहस्तयोरुभयोर्मध्यवर्ति-
त्वेन विवक्ष्यमाणम् । अन्यच्च पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

ननु—प्रतिनिष्ठानि ह वा य एता गार्त्ररूपयन्ति (जे० सू० ४-३-८) इति
श्रुतम् । गार्त्रिशब्देन ज्योतिर्गौरायुर्गत्यादिवाक्चोत्पादितानि मांसा (छा) नि कर्मा-
ण्युच्यन्ते । तदिदं गार्त्रमत्र स्वर्गायमुत प्रोक्तं गमिति मशय । तदर्थं च प्रतिनि-
ष्ठान्तिभिर्मय फलविधिरुक्तार्थवाद इति ।

अपापश्रेयकवत्तत्र वतमानापदेशतः ।
फलविषयमर्थत्वात्तद्वैवायवादिना ॥
अनादिष्टफलत्वेन तस्मात्स्वर्गफलार्थता ।
निर्दशात् प्रतिष्ठैव फलत्वेन विनश्यते ॥
जुह्वत्तैव कर्मतस्त्रिगकाङ्क्ष फल प्रति ।
कल्पनीय फल तत्र विनामोऽयाद्वैवर्गम् ॥

स्वर्गस्या गार्त्रे तत्स्वरूप तस्य च श्रुतकर्मसंबन्ध फलत्व च कल्प्यम् । प्रतिष्ठा-
यास्तु स्वरूपमेकतात्पर्यत्वं च कर्तृषु फलत्वमिद्वयं सन्नन्ततया विपरिणाममात्रं लक्ष्मीयः ।
उपपन्नतीत्यपि वर्तमानापदेशो विविचरेण विपरिणम्यते । यच्छब्दश्च व्यवहितान्वयः ।
तदयमर्थः—ये प्रतिनिष्ठामन्ति त एता गार्त्ररूपयुगिति । एवं हि धर्ममात्रकल्पनाला-
भवमितरया तु सर्वस्यैवार्थवादान्मसंल एव वि-युहोऽप्रतिपक्षफलविशिष्टः कल्पनीयः ।
स्वर्गकामा एता गार्त्ररूपयुगिति कल्पितेऽप्यसौ प्रतिष्ठार्थवादे न सुखं संगच्छते ।
यस्मान्प्रतिनिष्ठानि तस्मात्स्वर्गकामा उपेयुगिति किं केन संगच्छते । ततश्च यद्यप्य-
ध्याहार स्यात्तथाऽप्यर्थवादसंगत्यर्थं प्रतिष्ठैवा गार्त्रत्वेति प्रतिष्ठार्थता ॥ २४ ॥

अर्थरूतिशतिगार्त्राभिधीयते—

द्वावेकविंशतिगार्त्रा । यं कामं कामयन्ते तप-
स्यन्नुवते । सर्वामृद्धिमृध्नुवन्ति । वर्षायाऽमो

भवन्ति । य एता उपयन्त्यतिरात्रः पृष्ठयः षड-
हस्रयः स्वरमामानो दिवाकीर्त्यमहस्रयः स्वरमा-
मानः पृष्ठयः षडहस्रयस्त्रिंशारम्भोऽतिरात्रो
निदाघ उपयन्ति सौमार्षाणं शुमालभन्ते ।
मनोर्कचः सामिधेन्यो भवन्ति ॥ २५ ॥ द्वितीये-
नोभयोर्लोकयोर्कचुवन्ति । अस्मिन्धामुष्मिन्ध ।
य एता उपयन्त्यतिरात्रोऽभिप्लवः षडहोऽभिप्लवः
षडहोऽतिरात्रः ॥ २६ ॥

तत्र तावदियमहःकल्मसिः—आदावतिरात्र । ततः पृष्ठयः षडह । ततः स्वरमा-
मानस्त्रयोऽहर्विशेषाः । ततो दिवाकीर्त्यमेकमह । पुनरपि त्रयः स्वरमामान । पुनरपि
पृष्ठयः षडहः । ततोऽतिरात्र इति । गतमन्यत् ॥ २५ ॥ २६ ॥

द्वात्रिंशतिरात्रं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अति-
रात्रो ज्योतिर्गौंगायुरन्यहोऽभिप्लवः । षडहो द्वाद-
शाहस्य दशाहानि महात्रयं चातिरात्रः ॥ २७ ॥

पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ २७ ॥

त्रयोत्रिंशतिरात्रं प्रतिष्ठाकामा उपेयुर्गति ।
अतिरात्रो ज्योतिर्गौंगायुः पञ्चाहोऽभिप्लवः । षडहो
द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ २८ ॥

त्रयोर्विंशतिरात्रेण यथ्यामहे प्रतिष्ठार्थमिति । शेषः पूर्ववत् ॥ २८ ॥

द्वौ चतुर्विंशतिरात्रौ । यं कामं कामयन्ते तम-
भ्यश्रुवते । सर्वामृद्धिमृच्छुवन्ति । वर्मायाचनो
भवन्ति । य एता उपयन्त्यतिरात्रो द्वावभि-
प्लवौ । द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः । (ख० ३)
॥ २९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिमुत्रेऽष्टादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अत्र चत्वारस्त्यहा विज्ञेयाः । तावता विवक्षितमख्याया पृग्णात् ॥ २९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिमुत्रेऽष्टादशप्रश्ने महादेवशास्त्रिसंकलिताया
प्रयोगचन्द्रिकायामष्टादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अथान्यथाप्रतिपत्तिः पदल ।

अथान्यथाप्रतिपत्तिः श्रौतसूत्रम्—

संन्यासदा चतुर्विंशतिगत्रेण स्वर्गे लोके सीदन्ति ।
य एता उपयन्त्यतिगत्रश्चतुर्विंश उक्थ्य आ-
म्भणीयस्त्रिदश पृष्ठयः स्तोमः पटहः । अथ
त्रयस्त्रिंशमहनिरुक्तमुक्तमुपहव्यस्य तन्त्रे क्लृप्तं
तस्य कण्वग्रथं तं माध्यंदिने मवने यत्रयस्त्रिं-
शमहनिरुक्तं त्रिणवं द्वे एकविंशे त्रिणवं त्रय-
स्त्रिंशमहनिरुक्तं पृष्ठयः स्तोमः पटहः प्रत्यङ्-
त्रिदशमहनिरुक्तं उयोर्तिर्ध्वानगोऽतिगत्रः ॥ १ ॥

अत्रयमह स्तुति मन्त्राणां उचिता । यदिदमतिगत्ररूप प्रथममहः सूत्रेऽभिहितं
तत्तयोतिगत्रो भवतीति वाक्येनाऽऽम्नातम् । यन्वाग्भम्भणीयरूप द्वितीयमहस्तच्छा-
स्त्रान्तर्गतम् । तृतीयमहग्राभ्याष्टमान्न पराग्रूप पृष्ठयः पटहः । तत्र पष्ठमहस्त्रयस्त्रिं-
शरूपम् । यच्चाऽऽदिन आरभ्य गणनायामष्टमहः । ततो नवममहर्निरुक्तं त्रयस्त्रिं-
शम् । स्पष्टस्त्रिंशमहर्निरुक्तं निरुक्तं तद्विपरीतमानिरुक्तम् । ततो दशममहर्निरुक्तं त्रय-
स्त्रिंशम् । त एते दशममहर्निरुक्ता अहविशेषस्त्रयोऽवस्तादयोभागे वर्तमानास्त्रयस्त्रिंशाः ।
त एकादशादशत्रयोदशचतुर्दशान्यहानि त्रिणवैकविंशद्वयत्रिणवरूपाणि माध्य-
वर्तीनि पृष्ठानिन्युच्यन्ते । तत्र पञ्चदशषोडशमपदशा अहविशेषास्त्रिमहर्निरुक्ताः परस्ता-
दर्थभागे वर्तमानास्त्रयस्त्रिंशाः । तेषु त्रिषु मयम निरुक्तं त्रयस्त्रिंशम् । तस्मादुपरितनं
त्रयस्त्रिंशस्तोमयुक्तमनिरुक्तम् । सप्तदशमहर्निरुक्तं दिनमारभ्य द्वाविंशतिदिनपर्यन्तमावृत्तः
पृष्ठयः पटहः । अत एवायं प्रत्यङ्गिति । ७-४-२ । निर्दिश्यते । तत ऊर्ध्वमुपा-
न्तिममहस्त्रिदशमहर्निरुक्तं । तत उर्ध्वमतिगत्रोऽन्तिमः । एवं स्थिते
मति एकादशादिचतुर्दशान्ताम् यानिनेऽहर्निरुक्ता उपगृष्टाच्च ये त्रिसंख्याका-
स्त्रयस्त्रिंशास्तैरुभयतोऽवस्थितैर्गणित्यन्ते पाप्मानमपहव्यं देवी मया माध्यवर्तीनि गच्छन्ति ।
यानि माध्यवर्तीनि चत्वारि पृष्ठान्यहर्निरुक्तास्तैर्वा देवी संमदित्युच्यते ।
तस्मादुत्तममहर्निरुक्तं ततः कुयादिति विविक्षेत ।

अथाथोवर्तिषु त्रिषु त्रयस्त्रिंशेषु यो मयमो यश्चो वर्तिषु त्रिषु मध्यमस्तम्योभय-
यविवस्य मयमस्यानिरुक्तत्वमिति भाष्यकृतम् ।

उभयतोऽवस्थितानां त्रयस्त्रिंशानां माध्यवर्तिषु चतुर्विंशेषु कंचिद्विशेषं विवक्षते—

२ पट्टः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४९३

ऊर्ध्वानि पृष्ठानि भवन्ति (७-४-२) इति । रथेतरवृहदाद्यनुक्रमगतानि पृष्ठस्तोत्राणि निष्पादनीयानि । तथा चतुर्विंशच्चतुश्चत्वारिंशाद्यनुक्रमगताश्छन्दोमा निष्पादनीयाः । यद्यपि त्रिणवैकविंशद्वयत्रिणवस्तोमस्तान्यहानि निष्पाद्यानीति शास्त्रान्तगानुसारेण सूत्रेऽभिहितम् । तथाऽप्यत्रवचनबलात्पत्रमानादिषु केषुचिस्तोत्रेषु चतुर्विंशादयश्छन्दोमा अनुक्रमेण प्रयोक्तव्याः ।

उक्तेषु पृष्ठस्तोत्रेषु पर्यायेण सामद्वयमेव विधत्ते— ' वृहद्रथेतराभ्याम् ' (तै० सं० ७-४-२) इत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् । अयोपान्त्य त्रयोविंशतमहर्विधत्ते—त्रिवृत्तोऽयिनिवृत्तमपगन्ति स्तोमानाः संपत्त्यै प्रभवाय ज्योतिर्गतिष्टोमो भवति (७-४-२) इत्यादि । आवृत्त पृष्ठञ्च पटहस्त्रयस्त्रिंशादिस्त्रिवृदन्त । तथा सति द्वाविंशे दिने त्रिवृत्स्तोमः प्राप्नोति । तस्मिन्निवृत्तमेव संपत्त्यै तस्मिन्नेऽप्ययुर्वर्धे त्रयोविंशदिने त्रिवृत्तमेवानुतिष्ठेयुः । तथा सति त्रिवृत्स्तोमस्य सातत्यादेषा स्तोमाना संपत्तिर्भवति । सा च संपत्तिर्यजमानस्य पुत्रादिप्रभवाय संपद्यते । स च तस्मिन्नेऽप्ययुर्वर्धे त्रयोविंशदिने ज्योतिष्टोमः कार्यः । सप्तमस्यारूपोऽ (पेऽ) शिष्टोमः । मे) प्रथममस्यारूपं कुर्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

पञ्चविंशतिरात्रमन्नाद्यकामा उपेयुः । अनिरात्रो
द्वाविंशत्पूर्वा । द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं
चानिरात्रश्च ॥ २ ॥

पञ्चविंशतिरात्रेण यक्ष्यामहे इत्यादि ॥ २ ॥

षड्विंशतिरात्रं स्वर्गकामा उपेयुः । अनिरात्रो
र्गाश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी द्वाविंशत्पूर्वा । द्वादशाहस्य
दशाहान्यनिरात्रः ॥ ३ ॥

षड्विंशतिरात्रेण यक्ष्यामहे । स्वर्गं लोकमवाप्नुवाम इत्यादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥

सप्तविंशतिरात्रेणाऽऽदित्यलोकं जयन्ति एता
एव समहाव्रताः ॥ ४ ॥

सप्तविंशतिरात्रेण यक्ष्यामहे आदित्यलोकां जययामिनि । शेषं पूर्ववत् ॥ ४ ॥

अष्टाविंशतिरात्रं ब्रह्मवर्चमकामा उपेयुः । अति-
रात्रो ज्योतिर्गाययोरुद्यतो द्वाविंशत्पूर्वा । द्वादशा-
हस्य दशाहानि महाव्रतं चानिरात्रश्च ॥ ५ ॥

अष्टाविंशतिरात्रेण यक्ष्यामहे ब्रह्मवर्चमवाप्नुवाम इत्यादि ॥ ५ ॥

अष्टाविंशतिरात्रं ब्रह्मवर्चमकामा उपेयुः । अनिरात्रो

२ पटलः] महादेवशास्त्रिसंवलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४०५

पञ्चत्रिंशद्वात्रेण संवत्सरादाः सुप्मादादित्यादन्ना
द्यमवरुन्धते । य एता उपयन्ति । अतिगत्रा
ज्योतिर्गौगायुर्गौगायुः पञ्चाहस्रयोऽभिप्लवाः । द्वाद-
शाहस्य दशाहान्यतिगत्रः ॥ १२ ॥

गत ॥ १२ ॥

पट्टत्रिंशद्वात्रं स्वर्गकामा उपेयुः । अतिगत्रश्च
न्वारोऽभिप्लवाः । द्वादशाहस्य दशाहान्यति
गत्रः ॥ १३ ॥

सर्वं लोकं यन्ति (७ ४-६) इत्याक्षानान । प्रायर्णयिमहविद्यते—'ज्योति-
रतिगत्रो भवति' इत्यादि । अत्युत्तराणि कानिचिदहानि विद्यते—'पट्टहा भवन्ति' इति ।
'ज्योतिर्गौगायुर्गौगायुः' इति च । 'पट्टहा' पट्टहा । तादृशा पट्टहा यावन्तोऽपेक्षि-
तास्तावन्तोऽनुष्ठेया । तेषां मर्यादा चत्वारो भवन्ति इति । चतुर्भिः पट्टहैर्गत्रापेक्षिता
संख्या पूर्यते । अथ पृष्ठयः पट्टहश्चत्वारोऽहस्रकामा इत्येवविधं द्वादशाहस्य दशगत्रम् ।
अथोदयनीय विद्यते—अतिगत्रावन्ति भवन्ति इति । प्रायर्णयेन सह निर्दिष्टं द्विव-
चनम् ॥ १३ ॥

सप्तत्रिंशद्वात्रेणाऽऽदित्यं लोकं जयन्त्येता
एव समहाव्रताः ॥ १४ ॥

पट्टत्रिंशद्वात्रेण यद्ययमहे । आदित्यलोकजगतायमित्यदिमहाव्रतान्ता ॥ १४ ॥

अष्टत्रिंशद्वात्रेण ब्रह्मवर्चमकामा उपेयुः । अति-
गत्रो गौश्राऽयश्च द्वे अहर्ना । चत्वारोऽभिप्लवाः ।
द्वादशाहस्य दशाहान्यतिगत्रः ॥ १५ ॥

गतार्थः ॥ १५ ॥

एकोनचत्वारिंशद्वात्रेण सर्वेषां पञ्चनामाधि-
पत्यं गच्छन्ति । प्रजाकामा उपेयुर्गतिगत्रो ज्योति
र्गौगायुर्लघुहश्चत्वारोऽभिप्लवा द्वादशाहस्य दशा-
हान्यतिगत्रः ॥ १६ ॥

आधिपत्यं साम्राज्यम् । एकोनचत्वारिंशद्वात्रेणानन्ता धियं जयन्तीत्येके ॥ १६ ॥

चत्वारिंशद्वात्रेण परमायां विराजि प्रतिष्ठां
गच्छन्ति । एता एव समहाव्रताः ॥ १७ ॥ १७ ॥

इति सन्याषादहिरण्यकेशिमुत्रे अष्टादशपञ्चे द्वितीयः पटलः ॥

चत्वारिंशद्वात्रेण यथ्यामहे । परमा पतिष्ठ गच्छन्तीति श्रुतिश्च ॥ १७ ॥

इति सत्यापादहिरण्यकेशिसूत्रन्यास्याया महादेवशास्त्रिमंकलिताया प्रयोग-
चन्द्रिकाया समदशप्रश्ने द्वितीय पटलः

=====

अष्टादशप्रश्ने तृतीय पटल ।

त्रिवृत्तिरेकस्मान्न पञ्चाशो विषाप्तमना भ्रातृव्ये-
णाऽऽवर्तन्ते । य एता उपयन्त्यतिरात्रस्त्रयस्त्रि-
वृत्तोऽग्निष्टोमा अनिरात्रो दश पञ्चदश उक्थ्याः
षोडशिसममहरतिरात्रो द्वादश समदश उक्थ्या
अतिरात्रः पृष्ठयः पटहोऽतिरात्रो द्वादशैकविंशा
उक्थ्या अनिरात्रोऽयमतिरात्रः ॥ १ ॥

त्रिवृत्स्तोमयुक्ता अग्निष्टोमरूपा अर्हविशेषास्त्रयः कर्तव्या । पञ्चदशस्तोमयुक्ता
अर्हविशेषा दशमरूपाका कर्तव्या । षोडशस्तोमयुक्ता दशरात्रस्य दशममविवाक्य-
मेकमहः कार्यम् । समदशस्तोमयुक्ता अर्हविशेषा द्वादशमरूपाकाः कार्याः । अथ
पटमरूपाकान्यहानि—‘पृष्ठयः पटहो भवन्ति’ (तै० म० ७-४-७) इति विधि-
दर्शनात् । अयान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते—‘द्वादशैकविंशा भवन्ति’ (७-४-७)
इत्यादि । एकविंशस्तोमयुक्ता अर्हविशेषा द्वादश कर्तव्या ॥ १ ॥

अयान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते —

द्वितीयोऽयमेवेतेषाः श्रीभवेति । मित्रश्च वरु-
णश्च धाता चार्यमा चाक्षश्च भगश्चेन्द्रश्च विश्व-
स्वाक्षेत्येतामां देवतानामृद्धिमृध्नुवन्ति । वर्मा-
याश्मो भवन्ति । य एता उपयन्त्यतिरात्रः ।
द्वावभिप्लवौ । गोआयुषी द्वौ द्वावभिप्लवावभिजिच्च
विश्वजिच्चानिगात्रावेकोऽभिप्लवः सर्वस्तोमो नव
समदशाश्चानिगात्रा द्वादशाहस्य दशाहानि महात्र-
तश्चानिगात्रश्च ॥ (ख० ७) ॥ २ ॥

तेषा यजमानानां श्री शोभा भवतीत्यर्थः । गतमन्यत् ॥ २ ॥

१ ख घ °त्रो गायत्रीषु जगवोऽयमुग्निं शुभ्रं समुष्टाम् नानदं बह्वीषु स्थतर्गपडक्तिषु रायोवा-
दिय । त्रष्टोमं ऽजर्जं जगतांषु कावमुद्यानं - छन्दास्युपयन्त्युपप्रशायमानिगात्रा द्वौ ।

आञ्जनाभ्यञ्जनीयस्तृतीयो यां न जानीयु-
 र्यदा वाऽञ्जनेऽभि वाऽञ्जने शुभमेवाऽऽमन्दश्चे-
 जानन्त्येनान गौल्गुलवेन प्रातःसवने । सौगन्ध-
 केन माध्यंदिने सवने । पातुदाग्वेण तृतीय-
 सवने । य एता उपयन्त्यतिरात्रश्चत्वारोऽभि-
 प्लवाः सर्वस्तोमोऽतिरात्रो नवरात्रगमेध द्वावभि-
 प्लवौ द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रो नवरात्रग-
 मेधतुर्थः । संवत्सरसंमिता संवत्सरस्य प्रसव-
 गच्छन्ति य एता उपयन्त्यतिरात्रश्चतुर्विंश-
 उक्थ्यश्चाऽऽरम्भणीयस्त्रिष्टुप् द्वावभिप्लवौ पृष्ठ्यः
 षडहोऽभिजिह्वयः स्वर्गसामानो दिवाकीन्यमह-
 स्त्रयः स्वर्गसामानो विश्वजितेकोऽभिप्लवः प्रत्य-
 ङ्गो आयुषी द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चानि-
 रात्रश्च ॥ (ख० ८) ॥ सवितुः ककुहः पञ्चमः
 सर्वस्य प्रसवं गच्छन्ति । य एता उपयन्त्य-
 तिरात्रस्त्रीणि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोममुखः षडहोऽभि-
 यानि त्रीणि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोमावभित उक्थ्यं
 मध्ये तथैव नव पञ्चदशानि नव सप्तदशानि
 नवैकविंशानि द्वादशाहानि महाव्रतं चानि रा-
 त्रश्च । ऋतुना पष्टं प्रतिष्ठाकामा उपेयुः । अति-
 रात्रश्चत्वारोऽभिप्लवा महाव्रतम् । द्वावभिप्लवौ
 द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रम् । इन्द्राग्न्योः
 सप्तमाऽन्यन्याः प्रजा भवन्-योजिष्ठा भवन्ति ।
 य एता उपयन्त्यतिरात्रः । षडभिप्लवा महाव्रतं
 द्वावभिप्लवौ द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥
 (ख० ९) ॥ ३ ॥

अत्राऽऽञ्जनाभ्यञ्जनीयस्तृतीयो नवरात्रगर्भश्चतुर्थः सवितुः ककुहः पञ्चमः ऋतुः पष्ट-
 श्वैकोनपञ्चाशदात्रे प्रमेद इति भाष्यकृदभिप्रायः । गतार्थः ॥ ३ ॥

• एकषष्टिरात्रेण यं कामं कामयन्ते तमभ्य-
 श्रुवन्ते सर्वामृद्धिमुन्नुवन्ति वर्मायाः सो-
 भवन्ति । य एता उपयन्ति अतिरात्रश्च-

तुर्वि-अ उक्थ्य आग्मणीयस्त्रिवृदा
त्रयोऽभिष्टवाः पृष्ठयः पटहोऽभिजिन्नयः
स्वग्मामानो दिवाकान्त्यमहस्त्रयः स्वग्मा-
मानोऽभिजिन्नयस्त्रि-शरम्भगः पृष्ठयः
पटह एकोऽभिष्टवः प्रत्यङ्गो आयुषी
द्रादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरा-
त्रश्च ॥ ४ ॥

मत्ता समस्तसर्द्ध पाप्मनुवन्ति र्भयाभ्यो वनन्तो भवन्ति । एकपष्टिगत्रेण यथा-
महं वसुमन्तो भूयाम्भत्यादि । त्र्यदशाहवत्सौत्रामण्यन्त समानम् ॥ ४ ॥

देवाना- शतरात्रेण देवत्वं गच्छन्ति । य एता
उपयन्त्यतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुश्च्यदशतुर्दशाभि-
ष्टवाः द्रादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्र-
श्चाभिप्रयन्तः समनत्र वा निष्ठन्तोऽभिषुषन्ति ॥
(ख० १-) ॥ ५ ॥

देवाना शतरात्रमिति कमनामयम् । गच्छन्त्याः सौत्रामण्यन्त पूर्ववत् ॥ ५ ॥

आदिन्यानामयनेनपु लोकेषु प्रतिनिष्ठन्ति ॥ ६ ॥

आदिन्यानामयनमिति गता भवन्त्य ॥ ६ ॥

गवामयनेन व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

गवामयनेन पञ्चगणे ॥ ७ ॥

सर्वेऽभिष्टवा मामा मध्ये पृष्ठयः पञ्चदशस्त्रिवृतोऽ-
भिष्टवाः ॥ ८ ॥

सर्वस्मरमूर्तानि यानि चानि सन्तानि तानि गवामयनप्रकृतीनि भवन्ति । सर्वस्मर-
मामान्यान्तदृष्टादशानाच्च (का० श्रौ० २९, १, १०) । दृश्यन्ते हि तेषु गवामयनिका
गुणा । अथ यन्पृष्ठयः पटहमुपयन्ति । यऽभिष्टवः पटहमुपयन्ति, इति । तत्राभिष्ट-
वास्त्रिवृत्पञ्चदश सन्ता भवन्ति गवामयने हि पृष्ठयान्ता मामा इह पृष्ठयमध्या
भवन्ति ॥ ८ ॥

अभिजितः स्थाने त्रिवृद्वृद्धरूपतिसवः ॥ ९ ॥

भर्तृति शेष ॥ ९ ॥

विश्वजितः स्थाने पञ्चदश-न्द्रस्तोमः ॥ १० ॥

अत्रापि भवतीति शेष ॥ १ ॥

पृष्ठाभिप्लवावृपेत्य व्युढा अग्निष्टोमाभिवृत्त उद्ध-
द्वलभिद्ध्यामिति । ऊ दध्यु नो मास उच्ये
संभार्येऽभिप्लवति । यां मध्ये पृष्ठयः पटल ऊर्ध्व
गोआयुषी ॥ ११ ॥

पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ १२ ॥

छन्दोमा दशरात्रः ॥ १२ ॥

भवतीति शेष । दशरात्रस्य छन्दोमादशाह इति स्थायान्न ॥ १२ ॥

प्रत्यङ्मुखाचत्वारिंशं चतुश्चत्वारिंशं पञ्चविंशं
द्वात्रिंशं त्रिंशं द्वे अष्टाविंशे पञ्चविंशं चतु-
र्विंशमभिवाक्य दशम महाव्रतमुदयनीयं चातिरात्र
इति ॥ १३ ॥

प्रत्यङ्मुखाचत्वारिंशं चतुश्चत्वारिंशं पञ्चविंशं द्वात्रिंशं त्रिंशं द्वे अष्टाविंशे
पञ्चविंशं चतुर्विंशम् । महाव्रतोदयनीयाभ्यामिति द्युनो मास पूजते । आप० श्रौ०
१३-९-१०) इत्यापस्तम्ब ॥ १३ ॥

अङ्गिरसामयन - स्वर्गकामा उपेयः ॥ १४ ॥

अङ्गिरसामयनमिति सत्रमेजा ॥ १४ ॥

आदित्यानामयनेन व्याख्यातम् । १५ ॥

तदादित्यानामयनवद्ववति ॥ १५ ॥

सर्वेऽभिप्लवा मासाः पुग्स्तात्पृष्ठ्याः प्राग्विपुवत
उपरिष्ठात्पृष्ठ्या ऊर्ध्व विपुवतछन्दोमा दशरात्रः ।
ऊर्ध्व स्तोमः पञ्चविंशं द्वे अष्टाविंशं त्रिंशं
द्वात्रिंशं पञ्चविंशं चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशं
चतुश्चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशं चतुर्विंशमभिवाक्य
दशमं महाव्रतमुदयनीयं चातिरात्र इति ॥ १६ ॥

त्रिवृतोऽभिप्लवा भवन्ति । मासाः पुग्स्तात्पृष्ठ्याः भवन्ति प्राग्विपुवत उर्ध्व विपुवत
उपरिष्ठात्पृष्ठ्याः पञ्चदशिनः , छन्दोमादशरात्र उर्ध्व विपुवत पञ्चविंशं द्वे अष्टा-
विंशे त्रिंशं द्वात्रिंशं पञ्चविंशं चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशं चतुश्चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशम् ।
महाव्रतोदयनीयाभ्यामिति द्युनो मास पूजते । अथैकेषाम—पृष्ठ्या आःयन्ति चाऽऽ-

दित्यानामयनमभिप्राया आधयन्ति चाङ्गिस्त्र्यमयनम् । यदन्यत्पृष्ठ्याभिप्लवेऽभ्यस्तान्या-
दयन्तात्याचरन्ते । म० श्रौ० २३-९-१६) इति मग्नाजश्चाऽऽह ॥ १९ ॥

द्विवातवतोऽग्यनेन यं कामं कामयन्ते तमभ्यश्रु-
वन्ते सर्वामृद्धिमुधुवन्ति वर्मायाऽसौ भवन्ति । य-
एता उपयन्त्यनिगात्रः ॥ (ख० ११) । १७ ॥

इति मन्यापाठविगृह्यकेशिसूत्रेऽष्टादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

द्विवातवतोऽग्यनेमिति सूत्रस्य भज्जा । सकल्पादि पूर्ववत् ॥ १७ ॥

इति मन्यापाठविगृह्यकेशिसूत्रे महादेवशास्त्रिमं कलितायां
प्रयोगचान्द्रिकायामष्टादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

अष्टादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

त्रिवृता मामं पञ्चदशेन मामं त्रयस्त्रिंशेन मामं
मेकविंशेन मामं त्रिणवेन मामं त्रयस्त्रिंशेन
मामम् । एत एवोत्तरे मामास्त्रयस्त्रिंशेन
स्त्रिवृत्तमा अनिगात्रः ॥ १ ॥

अतिशयावभित । त्रिवृता मामं पञ्चदशेन मामं त्रयस्त्रिंशेन मामम् । अथ विषु-
वन्महावत् वेत्यास्तभ्येऽपि विस्मय । एत एवोत्तरे मामास्त्रयस्त्रिंशेन त्रयस्त्रिंशेन त्रिवृत्तमा ।
तत्रैकैकं पृष्ठ्यस्तोमेन मामं नयेत् । पृष्ठ्यस्तोमाश्च त्रिवृत्तमा । एत द्वयं श्रूयते—
त्रिवृता मामं पञ्चदशेन मामं पञ्चदशेन माममेकविंशेन मामं त्रिणवेन मामं त्रयस्त्रिंशेन
माममिति मेवायणीयमिति । अतस्त्रिवृदादिभिरैकाहमामं मामं नयेदिति । तदुक्तं
हात्यायनाचार्येण ' एकाहास्त्वच्छ्रुत्वा ' (का० श्रौ० २९-१२९) इति । तेषां
शब्दस्त्वच्छ्रुत्वा स्यादिति उपलभ्यते पृष्ठ्यस्तोमशब्दोऽपि चैकाहानामेव वाचक उप-
लभ्यते । पृष्ठ्यस्तोमशब्दोऽपि त्रिवृत्तमा । ननु च स्तोमेष्वपि दृश्यते पृष्ठ्यस्य षडहस्य
स्तोमा पृष्ठ्यस्तोमा इति स्तोमेष्वपि भवति । नैतदेवम् । पृष्ठ्यस्तोमशब्दः प्रत्यस्मिन्-
तावत्तत्त्ववृत्तितयाऽऽहर्णादिवैकाहाना वाचक इति । स्तोमेषु पुनः षष्ठीं कल्पयित्वा
समामल्लक्षणं तद्वैप्रेन च स्तोमेन प्रवृत्तिः । न च तन्न्याय्यम् । तस्मात्पृष्ठ्यस्तोमश-
ब्दः एकाहाना वाचक इति । एतं प्राप्तं ब्रूमः—

नानाहानि वा भवन्तशब्दान् (का० श्रौ० २९-१२९) इति । वाशब्दः पक्ष-
व्यापृता नानाहानि वा । यान्यन्यप्रामाणि तेषु स्तोमविधानं त्रिवृता स्तोमेन मामं

पञ्चदशस्तोमेन माममित्येषमादि । कुत एतत्—मघातशब्दो यत्र भवति तत्रैकाहवचने त्रिवृद्धवति, स च माममिति वाक्यं भिद्यते । अथ पुनर्यो मामः स त्रिवृता स्तोमेनेति नैष दोषो भवति ॥ १ ॥

कुण्डपायिनामयने मामं दीक्षिताः २ ॥

भवन्तीति शेषः । कुण्डपायिनामयनमिति सत्रस्य मज्ञा ॥ २ ॥

राजानं क्रीत्वोपनह्य द्वादशभिरुपमद्भिश्चरित्वा

हविर्यज्ञमार्मैर्यजन्ते ॥ ३ ॥ माममग्निहोत्रं जुह्वति ॥ ४ ॥

प्रायणीयया प्रचर्य राजानं क्रीत्वोपनह्य निदधानि । द्वादशभिरुपमद्भिश्चरित्वा हविर्यज्ञैर्यजन्ते इति । सोमोपगृहणं कृत्वा यानि मुन्याभ्यानानि तेष्वग्निहोत्रहोमः । अग्निहोत्रं च सायमारम्भं प्रातरपवर्गम् । तत्र द्वावपि होमौ । फलैक्यात्तन्त्रेणोपक्रमितस्यौ । प्रधानस्य तु भेदः—‘अग्निर्ज्योतिर्ज्योति सूर्यो ज्योतिर्ज्योति समृष्टिर्वा’ (इत्यादि) गार्हपत्यकार्यं तत्र प्राजहित एव न शालामुर्गीय । ज्योतिष्टोमे हि न जुहोति न पचतीत्यादिनिषेधोऽपि ।

ननु कुण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्रे किं प्राजहिते मुख्ये गार्हपत्ये श्रवणमुत शालामुर्गीय इति मर्शयेत्तदकप्राप्ते शालामुर्गीय स्यात् ‘ज्योतिष्टोमे हि शालामुर्गीय एवान् ऊर्ध्वगार्हपत्यो भवति’ इति शालामुर्गीये गार्हपत्यकार्यं विहितश्चोदकास्पर्शस्य कुण्डपायिनामयने प्राप्तस्तस्मात्तत्र श्रवणम् । सत्यम् । चोदकादेवम् । अग्निहोत्रनामवेद्यान् नैमित्तिकाग्निहोत्रवन्मुख्य एव गार्हपत्ये श्रवणं प्रापित तच्चोदकाद्वर्त्योऽप्युक्तम् । केचित्तु—कृत्वाचिन्तामाहुः । असत्यपि नामधेये ‘गार्हपत्ये हवीं अपि श्रवयति’ इत्यस्यानारभ्यवादस्य सर्वार्थत्वादुपदेशतः प्राप्तः प्राजहितश्चोदकप्राप्ते शालामुर्गीय बाधत इति । तत्तु नैवम् । अनारभ्यवादस्य हविः ‘अप्युक्तम्’ इति कुण्डपायिनामयने च हविः श्रवणम् अनुष्ठानं नैव प्राप्यमाणस्य महैव प्राजहितेन प्राप्तोर्द्विरुक्तत्वात्त्रोपदेशमभवत् । तस्मान्नास्त्रैव प्राजहितप्राप्तिः ।

ननु सिद्धं नास्ति । प्राबल्यं सप्तम् । सत्यम् । उह तु प्रमङ्गानिराकरणार्थं सृष्टम् । शालामुर्गीयस्त्वावर्त्मस्तन्त्रे चोदकेन सर्वगार्हपत्यकार्याय प्रवृत्तं स एव प्रमङ्गादग्निहोत्रश्रवणमपि साधयिष्यति, विनाऽपि तादृशेनेति शङ्का मेष निराक्रियते । अन्यार्थस्य नामप्राप्तेन प्राजहितेन बाधितत्वादिति चेन्न तत्रादौ दैगुण्यानाश्रयणादित्यस्यैव न्यायस्य प्रपञ्चोऽयम् । (जै० सू० १२-१-६) ॥ ३ ॥ ४ ॥

मामं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां माममिति तत्रादौ न्यायः जै० ॥ ५ ॥

मामं वैश्वदेवेन मामं वरुणप्रथमैर्मामं साकमेधैः
मामं शुनामीरीयेण । त्रिवृता मामं पञ्चदशेन माम-
मेकविंशेन मामं त्रिणवेन माममष्टादश त्रयस्त्रि-
-शान्यद्धानि द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं
चातिगात्रश्च ॥ ६ ॥

एतन्मामं श्रान्तमस्मिन्प्राण्यमिनीयन्ते । मा० क० १-३-८) वैश्वदेवेन मामं
वरुणप्रथमैर्मामं साकमेधैर्मामं शुनामीरीयेण माममिति श्रुते । ६ ॥

सर्वेण यज्ञेन यजन्ते ॥ ७ ॥

यज्ञं न्याय्यास्याम इति न्यायवेदेकवचनेन सर्वयज्ञोपलक्षणत्वाच्च ॥ ७ ॥

सर्वे भवन्ति ॥ ८ ॥

हविर्यज्ञस्यैव सैव भवन्तीति । भवन्तीति । माममिति सर्वत्र ॥ ८ ॥

अन्मरूकैश्चमैर्भक्षयन्ति ॥ ९ ॥

अन्मरूका अवृन्तका कुण्डपतिरूपा वृत्ताकारास्तदुक्तं कान्यायनेन—अन्मरूकाः
कुण्डपतिरूपाश्चमसाः । का- श्रौ० २५-१४) इति । भवन्तीति शेष ॥ ९ ॥

यो होता सोऽध्वर्युः स पोता य उद्गाता । स नेष्टा
सोऽच्छावाको यो भेत्तावरुणः स ब्रह्मा । स
प्रतिहर्ता । यः प्रस्तोता स ब्रह्मणान्छ-सी स
ग्रावस्तुथः प्रतिप्रस्थाता सोऽग्नीन्म उन्नेता गृहप-
तिर्गृहपतिः सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यः ॥ १० ॥

अन्मरूकैश्चमैर्भक्षयन्तीत्यन्वय ॥ १० ॥

तपस्विनामयने संवत्सरं दीक्षाः । संवत्सरमुप-
सदः । संवत्सर-सुन्याः ॥ ११ ॥

भवन्तीति शेष । चतुरश्वतरो मामानेकैकेनोपमन्मन्त्रेण जुहोति । अनुपसदमाग्निं
चिनोति । द्वौ द्वौ मामानेकैका चितिः । चतुर उत्तमा । चतुस्तन त्रिस्तन द्विस्तन-
मेकस्तनमिति त्रीर्स्त्रीन्मामान्ब्रूतानि । भवत्सर प्रमुता । आप० श्रौ० २३-११-
३ । ७) इत्यापस्तम्बीये शिष्ये । तपस्विनामयमत्रनाम । तत्र दीक्षाः संवत्सरं
भवन्ति उपसद सुन्याश्च ॥ ११ ॥

प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरं प्रजया पशुभिर्जीयन्ते ॥ १२ ॥

४ पटल.] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १०३

प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरेण प्रजापतेर्ऋद्धिमु-नुवन्ति इत्यापस्तम्बीय विशेष ॥ १२ ॥

य एतदुपयन्ति त्रयस्त्रिंशतः संवत्सरास्त्रयः पञ्च-
दशास्त्रयः सप्तदशास्त्रय एकविंशतः ॥ १३ ॥

प्रजापतिमवमिति संज्ञा ॥ १४ ॥

एतदेव नमिषीयाणां । स्वर्गकामा उपेयुः । नव
त्रिंशतः संवत्सरा नव पञ्चदशा नव सप्तदशा
नवैकविंशतः शाक्यानां पट्त्रिंशत्संवत्सरा
तस्मिन्पुण्डरीकाक्षस्यगृहपतिकम् ॥ १४ ॥

शाक्यानामयनमिति संज्ञा मन्त्रस्य । नव पट्त्रिंशत्संवत्सरा भवन्ति । नव तस्मिन्पु-
ण्डरीकाक्षस्य भवन्ति । माममया इत्यर्थः ॥ १४ ॥

कात्यायनवैयस्ये स-स्थिते स-स्थितेऽहनि गृहपति-
मृगयां प्रयाति ॥ १५ ॥

गृहपतिर्मुच्ययजमान ॥ १६ ॥

स यान्मृगान्दहन्ति । तेषां तस्माः पुण्डरीकाक्ष भवन्ति ॥ १६ ॥

सर्वत्राविशेषादिति पूर्वपक्षः । भवन्तीत्या वा बहुवचनेनिति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

नव त्रिंशतः संवत्सरा नव पञ्चदशा नव सप्तदशा
नवैकविंशतः ॥ १७ ॥

भवन्तीति शेषः ॥ १७ ॥

एतेन ह वै आकथ्यो गौरवातिः सर्वामृद्धिमु-
न्मर्वामृद्धिमु-नुवन्ति । वर्मायाऽसौ भवन्ति । य
एतदुपयन्ति ॥ १८ ॥

है शक्यो निश्चयायं निपातः । तस्मिन्पुण्डरीकाक्षस्यैव शक्ये च मनुष्यलोके
ऋद्धिमु-नुवन्ति (१३-१४-१४) इत्यापस्तम्ब ॥ १८ ॥

पञ्चविंशतिस्त्रिंशतः संवत्सराः पञ्चविंशतिः
पञ्चदशाः पञ्चविंशतिः सप्तदशाः पञ्चविंशति-
रेकविंशतः ॥ १९ ॥

शाक्यो गौरवाति मन्त्रमिति वेदान्तम् ॥ १९ ॥

अग्नेः सहस्रमाध्येन सर्वस्य प्रमथ गच्छन्ति ।
य एतदुपयन्त्यतिरात्रः सहस्रनामानि त्रिवृतोऽ-
ग्निष्टोमोऽतिरात्रः ॥ २० ॥ (ख० १२) ॥

मा-यानामयन सत्र तच्छतमवन्मर भवति । तदाह कात्यायनः— ‘ शतमवन्मर-
मा यानाम् ’ (२४—१७९) इति ॥ २० ॥

त्रीणि सारस्वतानि ॥ २१ ॥

सत्राणि भवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

कानि पुनस्तानि—

मित्रावरुणयोः प्रथमम् । इन्द्राग्न्योर्द्वितीयम् ।

अर्यम्णस्तृतीयम् ॥ २२ ॥

स्पष्टम् ॥ २२ ॥

सरस्वत्या उपमज्जकेन दीक्षन्ते ॥ २३ ॥

ये सत्रिण इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अमावास्यायां प्रायणीयमहस्तदहर्वन्मानपाकुर्वन्ति ॥ २४ ॥

प्रायणीयया प्रचये राजान कर्त्तव्योपनह्य निदधाति । द्वादशभिरुपमाद्विश्चरित्वा प्राय-
णीयमतिरात्रमुपेत्य ॥ २४ ॥ सूत्रान्तरम् ॥ २४ ॥

सः स्थितेऽतिरात्रे मानाद्येन यजन्ते ॥ २५ ॥

संस्थिते प्रायणीये मानाद्येन यजन्त इति ॥ २५ ॥

तस्मिन्संस्थितेऽन्वयुः शम्यां परास्यति ॥ २६ ॥

शम्या प्राचः परास्यति ॥ २६ ॥

सा यत्र निपतति तद्गार्हपत्यः । ततः षट्त्रिंश-

न्प्रक्रमेष्वाहवर्नीयम् ॥ २७ ॥

सा शम्या यत्र निपतति तद्गार्हपत्यायनं भवति । तस्मात् षट्त्रिंशत प्राचः प्रक-
मान्प्रक्रमति । तदाहवर्नीय इत्यापस्तम्बः ॥ २७ ॥

चर्क्रीवन्ति सदाहविधीनान्याग्नीध्रश्च ॥ २८ ॥

भवन्त्यन्यथा गमनामंभवात् ॥ २८ ॥

उलृखलबुध्नो यूपः प्रकृष्य उपोस एव ॥ २९ ॥

उलृखलमिव बुध्नो यूपस्य भवति । स च प्रकृष्यते न निग्न्यते ॥ २९ ॥

नोपरयान्वनन्ति ॥ ३० ॥

प्रतिषेधात् ॥ ३० ॥

त एतमापूर्यमाणपक्षममावाभ्येन यजन्ति ॥ ३१ ॥

अमावाभ्येन हविषा यजन्ति ॥ ३१ ॥

पौर्णमास्या गोष्टोम उक्थ्यो रथंतरगमामा ॥ ३२ ॥

रथंतरगमामस्याने बृहत्सामानमुप यन्तीत्यापस्तम्ब ॥ ३२ ॥

तस्मिन्मन्त्रस्थिते पौर्णमासेन यजन्ते ॥ ३३ ॥

तस्मिन्पौर्णमास्यामित्यर्थ ॥ ३३ ॥

त एतमपरपक्षं पौर्णमासेन यजन्ति ॥ ३४ ॥

अपरपक्षः कृष्णपक्षः । पौर्णमासेन हविषा यन्तीत्यापस्तम्ब ॥ ३४ ॥

अमावास्यायामायुष्टोम उक्थ्यो बृहत्सामैवं विप

यीमयन्ति ॥ ३५ ॥

अमावास्यायामायुष्टोम रथंतरगमामानमुपयन्ति । उक्त्यापस्तम्ब ॥ ३५ ॥

मरुस्वत्या दक्षिणेन तीरेणाऽऽक्रोशन्तो यान्ति ॥ ३६ ॥

त एवमेव व्यत्यासं मरुस्वत्या दक्षिणेन कुलेनाऽऽक्रोशन्त प्राञ्चो यान्ति या मरु-
स्वत्याख्या नदी तथा सह त तीरे प्रतिदिनं मरुदेयुगिति भाष्यकृत । उत्साहानिर्गन्त
क्रियमाण उच्चतमोऽवनिर्गक्रोशन्तं कुर्वन्तो मरुदेयुः ॥ ३६ ॥

दृषद्वत्या अप्ययेऽपोनपर्वीयं चरं निरुपयानियन्ति ॥ ३७ ॥

दृषद्वत्यप्यये प्रदेशे चरमवति ॥ ३७ ॥

गवां दशमु शते वृषममुन्नुजन्ति ॥ ३८ ॥

दशमु गोषु शते वृषममुन्नुजन्ति ॥ ३८ ॥

यदा दशशतं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानम् । यदा शतः

सहस्रं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानम् । यदा पा गृहपतिभिः

यतेऽथैकमुत्थानम् । यदा वा सर्वे ज्यानि जीय-

न्त्यथैकमुत्थानम् । यदा पुंसं प्रस्रवणं प्राप्नुवन्त्य-

थैकमुत्थानम् । पुंसं प्रस्रवणं प्राप्याग्नये कामायेष्टिं

निर्वपन्ति ॥ ३९ ॥

पुंसे प्रस्रवणप्रदेशेऽग्नये कामायेष्टिर्भवति ॥ ३९ ॥

तस्यामश्वा पुरुषा च धेनुके दत्त्वा कारयचवं

(यं) प्रति यमनावभृथमभ्यवयन्ति ॥ ४० ॥

उप्यतेऽन्यदुप्योदानं येनत्वे सति तदुपकाराभावात्तत्प्रसूतेश्च दानम् । दानं च प्रमपकेभ्यः । तस्या कामेष्ट्यामित्यर्थः । अवसृज्यग्रहणेन सत्रममाप्तिः ॥ ४० ॥

देवमनुष्येभ्यस्तिरो भवन्ति ॥ ४१ ॥

ब्राह्मणायोग्य मत्प्रशमावात् ॥ ४१ ॥

द्वितीयेऽतिरात्रे ज्योतिर्गौगायुरग्न्यनं विश्वजिदभि-
जिता मनुष्येभ्यस्तिरो भवन्ति ॥ ४२ ॥

आयुर्गृह्यतिमरणेऽतिरात्रो भवति । २४-२११) इति कात्यायनः । सर्वज्याना विश्वजिज्योतिष्टोमो वा सर्वेषां भवतीति सूत्रान्तरम् ॥ ४२ ॥

द्वितीयेऽतिरात्रे ज्योतिर्गौगायुरग्न्यनं विश्वजिदभि-
जितारविन्द्रकुक्षी । अन्यन्याः प्रजा भवन्ति ॥ ४३ ॥

अतिरात्रः कल्प्यः । द्वितीये सारम्भेने मन्त्रे ॥ ४३ ॥

ओजिष्ठा भवन्ति ॥ ४४ ॥

ओजिष्ठा वजिष्ठा ॥ ४४ ॥

तृतीयेऽतिरात्रास्त्रिदशमपरे गौआयुर्षी इन्द्रकुक्षी ॥ ४५ ॥

भवन्तात्यनुवर्तते ॥ ४५ ॥

अर्यम्णः पन्थानं यन्ति । (ख) १३ ॥ देवयानं पन्थानं गच्छन्ति ॥ ४६ ॥
सन्निधौ इत्यर्थात् ॥ ४६ ॥

दार्षद्वेते संवत्सरं ब्राह्मणस्य गा रक्षेत् ॥ ४७ ॥

दार्षद्वेतेति सचनार्थेयम् । तत्र कम न्यासयायेत । कात्यायनः—'कृत्विगाचार्ययोग्यतरस्य गा रक्षेत्संवत्सरम्' (का० श्रौ० २४-२२४) इति । संवत्सरं गवा रक्षणमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

संवत्सरं व्यर्णं नैतन्धवेऽग्निमिन्धीत ॥ ४८ ॥

अग्निनैन्धीत, पुनराधानवचनाच्च । नैतन्धवप्रदेशे गन्धादकेऽग्निन्धनं कुर्यात् ॥ ४८ ॥

संवत्सरे परिणह्याग्नीनादधीत ॥ ४९ ॥

अन्वागमर्णायान्तमिति मान्यायनोक्तविकल्पः । दर्शपूर्णमामान्तं वेति सिद्धान्तितः । नैतद्युक्तमम्मच्छायायामाग्नेयाष्टिमेवेति वक्ष्यमाणसूत्राच्च ॥ ४९ ॥

दृषद्वत्या दक्षिणेन तर्हिणाऽऽग्नेयेनाष्टाकपालेन
शम्यापगमा ॥ ५० ॥

तेन यागः पूज्यः = . . . दृषद्वतीर्तर्हिण दक्षिणेन गच्छेत् ॥ ५० ॥

त्रिः प्लक्षं प्रति यमुनामवभृथमभ्यवयन्ति ॥ ५१ ॥

त्रिः प्लक्षमवभृथमभ्यवयन्ति यमुनामवभृथमभ्यवयन्ति ॥ ५१ ॥

तदेव मनुष्येभ्यस्मिन्ने भवति ॥ ५२ ॥

गतः ॥ ५२ ॥

तुरगयणेन सर्वामृद्धिमृध्नुवन्ति ॥ ५३ ॥

तुरगयणमिति सत्रनाम ॥ ५३ ॥

परमेष्ठिनां गच्छन्ति ॥ ५४ ॥

परमेष्ठी ब्रह्मा ॥ ५४ ॥

आग्नेयोऽष्टाकपाल पेन्द्राग्र णकादशकपालो वैश्व-
देवं चरुम् ॥ ५५ ॥

यत्तपस्तप्यते देवा तेन हविरुच्छिष्टव्रतो भवति । संवत्सरं सवनविवा दर्ष्टानिर्वपति ।
वैश्वदेवो द्वादशकपालः (आप० श्रौ० २३-१४-२) इत्यापस्तम्बसवनम् । कृत
एतत्—आग्नेयं प्रातःसवनमैन्द्रं मां यंदिन वैश्वदेव तृतीयसवनमित्यर्थवादात् ॥ ५५ ॥

दीक्षितः कृष्णाजिनं प्रतिमुञ्चते ॥ ५६ ॥

स्वयमेव तृष्णीं कृष्णाजिनादीनि (२४-२३०) इति कान्त्यायन ॥ ५६ ॥

मानुषि(र्वा)मेव तेन समृद्धिमृध्नुवन्ति ॥ ५७ ॥

मनुष्यसंबन्धेनार्द्धिमृध्नुवन्ति तेन प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

यत्तपस्तप्यते देवा तेन हविरुच्छिष्टव्रतो भवति ॥ ५८ ॥

तेन गृहपतिना । वा प्रकृताशनः ॥ ५८ ॥

संवत्सरमहरहर्गिष्टिभिर्यजेत ॥ ५९ ॥

संवत्सरं यजनीयेषु यागपरिसमाप्तौ सत्यामन्वह वेत्युच्यते । संवत्सरशब्देन हि
सर्वाण्यहानि गृह्यन्ते न यजनीयान्येव । अत्रैवाहरहर्गिति प्रयोगदर्शनात् ॥ ५९ ॥

सवनकलयो भवति ॥ ६० ॥

गतः ॥ ६० ॥

सर्वसत्रेणापपुनर्मृन्धुं जयति ॥ ६१ ॥

गृहपतिः ॥ ६१ ॥

आदित्यानामिर्वैषां प्रकाशो भवति ॥ ६२ ॥

स्पष्टम् ॥ ६२ ॥

अतिगात्रावग्निष्टोमं मध्ये ॥ ६३ ॥

प्रायणीयोदयनीयवर्जम् । मध्येऽतिगात्रावग्निष्टोमश्च भवति ॥ ६३ ॥

सर्वो दशदशी संवत्सरो द्वादशो विषुवान् ॥ ६४ ॥

भवतीति शेष ॥ ६४ ॥

त्रिसंवत्सरं गवामयनमादित्यानामङ्गिरसाम् ।
प्रजापतिं भूमानं गच्छन्त्यभिस्वर्गं लोकं जय-
न्त्येषु लोकेषु प्रतिनिष्ठन्ति ॥ ६५ ॥

आदित्यानामङ्गिरसा गवामयन नाम सूत्रं त्रिसंवत्सरमिति । ते च यजमानाः प्रजा-
पतिं भूमानं गच्छन्ति । पश्चात्स्वर्गं लोकं प्राप्नुवन्ति । तत्र स्वयंमृत्युपातालेषु प्रतिनि-
ष्ठन्तीति फलायत्तादृशोनाच्छासान्तरे ॥ ६५ ॥

प्रजापतेः सहस्रसंवत्सरेण प्रजापतेर्ऋद्धिमृध्नु-
वन्ति ॥ ६६ ॥

ब्रह्मण मायुज्यं सलोकता यन्ति यजमाना । प्रजापते सहस्रसंवत्सरेण सत्रेण
यः यामह उन्त्याति ॥ ६६ ॥

य एतदुपयन्त्यतिरात्रः सहस्रं संवत्सरांस्त्रि-
वृतोऽग्निष्टोमा अतिरात्रः ॥ ६७ ॥

प्रायणीयोऽयनीयावतिरात्रावमिता भवत इति वि ययंवाद्श्रवणाच्च ॥ ६७ ॥

विश्वसृजां सहस्रसंवत्सरं विश्वमेनाननुमृजते ।
य एतदुपयन्ति-पञ्चपञ्चाशत्स्त्रिवृतः संवत्सराः
पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः
पञ्चपञ्चाशत् एकविंशः । विश्वसृजां सहस्रसं-
वत्सरां । विश्वमेनाननुमृजते । य एतदुपयन्ति ।
तत्र श्लोको विश्वसृजः प्रथमाः सत्रमासत सह
स्रसमं प्रमुतेन यन्तः । ततो ह जज्ञे भुवनभ्य
गोपा द्विष्मयः शकुनिर्ब्रह्मनामेति । तत्र ब्रह्मणः
मायुज्यं सलोकता यन्ति य एतदुपयन्ति य
एतदुपयन्ति ॥ (स्व० १४) ॥ ६८ ॥

इति मन्यापादहिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥

इति मन्यापादहिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टादशप्रश्नः ।

सार्धशतद्वयमेवंस्मरं सहस्रचतुर्गुणं शिष्टं कार्यं । चित्तुस्तोमयुक्तेन सोम-
यागेन तावन्तं सवत्सरा नेतव्या । सोऽयं सहस्रसवत्सरायस्यैकोऽंशः । पुनस्तावन्तं
एवं सवत्सरा पञ्चदशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्या । सोऽयं त्रितीयोऽंशः । पुन-
रपि तावन्तं सवत्सरा सप्तदशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्या । सोऽयं त्रितीयोऽंशः ।
पुनरपि तावन्तं सवत्सरा एकविंशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्या । सोऽयं चतुर्थोऽंशः ।
तदेतत्सर्वं मिलित्वा विंशत्या देवानां सहस्रसवत्सराप्रतिमयुच्यते ।

ये मनुष्या एतत्सहस्रमेवत्सरास्यमुपयन्त्यनुतिष्ठन्ति । ये चायापका एतद्वन्धजात-
माहुः । येभ्यश्च शिष्येभ्य एतद्वन्धजातमाह । एताननुष्ठानं यापकाच्छिष्याश्चानुसृत्य
विश्वं प्रजायते । तत्रानुष्ठानं कर्तारः । यः यापकस्तानुष्ठानद्वारा कर्तारः ।
शिष्यास्तु गन्तव्यं विदित्वा तयाऽनुष्ठाय पश्चाद्विश्वस्य कर्तारः ।
तदेवं साक्षात्परम्परया वा तान्मन्त्रानुसृत्य विंशं प्रजायते । किन्तु देवतातद्वत्
ब्रह्मणश्चतुर्मुक्तस्य मायुज्यं तादात्म्यं सलोकता समानलोकनिवासं वा प्राप्नुवन्ति । कि-
न्तु तामेवाऽऽदित्यानां देवतानां मायुज्यं तादात्म्यं साधिता समानैश्वर्योपेतत्वं सलोकता
समानलोकनिवासं वा प्राप्नुवन्ति । तत्र भगवन्मन्त्रानुष्ठानस्य नृणां फलभेदो
द्रष्टव्यः ।

पूर्वेषु लक्षसवत्सरास्य निरूपितम् । उत्तरेषु सहस्रमेवत्सरास्य निरूप्यते — विश्वं
सृजन्तीति विंशसृजते च प्रथमा सृष्टतादावुत्पत्ता सत्रमनुष्ठितवन्तः । कीदृशं सत्रं
सहस्रमेवत्सरास्यं समा सवत्सरा यस्मिन्मन्त्रे तत्सहस्रसमम् । किं कुर्वन्तं प्रसूतेन
यन्तः प्रतिदिनमभिपुन सोमं प्रसूतस्तेनानुतिष्ठन्तः । ततः सवत्सरास्यं त्रानुष्ठानाच्छ-
कृतिर्ज्ञेयं ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिरूपद्वयवान्पर्या समुत्पन्नः । स च भुवनस्य गोपाः
सर्वस्य लोकस्य पालकः । हिरण्यगो ज्योतिमयः । ब्रह्मेति तस्य नाम परब्रह्मैव विश्वं
सृजामनुष्ठानं पालयितुं हिरण्यगोशक्तिसंस्पर्शं स्वीचकारः । न हिरण्यगोभ्यं इत्याचक्षते ।
तया च मन्त्रान्तरमाज्ञायते—हिरण्यगोभ्यं समवर्तताम्रे भूतस्य जातं पतिरेकं आसीत्
(तै० मं० ४-१-२) इति य एतदुपयन्तीतिद्विरुक्तिः प्रथममाप्स्यथ ॥ ६८ ॥

इति सत्यापाटहिरण्यकोशिसूत्रव्याख्याया महादेवशास्त्रिमिलित्याया प्रयोगच-
न्द्रिकायामष्टादशप्रश्ने चतुर्थे पटलः ॥

प्रयोगवैजन्त्यास्तु मालाया सूत्रमस्मियते ।
सचसूत्रम्येह कृता निर्णयः कैस्तुभो मणिः ॥

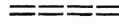
५१० सन्यापाठविरचितं श्रौतसूत्रं षड्दशोऽमेतम् । [१८ प्रश्ने ४ पटलः]

मन्थगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।

गृह्णाति हि किमप्येष भक्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ॥

इति सन्यापाठहिरण्यकेशिमुत्सवाख्याया महादेवशास्त्रिपंकजिताया प्रयोग-

चन्द्रिकायामष्टादशप्रश्नः ।



अथ सत्याषाढहिरण्यकेशिमूत्र एकाहादिविधिप्रतिपादक-

सप्तदशाष्टादशप्रश्नगतसूत्राणां क्रमेण प्रतीकानि ।

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
सर्वकृतुना प्र०	३०६	पूर्वेष्टुगन्धेय	४००
निकायिना तु	,,	तदव्याम ए०	४०१
यथादिष्ट वा	,,	धारयत्याह०	,,
उग्रातिर्गौगयु०	,,	न्याधारयत्यु०	,,
प्रथमोऽग्निष्टो०	३०६	सर्विष्टमद०	,,
सर्वे	,,	हिरण्यं मुखे०	,,
उग्रातिषि सह०	,,	इष्ट्या यक्ष्ये	,,
इयैतनियमाद्	,,	ताक्षिवाय	,,
सर्वेदमे	३२७	नेभ्या यन्नवनी०	४०२
दक्षिणाकाले	,,	योजने चतु०	,,
यदन्यदुवाह्य०	,,	व्याख्यात उ०	,,
उत्तमा दक्षिणा	,,	त्रिवन्म माण्डः	,,
उदवसाय रो०	,,	उपसम्पु त्रि.	,,
सवन्मर द्वा०	३०८	समीप्य वा	,,
इन्द्रम्याभिजि०	,,	यवोर्वरा	,,
वृहन्नु होतु	,,	यवानी खल	४०३
सहस्रदक्षिणा	,,	आरोहणे ह०	,,
सर्वजिताऽग्नि०	३०९	त्रिमितः सद	,,
अलादश्च	,,	स्फुरो यूप	,,
तस्य महाव्रतं	,,	अग्नीषोमीय०	,,
सहस्र दक्षि०	,,	सवनीयका०	४०४
चत्वार माह०	,,	अग्नीषोमीयः	,,
उग्रातिर्गग्निष्टो०	,,	अग्नीषोमीय०	,,
चत्वार माह्य०	४००	सदस्य येतो	,,
रथनरमामा	,,	तमाङ्गिमा०	,,

सू० प्र०	पृष्ठाङ्क ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
द्रेष्य वा ब्राह्म०	४०४	ता दक्षिणाकाले	४१०
सत्त्वमग् नो०	४०५	त्रयो वाचस्नो०	४११
द्वितीयस्यैरु०	४०६	ब्राह्म्याना प्रवा०	४१२
निम्बुभिस्त्रिमु०	॥	त्रिवृताऽग्नि०	॥
तृतीयस्य	॥	उष्णीष प्रतो०	॥
पराक्षपृष्टौ	॥	तद्दृष्टपते	४१३
हीनानुजाव०	॥	बलुकान्तानि	॥
अ त्माद.	॥	द्वे द्वे दामनी	॥
दक्षिद्विनिश्च	॥	द्विष - हितान्य०	॥
स्त्री गो सोम०	॥	चयश्चिःशता	॥
प्रश्नुताग्ने	४०७	ता दक्षिणा	॥
समीलन वे०	॥	अपिवा षट्प०	॥
प्रथमेन समा०	॥	अयो खलवाहु०	॥
यद्यम्बाराज्ये०	॥	षट्पोडर्शा	४१४
अग्नेरग्निष्टो०	॥	आदित्याना प्र०	॥
प्र वापतरेरु०	॥	द्यावृत्ति पाप्म०	॥
भ्रातृभ्येष्माया०	४०८	अग्निष्टोमा	॥
सोम ताको	॥	चिनिस्त्वोम प्र०	॥
अवाग्रिपः	॥	गायत्रेणोक्थयेन	॥
त एन मात०	॥	उत्तर सवित्र्य०	॥
द्वयेनेनामि०	४०९	तेनो ब्रह्मच०	॥
स्यो हविर्गा०	॥	त्रिवृताऽग्निष्टु०	॥
तैल्यका वायका	४१०	आग्नेय पुरो०	॥
शावतभ्ये अवि०	॥	आग्नेयीषु स्तु०	॥
अग्नेय रुद्रवेत	॥	एतमेव चतु०	॥
॥ ॥ ॥	॥	अथ द्यावा	४१६
शरमथ व०	॥	स ब्रह्मण	॥
वैर्मादक २०	॥	यथाप्रकृती०	॥
वाहितोष्णीषा	॥	एतस्यैव वाय०	॥
नवनवदक्षिणा.	॥	एतस्यैव रेव०	॥

सू० प्र०	पृष्ठाङ्क ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्क ।
त्रिवृद्वाद्यं	४१७	अस्यय - ह वै	४२१
पञ्चदशोऽनि०	,,	त्रिवृदग्निष्टो०	४२३
सप्तदशोऽना०	,,	वै देव. प०	,,
त्रिणवे नौ०	,,	न यूप मि०	,,
पञ्चदशेन वी०	,,	नोत्तमेदि०	,,
अपिवा ज्योति०	,,	परिवा पशु	,,
त्रिवृताऽग्निष्टो०	४१८	ततश्चतुर्षु मा०	,,
अनिरुक्त प्रा०	,,	ततश्चतुर्षु मा०	४२६
अथ. श्रेता	,,	आग्नेय पशु०	,,
बृहस्पतिम०	,,	ततश्चतुर्षु	४२८
ब्रह्मणो ब्रह्म०	,,	सर्वत्राहतं	,,
परिस्त्रिजी हो०	,,	पञ्चाशद्वै १०	४२९
अरुणो मिमि०	,,	ययनुजा वा	,,
बृहस्पते जु०	,,	वत्पा० स्तृ०	,,
बार्हस्पत्य. प०	४१९	उत्तरेयेना०	,,
प्रातः सवने	,,	यथाप्रकृती०	,,
आज्येन माध्य०	,,	ऋतुपेयेना०	४३०
अथद्वादश	,,	पटुर्दक्षाः पटु०	,,
ता वशायामु०	,,	यावदिदं प्र०	,,
अपिवाऽष्टौ	,,	उत्तरेणोत्तर०	,,
मनभेतरयोः	४२०	नक्तमग्निम०	,,
त्रिवृताऽग्नि०	,,	ऋतमुक्त्वा	,,
समानमितर०	,,	आदुम्बरश्च०	४३१
त्रिवृताऽग्नि०	,,	यथाप्रकृती०	,,
शुनस्कर्णस्तो०	,,	बहुहिगण्येना०	,,
मरणकामो य०	,,	द्वादशमान	,,
याम्य पशु.	,,	एवमत उत्त०	,,
कृतान्न दक्षि०	,,	सन्नेषु नागश० म०	,,
आर्भवे स्तृय०	,,	त्रिवृताऽग्निष्टो०	४३२
पृथग्वर्णीष्व०	४२१	पञ्चदशेन०	११

सू० प्र०	पृष्ठाङ्क ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्क ।
सप्तदशना०	४३२	नपुंसकपशु	४३६
प्रतिधुषा प्रा०	३३	उद्भिद्बलमि०	"
नीतमिश्रेण	"	उद्भिःपृषा	४३७
द्वित्रिमुनोक्तये०	"	अशेषनाश	"
सोमानिपवितं	"	उभयत्र गाय०	"
प्रतिधुषा प्रा०	"	अष्टौ पूर्वस्मि०	"
शृतमाशिरि	"	अपन्नितिका०	"
शृतमाशिरि०	"	उभयमामानौ	"
ता दक्षिणा	४३४	पक्षिभ्या माशि०	"
अविचम ना०	"	ऋषभेणाग्नि०	४३८
अवजिघ्रन्त्य०	"	ऋषभो दक्षि०	"
तावच्छावाक०	"	गोमतेनोक्तये०	"
ब्रह्मणि होत्रका	"	अयुतं द०	"
यजमान ऋन्वि०	"	दक्षिणेनाऽऽहव०	"
प्राच्येऋदग्नि०	"	गोमतेनेष्ट्वा	४३९
यावद्युष	"	उपमानगमि०	"
वडवा श्वेता	"	यत्र यत्रैन	"
यथाप्रकृती०	"	मरुताः स्तोमे०	"
मरुस्तोमेन	"	एतेन अन्	"
अथैषोऽग्राट्	४३९	इन्द्रस्तोमे०	"
विगनाऽन्नाद्य०	"	ऋषभेणाग्नि०	"
बहु प्रतिगृह्य	"	इन्द्राग्न्या कृत्वा०	"
औपच्छदेन	४३६	तेजो ब्रह्मवचम	"
एकैकया स्तो०	"	विद्येन विपा०	"
गन्धर्वाप्सरसोः	"	मदःशेन मा०	"
गन्धर्वा देवा	"	त्रयोदशरात्र०	"
अपःवःसत	"	मर्वस्तोमेन	"
पुनःस्तोमेन	"	अमोयामेण	"
गोतमचतु०	"	यग्मान्पशव	४४०
उक्तयः षोडशि०	"	एकादशिनाः	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
नवममङ्गलं	४४१	वभ्रुमृणा	४४६
विपुत्रता ज्ये०	॥	महस्य दक्षिणा	॥
गोष्टमेन भ्रा०	॥	ता प्रथमेऽह०	४४७
आयुषा स्वर्ग०	॥	प्रथमेऽहनि	॥
अभिजिता प०	॥	गमन न	॥
विश्वजिता ग्रा०	॥	यत्नेनैका प्र०	॥
त्रिवृता ब्रह्म०	॥	तामुत्तरेणाऽऽ०	॥
पञ्चदशेन	॥	दक्षिणेन वा	४४८
ममङ्गलं	॥	उर्ध्वार्चामासी०	॥
एकविंशेन	४४२	पर्वार्चा म०	॥
द्विगत्रप्रभृत०	॥	तामुत्तमृज्य	॥
तेषां द्वादशा०	४४३	तामर्चयेत् वा	४४९
द्विगत्रस्य त्रिग०	॥	द्वौ वेदान्तैः	॥
द्विगत्रस्योक्त०	॥	मा मा सुवर्ग	॥
मन्यमे त्रिग०	॥	ता प्रतिगृह्णी०	॥
आङ्गिमेन	॥	तामन्ययागवा	॥
तस्य ज्योतिष्टो०	४४४	यास्मिन्नास्त्रि०	॥
सर्वस्त्वोमोऽ०	॥	कृताञ्च प०	॥
गायत्र पूर्व०	॥	य अपेयो वि०	४५०
स्थवरं प०	॥	दक्षिणा नय०	॥
वैश्वानम प०	॥	याः यादन्०	॥
हविष्मन्नि०	४४५	शत्रुलि ममु०	॥
अमावास्याया	॥	नित्य काम्यो	॥
क्रापिवनेन य	॥	वेदत्रिगत्रेण	४५४
तस्य ज्योतिष्टो०	॥	तस्य त्रयस्त्रि०	॥
चैत्रशेन म०	॥	छन्दोमपवमा०	४५५
तस्य त्रिवृत्प०	॥	अन्नवैमुना	॥
गर्गत्रिगत्रेण	४४६	पराक्रम स्व०	॥
अग्निष्टोम उ०	॥	अग्नेश्चतुर्वि०	॥
आदावैष्णव०	॥	अग्निष्टोम प्र०	॥

सू० प्र०	पृष्ठाङ्क ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्क ।
उत्पथो म-यमो०	४९२	मरस्वत्या या०	४७४
जामदग्नयेन	४९३	यदा दशशत	..
पृगेडाशिन्य उ०	..	यदा शत० म०	..
वमि स्य म००	४९७	यदेषा प्रमयेन	..
वि गामिचस्य	..	कृतना षट्०	४७६
संवन्धस्य प०	४९८	पृष्ठच षट्०	..
प महस्य	..	देवानामुपरि०	..
वाच प्रवदिता	..	त्रिवृदसिष्टो०	..
त्रिवृदसिष्टो०	..	कौमुद्विन्देन	४७७
वि गजिन्मर्व०	..	सप्तर्षिणाम्०	..
अभ्यामङ्गयेन	४९०	पृष्ठच षट्०	..
य काम काम०	..	प्राजापत्यस्मृ०	४७८
पञ्चशरङ्गि०	४९१	पृष्ठच षट्०	..
अनुमन्वत्सरं	..	पृष्ठचावलम्बेन०	..
सप्तदश पुत्री०	..	छन्दोमपवमा०	..
तान्प्रोसितान्	..	जनक० सप्त०	..
इतगनुस्मृ०	..	तस्या चत्वारि	..
तत भवन्मरे	४९२	अष्टगत्रेण	४७९
तत भवन्मरे	..	त्रयो नवरा०	..
पञ्चमे वर्षे	..	पृष्ठच षट्०	..
यद्युगो म०	४९३	द्वितीयेन ब्रह्म०	४८०
महात्रो स्पर्श०	४९४	शल्लोपिशङ्को०	..
सर्वतोमुखेन	..	चत्वारो दश०	४८१
भा गाना० षट्०	४७२	दशगत्राय	..
पृष्ठच षट्०	..	भुवन इन्द्र०	..
बृहस्पतिग०	..	त्रिवृदसिष्टु०	४८२
आ प्रत्या हवि०	..	पुन इतग	..
चक्रवर्ता म०	..	कौमुद्विन्दो	४८३
उत्पद्यद्वु नो	..	पौण्डरीक ए०	..
प्राश्चो यन्नि	४७४	अथाष्टादशपञ्चे —	..

सू० प्र०	पृष्ठाङ्क । सू० प्र०	पृष्ठाङ्क ।
द्राक्षशाहप्र०	४८५ पञ्चवि-शति०	४९३
यानि पृग्मना०	,, षड्वि-शति०	,,
उपविष्टाद०	४८६ सप्तवि-शति०	,,
तथा कुण्डपा०	,, अष्टावि-शति०	,,
तेषा द्वादशा०	,, एकात्रि-श०	,,
तत्तनमेकाद०	,, त्रि-शद्वा दश०	४९४
त्रयोविंशति०	,, एकत्रि-शद्वात्र	,,
पृष्ठत्र पृष्ठह.	,, द्वात्रि-शद्वा०	,,
त्रयश्चन्द्रोमा	,, त्रयस्त्रि-शद्वा०	,,
अतिरात्र	,, चतुस्त्रि-शद्वा०	,,
द्वा त्रयोदश०	४८७ पञ्चत्रि-शद्वा०	४९५
य कामं काम०	,, षट्त्रिंशद्वात्र-	,,
अतिरात्र. पृ०	,, सप्तत्रि-शद्वा०	,,
द्वितीय त्रय०	,, अष्टत्रि-शद्वा०	,,
अतिरात्रो द्वा०	,, एकानचत्वारि०	,,
त्रयश्चतुर्दश०	,, चत्वारि-शद्वा०	,,
चत्वार पञ्च०	४८८ त्रिचतुर्दश०	४९६
त्रेव गच्छ०	,, द्वितीयोऽयमे०	,
अमावस्याया प्रा०	,, त्रिजनाभ्यन्त०	४९७
द्वितीय या-स्वल्प	,, एकपष्टिगत्रेण	,
अतःशरात्रम०	४८९ देवानाः शत-	४९८
अष्टादशरात्र	,, आदिन्यानाम०	
एकात्रि-शति०	,, गवामयनेन	,,
वि-शतिरात्रेण	४९० सर्वेऽभिप्राता	,
द्वावेकवि-श०	,, अभिजित स्या०	,,
द्वितीयोऽयमे-	४९१ वि-शतिन स्या०	,
द्वात्रि-शतिरा-	,, तत्तु वि-शति०	४९९
त्रयोवि-शति-	,, द्वन्द्वोमा दश०	,
द्वा चतुर्वि-श०	,, प्रत्यङ्ङष्टात्र०	,,
सप्तदश चतुर्वि०	४९२ अद्विगमा०	,,

सू० प्र०	पृष्ठाङ्क । सू० प्र०	पृष्ठाङ्क ।
आदिन्यानाम०	४०० चर्क वन्ति सदा०	९०४
सर्वेऽभिप्लवा	, उल्लभन्वु नो	"
दृतिवातवतो०	९०० नोपग्वान्व०	"
त्रिवृता माम	, त एतमापृथ०	९०९
कृण्डपायिनः०	९०१ पौर्णमास्या गो०	"
गजानं क्रीत्वो०	, तस्मिन्मःस्थि०	"
माममग्निहोत्र	, त एतमपश्य०	"
माम दर्शपूर्ण०	, अमावास्यायामा०	"
माम वैश्वदेवेन	९०२ मरुस्वत्या द०	"
सर्वेण यजेत	, दृषद्वत्या अप्य०	"
सर्वे भवन्ति	, गवा दशमु	"
अत्मरुक्षैश्च०	, यदा दशशत	"
यो होता सोऽ०	, तस्यामथा पु०	"
तपस्विनाम०	, देवमनुष्येभ्य०	९-६
प्रजापतेर्द्वाश०	, द्वितीयेऽतिग०	"
य एतदुपयन्ति	९०३ द्वितीयेऽतिग०	"
एतदेव नैमि०	, आजिष्ठा म०	"
काप्याः सर्वव०	, तृतीयेऽतिग०	"
स यान्मृगान्	, अयम्ण पन्या०	"
नव त्रिवृत	, दारपद्वते म०	"
एतेन ह वै	, भवन्मर द्य०	"
पञ्चाविंशति०	, भवन्मर पारि०	"
अशं महस्र०	९०४ दृषद्वत्या दसि०	"
प्राणिं मारुस्व०	, चि प्रत प्रनि	९०७
मित्रावरुणयोः	, तदेव मनुष्ये०	"
मरुत्वत्या उप०	, तुरगयणेन म०	"
अमावास्याया प्रा०	, परमेष्ठिता	"
मःस्थितेऽतिग०	, आसेयोऽष्टा०	"
तस्मिन्मःस्थि०	, दसित कृ०	"
मा यत्र निपत०	, मानुषीमेव	"

सू. प्र०	पृष्ठाङ्क. ।	सू. प्र०	पृष्ठाङ्क. ।
यत्तपस्तप्य०	५०७	सर्वो दशदर्शी	९०८
संवत्सर्ग०	"	त्रिमवत्सर्ग	"
सवनकल्पो	"	प्रजापते म०	"
सर्वसत्रेष्वा०	"	य एतदुपयन्त्य०	"
आदिन्यानामि०	"	विधिमृगा० म०	"
अतिगत्राद०	"		

इति सत्यापादहिग्न्यकेशिमुत्रे सप्तदशाष्टादशप्रश्नगतमुत्राणां प्रतीकानि ।



